

АРХИВ ВОЈВОДИНЕ
УНИВЕРЗИТЕТ „ПРИВРЕДНА АКАДЕМИЈА”

БИБЛИОТЕКА
ПОСЕБНА ИЗДАЊА

Главни и одговорни уредник
Др Небојша Кузмановић

Уредник
Кристијан Обшуст

Технички уредник
Татјана Цавнић

Рецензенти
др Јован Јањић
др Љубиша Деспотовић
др Вања Глишин

Лектор
Радмила Јовановић

Дизајн корица
Павле Бајазет

© Архив Војводине, 2025.

© Универзитет „Привредна академија”, 2025.

Слободан Продић

**ПОЛИТИЧКО - ВОЈНА
АНГАЖОВАНOST
МУСЛИМАНСКОГ СВЕШТЕНСТВА У
ПАРТИЗАНСКОМ ПОКРЕТУ**

КРОЗ „ПРОГЛАС” ИЛМИЈЕ
БОСАНСКЕ КРАЈИНЕ 1944. ГОДИНЕ

АРХИВ ВОЈВОДИНЕ

Нови Сад - Брчко, 2025.

УМЕСТО ПРЕДГОВОРА

У низу недовољно истражених тема из новије верско-политичке историје намеће се и питање ангажованости свештенства у партизанским јединицама у периоду од 1941. до 1945. године. Овим својеврсним феноменом, из неког разлога, истраживачи су се бавили тек спорадично.¹ Оно што је нарочито приметно је да се акценат углавном ставља на делатност свештенства које је припадало Српској Православној Цркви (у наставку: СПЦ),² Хрватској Православној Цркви (у настав-

¹ Погледати: Миљковић, Душан (2011), *Свјерадање у Цазинској области и антифашистичка борба (1941-1945)*, Београд, стр. 241-242; *Par slika sa interneta i par stotina ljudi bili su Titini antifašisti* - <http://www.handzar.jim-dogree.com>; *Kad nacisti opominu: Imam streljan pred džamijom i vjernicima* - <http://www.balkans-aljazeera.net>. ; Kurat , R., *Streljanje vrnogračkog imama Smaila Buljubašića* - <http://www.bosnjaci.net>; Begović, Filip, *Kada imam Prve proleterske divizije kaže: No pasaran* - <http://www.stav.ba>; *Treća proleterska Sandžačka brigada* (1970), стр. 337; Davidović, N., *Revolucija i kontrarevolucija u Drugom svetskom ratu* - <http://www.yu-nostalgija.com>; *Sveštenici u Narodno-oslobodilačkoj vojsci* - <http://www.komunistisrbije.rs> ...

² Погледати: Савић, Александар (2005), *Вийомир Вугаковић (1879-1953), њроћа, народни њосланик*, Пожешки годишњак 5, стр. 205-207; Већировић, Denis (2020), *Državna politika „diferencijacije” sveštenika Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini (1945-1963)*, Istorijski pogledi 3, стр. 202; Martinović, Srđa (2020), *Crnogorski sveštenici - poglavari, oficiri i ratnici*, Matica 81, стр. 341-394; Слијепчевић, Ђоко (1991), *Истѡрија СПЦ*, 3. књига, Београд: БИГЗ; *Priča o Vladimiru Zečeviću: Sveštenik koji je kokardu zamijenio*

ку: ХПЦ),³ и Римокатоличкој цркви (у наставку: РКЦ).⁴ Ставови и мишљења аутора у вези са питањем ангажованости свештенства унутар Комунистичке партије Југославије (у наставку: КПЈ) и партизанским јединицама током Другог светског рата у значајној мери зависили су од тренутне политичке ситуације у време настанка радова.

О активностима муслиманског свештенства у редовима Народноослободилачке војске (у наставку: НОВ) још увек се мало тога зна. Руководећи се чињеницом да историја као наука почива на историјским изворима, ради путпунијег упознавања са одређеним питањима, као што је и питање ангажованости муслиманског свештенства на просторима Босне и Херцеговине (у наставку: БиХ) током Другог светског рата међу зараћеним странама, нужна је пажљива анализа данас доступних докумената, то јест историјских извора који потичу из времена о коме желимо да кажемо неку реч више.

.....
petokrakom pa preveo 500 četnika u partizane - <http://www.6yka.com>; *Сећање на свешћенике партизирана* - <http://www.cdm.me...>

³ Погледати: Стојановић, А., Ломпар, Р. (2017), *Оснивање Хрватске православне цркве у контексту немачке окупације и ратних интереса у окупираној Југославији*, Српска политичка мисао 3, стр. 35-53; Požar, P. (1996), *Hrvatska pravoslavna crkva u prošlosti i budućnosti*, Zagreb; Продић, Слободан (2020), *Репрофутуризам Хрватске православне цркве*, Јагодина: Гамбит...

⁴ Погледати: Petešić, Ćiril (1982), *Katoličko sveštenstvo u Narodnooslobodilačkom ratu 1941-1945*, Zagreb; Ivanković, Ž., *Knjiga kompliment Varešu* - <http://www.vares.pp.se>; Trošelj, M. (2017), *Don Ante Adžija zaboravljeni starigradskopaklenički velikan*, Senjski zbornik 44, str. 345-372; *Spisak ubijenih sveštenika i bogoslova* - <http://www.tapatalk.com>; Perić, R. (1998), *Biskupski delegat Majić i ilegalno svećeničko Udruženje, Sluga vjerni i dobri*, Mostar; Lampert, Jože - <http://www.saleskibibliografskileksikon.si>; Silov, M. (2016), *Dr. Sc. Svetozar Rittig - sveštenik i antifašista*, Naša riječ 8; Granić, A., *Svećenici u partizanskom pokretu Jugoslavije* - <http://www.staripurger.com...>

Један од значајних докумената који говори у прилог чињеници да су у партизанским редовима деловали муслимански свештеници представља и „Проглас” Илмије,⁵ Босанске крајине са конференције имама из марта 1944. године.

Овај „Проглас” интересантан је по више аспеката. Наиме, у овом документу постоје јасни и недвосмислени докази о муслиманском свештенству које је подржавало партизански покрет и истовремено било активно унутар јединица НОВ-а. Истовремено, кроз пажљивију анализу овог извора пружа нам се могућност да препознамо само неке од задатака које су муслимански, али и свештеници других верских заједница, требали да извршавају у оквирима својих ратних обавеза што су им поверене од стране руководства КПЈ. Међу задацима који су постављени пред свештенство у јединицама НОВ била је

⁵ Термин „Илмија” (*ilmiyye, ilmiya*) наравно да потребује неколико речи објашњења првенствено савременом читаоцу који није муслиманске вере. Наиме, речју „илмија” у арапском језику означава се „знање”, док у административном смислу овај термин користи се како би се означило удружење које делује унутар Исламске заједнице БиХ. „Илмија” окупља имама, муаллиме, мудеррисе и друге особе које су упосленици у Исламској заједници БиХ. Основана је 1912. године у Сарајеву са циљем образовања чланства, издавачке делатности и социјалне активности. Осим у главном граду БиХ, огранци „Илмије” устројени су и по другим градовима. На Оснивачкој седници између осталих правила и задатака посебно је наглашено да ће ово друштво радити на учвршћивању верских осећаја међу муслиманима, да ће вернике подстицати на обављење својих верских дужности, да ће деловати на сузбијању идеја и дела које се противе исламу, да ће се трудити на искорењивању штетних навика које су се током времена увукле у Исламску заједницу, да ће се бринути/помагати удовице и сирочад... За тему о којој се бавимо у овој књизи нарочито је важна напомена да чланови „Илмије” не смеју припадати ни једној политичкој странци али да им је дужност да помажу оне идеје које су за добробит муслимана. Погледати: Smailagić, N. (1990), *Leksikon islama*, Sarajevo: Svjetlost, str. 266-267; Kustura, D. (31.10. 2017), *Ilmija* - <http://www.nedjelja.ba>; *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini: Udruženje Ilmije* - <http://www.ilmija.ba>

агитација, то јест настојање на томе да се што је могуће већи број, конкретно босанскохерцеговачких муслимана, одазове позиву за приступање партизанском покрету. Други задатак муслиманског, али и свештенства осталих верских заједница, био је нешто деликатније природе. Наиме, муслимански свештеници у партизанским јединицама требали су да свештенике из своје вере, а који још увек нису „одабрали страну”, подстакне на ангажованост како унутар партизанских војних формација, тако и за рад у позадинским структурама које су постојале као логистичка подршка револуционарном покрету.

Разлог због кога је КПЈ препознала важност ангажованости муслиманског свештенства међу својим истоверницима проистекао је из практичних потреба. Свештенство је, када посматрамо друштво у Краљевини Југославији, имало значајан утицај. Оно што би свештенство препоручило верујућем народу они су, у највећој мери, прихватили. Чинили су то из религиозности, а такође и поверења које су имали у свештенослужитеље. КПЈ је рачунала на ово и радо је прихватала свештенике који су желели да јој се придруже. Током Другог светског рата који је, када говоримо о Југославији, представљао и период времена у коме се дешавала револуција и борба за власт, свештенство у партизанским јединицама било је важно пре свега како се не би поновила грешка коју је својевремено учинило руководство Совјетског Савеза. Наиме, руководство КПЈ благовремено је схватило у којој мери јој може наудити негативна пропаганда ширена од стране њених противника поготово када је реч о религији и односу комуниста према истој. Стога, постојање свештенства које је обављало дужност верских референата у партизанским јединицама био је промишљен политички потез. Када се узме у обзир да је огроман број свештеника СПЦ побијен или протеран из НДХ, долазак свештеника са партизанима у неко од многобројних села, ре-

цимо на просторима БиХ, посматран је од стране становништва као нешто што улива поверење. Партизани су то заиста знали и умели да искористе.

Са истим циљем муслимански свештеници били су прихваћени од КПЈ и постављани су за верске референте у јединицама НОБ-а. Ипак, оно што ће издвојити муслиманске свештенике који су били у партизанским јединицама од, на пример, свештеника СПЦ, је да се они труде на томе да максимално умање број потенцијалних жртава у надолазећој одмазди партизана према онима који су, поготово почетком рата, имали активан однос са усташама или су били њихови симпатизери. Инфилтрирајући свештенство различитих конфесија у партизанске редове, КПЈ ће стварати и идеолошки потребну слику о подједнакој спремности на жртву народа различитих вероисповести зарад реализације идеје о једној новој, комунистичкој Југославији.

У овој невеликој књизи покушаћемо да се дотакнемо неких данас мање познатих детаља који су, по нашем дубоком уверењу, значајно утицали на оно кроз чега су народи БиХ пролазили крајем 20. века. Наиме, дешавања током Другог светског рата, небројени злочини и крвопролића, али и стварање БиХ као конститутивне федеративне јединице будуће Југославије, били су својеврсна „Петријева шоља” где ће управо верски елемент послужити као више него ли хранљиви агар, као подлога која ће омогућити да се стекну сви потребни предуслови за још један крвави, а у суштини потпуно потребан рат...

Оно чему се нарочито надамо је следеће: имајући у виду све недостатке ове књиге, заиста нам је жеља да неко, управо потакнут поменутих недостацима, кроз употребу релевантних историјских извора и неоптерећен једностраношћу у размишљању, начини једно или више дела која ће пружити неу-

поредиво већи број корисних информација о теми које сам се, понављам, сам дотакао.

У ишчекивању да ће се то што пре догодити, те да ће ова наша књига на тај начин у сваком смислу речи бити превазиђена, надамо да ће и ових неколико страница бити на корист онима који ће их прочитати.

Захир еф. Хавић, имам у Првој њролејерској бригади

УВОДНО ПОГЛАВЉЕ

Питање односа свештенства према политичкој ситуацији која се обликовала на простору Југославије у последњим годинама Другог светског рата представља тему о којој се заиста има шта рећи. Тема постаје додатно занимљивијом јер се посматра са сада већ прилично велике временске дистанце и након што се збио низ догађаја који су значајно променили раније устројене политичке ставове. Наиме, околност да смо током последње деценије 20. века поново прошли кроз рат и да смо били сведоци распада државе која се стварала током времена које се именује као народноослободилачка борба и социјалистичка револуција, свему даје додатну дозу научно-истраживачке знатижеље. Током Другог светског рата, када је реч о простору Југославије, додатни повод за злочине које су међусобно чиниле наоружане формације, представљала је национална и верска припадност. Верска нетрпељивост лако и често прераста у мржњу и представља повод за злочињење над „оним другима“. Ова нетрпељивост стварала је (и ствара) такође још једну за истраживање интересантну ситуацију. Наиме, чињеница је да су многи од злочина почињених током Другог светског рату били „благосиљани“ од стране једног дела верских великодостојника. Са друге стране, постојала је у значајној мери малобројнија група верско/духовних појединаца која се није руководила идејама

етнофилетизма. Штавише, у овој групи свештеника, постојали су они који су приступили и активно учествовали у активностима КПЈ пре и током рата. КПЈ, као добро организована политичка партија, крахом Краљевине Југославије покренула је револуцију зарад доласка и останка на власти, те стварања једне потпуно нове државе. Држава која је требала бити створена за узор је имала државу што су је начинили бољшевици након револуције и грађанског рата на просторима Русије/Совјетског Савеза (даље: СССР). Ипак, стварање Југославије од стране КПЈ у одређеним елементима разликоваће се од искустава Совјетског Савеза између осталог и у односу према свештенству.

Број православних, римокатоличких или муслиманских свештенослужитеља у партизанским редовима на самом почетку рата, то јест током 1941. године, у поређењу са оним који су били оријентисани према, на пример четничком или усташком покрету, био је приметно мали. Највећи број свештенослужитеља који су приступили партизанима у првој фази рата били су свештеници Српске Православне Цркве, поготово парохијски свештеници, монаси и богослови/студенти који су пре рата припадали Митрополији црногорско-приморској. Као неке можемо поменути Блажа Марковића, Ђорђија Калезића, Јагоша Симоновића...

Како су се мењали догађаји на великим фронтovima и како је фашистичка Немачка са својим савезницима постепено слабила, дошло је до војнополитичких промена и на просторима Југославије. Ово се, у одређеној мери, одразило и на свештенство и њихов однос према југословенским партизанима. Почетком 1944. године, када се већ назирао крај рата, и када се видело да ће на простору Југославије идеја о стварању социјалистичке/комунистичке државе постати стварност, међу онима који нису планирали бег у неку од земаља запада,

било је актуелно питање одабира стране, то јест приклањања или неприклањања партизанско-комунистичко револуционарном покрету.

Када се говори о муслиманском свештенству током времена Другог светског рата унутар њега је дошло до формирања фракција у односу према ратној свакодневици. Из данашње перспективе, сврставање појединца у неку од фракција зависило је у највећој мери од личног односа и погледа који је он имао на ратна дешавања. Један број муслиманског свештенства определио се да ступи у партизанске јединице што их је предводила КПЈ. Самим тим овај део муслиманског свештенства прихватио је да буде на служби новоустројене власти. Разлози због којих се ово најчешће чинило били су, између осталог, да се задрже или да се стекну нове, свакако боље позиције у друштвено-политичкој и верској хијерархији унутар новостворене државе, а такође стицање одређених привилегија како за себе и своју породицу, тако и за родбину, пријатеље...

Муслимански свештеници, они који су били милитантно настројени, прихватили су да кроз лично учешће у злочинима остваре идеју о ликвидацији оних који нису припадали њиховој вери. Ова појава била је нарочито изражена на просторима који су били под усташком влашћу у НДХ. Појединци међу муслиманским свештенством, видевши начин на који је усташка власт желела да реши „српски проблем”, из верских убеђења али и свесни реакције најширих народних маса која је иначе неминовност након учињених злочина, већ половином 1941. године упозоравала је власт НДХ на потенцијалне проблеме и, у одређеној мери, дистанцирала се од политике истребљења Срба, Јевреја, Рома... Наспрам њих били су они који се могу осликати кроз пример имама Бећира Борића, муслиманског свештеника који је подстрекивао али и сам учествовао у злочинима над Србима. Борић је, између осталог, организовао покољ

српског становништва у селу Миострах,⁶ а потом и у селу Ђо-
ралићи код Цазина.⁷ Интересантан детаљ када је реч о злочину
који је хоџа Борић организовао и извршио у селу Миострах 9.
августа 1941. године, је тај да се на његов наговор окупило пре-
ко 200 српских сељака како би, по сведочењу преживеле Стоје
Узелац, били преведени или у римокатолицизам или у ислам.⁸

Крајем рата, када се говори о простору БиХ, у време када
се већ формирала тзв. „слободна територија”, муслиманско
свештенство у партизанским редовима, скупа са православ-
ним и римокатоличким, добија јасан и недвосмислен парти-
јски задатак. Био је то задатак да агитује међу својим истовер-
ницима и да их позива на приступање у партизанске војне
формације као и пружање помоћи револуционарном покрету.
Истовремено, свештенство све три конфесије добило је задатак
да позива друге, још увек неодлучне свештенике, да се и они
прихвате активног учешћа у револуционарном покрету и ства-
рању друштва које се кретало као остварењу идеје о социјали-
стичкој/комунистичкој Југославији.

Интензивирање политичке агитације међу свештенством
имало је и свој практични разлог. Наиме, реакција партизан-
ских снага према онима који су имали колаборацију са фаши-
стима била је крајње јасна и недвосмислена. Наступало је вре-
ме у коме је одабир праве стране било суштинско, штавише,
животно важно питање. Ова околност учинила је да положај

.....
⁶ Погледати: Maksimović, Miroslav (14.06.2023), *Miostrah: Tragom pre-
daka* - <http://www.jadovno.com>; *Zločini u Miostrahu* (2017) - [http://www.zlo-
coninadsrbima.com](http://www.zlo-
coninadsrbima.com)

⁷ Погледати: *Istorijski roman „Korana ko rana”* (22.10.2023) - <http://www.jadovno.com>

⁸ У неким изворима спомиње се и као Стоја Максимовић, односно
са њеним презименом после удаје. Више детаља: *Svedočenje Stojke Maksimo-
vić* - <http://www.scribd.com>; *Ustaška uporišta u Bosanskoj Krajini: Cazin*
(05.02.2020) - <http://www.boristradakovic.com>

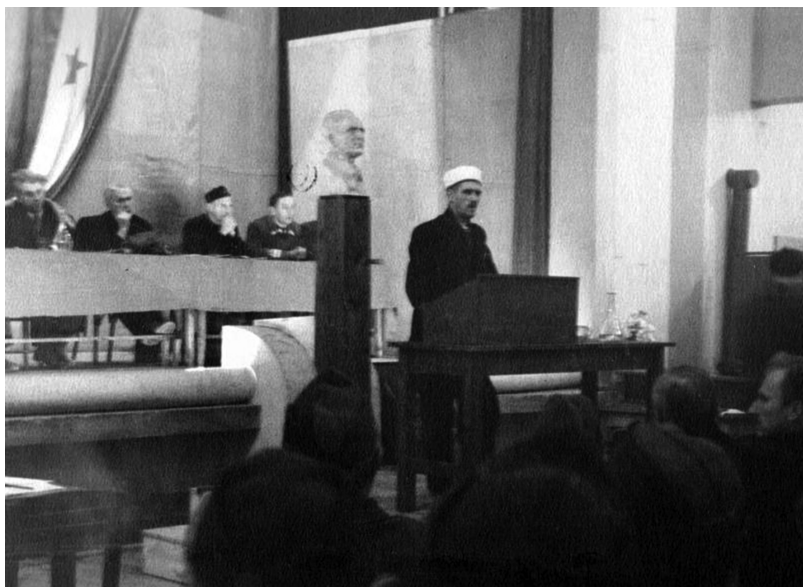
не само муслиманског свештенства у новој држави, него и целокупне муслиманске популације, зависи од припадности и ангажованости унутар партизанског покрета. „Прогласи” попут овог о коме желимо да говоримо, постаће реална потреба. Штавише, постаће могућност својеврсног оправдања за дистанцирање од онога што је требало оставити иза себе (првенствено дистанцирање од усташких злочина почињених на простору НДХ), те прихватања онога што је тек настајало - једне нове реалности живота у којој је, барем у почетку, постојало доста политичког маневарског простора када је реч о верским заједницама, па самим тим и исламској заједници.

У наставку рада покушаћу да кроз пропратне коментаре везане за текст „Прогласа” у најкраћим цртама приближим ситуацију у којој су се обрели муслимански свештеници на простору који је у том моменту био у рукама југословенских партизана. Истовремено, покушаћу да наведем што је могуће више података о појединцима и детаља из њихове активности у времену рата, пре свега због околности да се о њима, чак ни данас, након толико времена, мало тога зна.

Оно шта је потребно посебно нагласити је следеће: „Проглас” о коме говоримо потребно је посматрати кроз призму онога шта је већ раније обнародовано од стране муслимана Босне и Херцеговине који су били већници Земаљског антифашистичког вијећа народног ослобођења Босне и Херцеговине (у наставку: ЗАВНОБиХ-а). Овде, између осталог, мислим на документ који је настао током децембра 1943. године. Како је овај документ већ анализиран од стране истраживача, и како о њему постоји читав низ радова, овом приликом га нећу подробније дотичати.⁹

.....
⁹ Погледати: *Proglas muslimanskih vijećnika ZAVNOBiH Muslimana Bosne i Hercegovine* - <http://www.yu-nostalgija.com>; Kožar, Azem (2019), *ZAVNOS i ZAVNOBiH u komunističkoj koncepciji stvaranja Federativne Jugoslavije*,

Указаћу на још један проблем. Наиме, околност да се у тексту „Прогласа“ сусрећемо са терминима који данас ипак нису довољно познати широј немуслиманској јавности, осећам потребу да исте преведем на српски језик, те да их, у најкраћим цртама, додатно појасним зарад потпунијег разумевања текста историјског извора којим се намеравам бавити у овом раду.

Муслимански свештеник као учесник Другог заседања АВНОЈ-а

.....
Specijalna izdanja ANUBiH 46, str. 151-179; Borovčanin, Drago (1968), *Prilog razmatranju pravnog značaja dokumenata Prvog i Drugog zasjedanja ZAVNO-BiH*, Sarajevo: Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta, str. 423-436

РЕЛИГИЈА И ПОЛИТИКА: БАЛКАНСКА ИСКУСТВА

Религија и политика представљају два елемента који већ дуго времена одређују судбине народâ који живе на просторима Балканског полуострва. Религија и политика усмерене су једна према другој чак у толикој мери да можемо говорити о њиховој нераздвојивости. Штавише, према појединим истраживачима политика заправо проистиче из религије.¹⁰ Да ли је то заиста тако, то је, само по себи, деликатно питање. Један од чинилаца који говоре у прилог овој хипотези садржан је у чињеници да религија неретко представља снажан ослонац световној власти. Световна власт, за узврат, религијској заједници, првенствено свештенству, пружа одређене привилегије и издваја их као засебан и привилегован део друштва. Ова својеврсна „симфонија” пратила је и прати историју човечанства већ вековима. Сетимо се како је готово свака цивилизација древног света имала своју официјелну религију, свој пантеон богова, своје свештенство и обреде кроз које су, првенствено владар, а потом и сви његови поданици, желели да имају благостање, здравље, мир, дуговечност...

.....

¹⁰ Погледати: Јевтић, Мирољуб (2022), *Политика се родила из религије*, Београд: Центар за проучавање религије и верску толеранцију

Проблем, условно речено, настаје у моменту када религија постане један од елемената несугласица унутар једног или између више народа који не припадају истој верској заједници. Жеља за поковањем других, иновних појединаца и народа неретко се посматрала као нешто добро, као нешто што ће појединцу обезбедити награду у неком будућем времену. Илустративан пример тога јесу дешавања током шпанског освајања простора Централне и Јужне Америке, то јест у време када су скупа са конквискаторима на домородачко становништво атаковали и свештеници римокатоличке цркве са намером да их покрсте и да од њих начине хришћане. Ово свакако да није био изолован случај. Иста пракса кроз историју приметна је и када се говори о православним хришћанима, исламу... Наведимо ка пример оно што се у низу векова дешавало на просторима Русије, то јест током њене усмерености ка освајању простора Сибира и када је, уз допуштење државне власти и са благословом цркве, вршено покрштавање локалног живља на новоосвојеним просторима. Слично се дешавало и на оним просторима Руске империје на којима су живели и живе следбеници ислама. Да је идентична пракса прихваћена и од стране исламских завојевача на просторима које су освојили ратним походима, то је мање или више опште позната ствар.

Као посебан облик злоупотребе религије у политичке сврхе можемо поменути и низ тзв. „Крсташких ратова”,¹¹ или

.....
¹¹ Тачније: „Cruce signati” - ратови који су покретани од стране римокатоличке цркве и европске властеле зарад ослобађања светих места хришћанске вере, првенствено Јерусалима, од муслиманске власти. Ови ратни походи, како се најчешће наводи, започињу последњих година 11. века и трају, у интервалима, до друге половине 13. века. У „Крсташке ратове”, услед продора Османлијске империје на простор Балканског полуострва, поједини истраживачи увршћују и сукобе на просторима Европе, као на пример „Никополски крсташки рат” (1396), „Варнински крсташки рат” (1444), „Крсташки рат 1456. године”. Осим са следбеницима ислама,

„Тридесетогодишњи рат” који је, у периоду од 1618. до 1648. године, уништавао Европу,¹² то јест феномен који је у историографији, али и другим наукама, познат под термином „верски рат”.

Без обзира што то на први поглед звучи чудно из перспективе савременог човека, верски ратови ипак нису ствар прошлости. Штавише, верски ратови, у неком од облика, наставиће да постоје у нама блиској историји али данашњици. На пример, ратови на простору некадашње СФРЈ, по мишљењу појединих истраживача, представљају форму верског сукоба јер „у савременом друштву верски сукоби се веома ретко јављају у чистом облику и често имају политичку и етничку форму, садржај и позадину”.¹³ Да је то заиста тако могли смо

.....
римокатоличка црква „Крсташке ратове” покретала је и на просторима северне Европе који су познати и под именом „Балтички крсташки ратови”. Ови походи вођени су против нехришћанских/паганских народа почев од 1193. године па до прве половине 14. века. Међу ове ратове можемо уврстити и тзв. „Босански крсташки рат” који је трајао од 1235. до 1241. године. Подробније: Пејн, М. (2019), *Krstaši: Kratka povest krstaških pohoda*, Београд: Babun; Frankopan, Р. (2020), *Prvi krstaški rat, zov sa Istoka*, Београд: Laguna; Malif, А. (2006), *Krstaški ratovi u očima Arapa*, Београд: Laguna; Узелац, А. (2018), *Крсташки и Срби*, Београд: Утопија; Острогорски, Георгије (1969), *Историја Византије*, Београд: Просвета; Шуица, М. (2009), *Бијка код Никопоља у делу Константина Философа*, Историјски часопис LVIII, str. 109-124; Mantran, R. (2002), *Istorija Osmanskog carstva*, Београд: Klio; Radović, М. (2016), *Križari i hrvatske zemlje (1096.-1270.)* - <http://www.core.ac.uk>; Mahmutćehajić, R., *Naslijeđe križarskih ratova u postmodernome svijetu* - <http://www.isla.mskazajednica.ba>

¹² Погледати: Gažević, Nikola (1976), *Vojna enciklopedija*, Београд: Vojno-izdavački zavod, T.10, str. 118-123; Делимо, Жан (1993), *Католицизам између Лујера и Волтера*, Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића; Ćurčić, Leopold (2015), *Tridesetogodišnji rat (1618.-1648.)*, Essehist 7, str. 69-75...

¹³ Ракић, Миле; Бериша, Хатица (2019), *Верски сукоби у Босни и Херцеговини и последице по безбедност*, Политичка ревија 2/ 2019, стр. 56.

се уверити кроз дешавања током последње деценије 20. века када је (говоримо о простору СФРЈ), под утицајем национализма руковођеног од стране политичара, у средини где је религија била маргинализована, дошло до појаве да верска припадност постане својеврстан камен спотицања, штавише конкретан иницијатор мржње, а потом и сукоба. Ипак, све оно што се дешавало у поменутом периоду историје на поменутом простору није било баш тако изненада како се то чини на први поглед. Простор БиХ можда је најбољи показатељ свега тога...

Уколико се усредсредимо на простор БиХ лако се може приметити да је са слабљењем Османске империје, а поготово након Берлинског конгреса и пројављења аспирације Аустро-Угарске монархије да простор БиХ подведе под своју власт, дошло до интензивирања политичких активности са елементима поистовећивања нације и религије. Овај прилично неповољан став, када се говори о будућности мултикултуралних и мултирелигијских друштава, поред својих практичних особина за оне који претендују да успоставе своју власт над одређеним простором (у случају БиХ то је Аустро-Угарска), показује и своју другу, по обичан живаљ невероватно окрућу страну. „Divide et impera” на „босански начин” показује како је вештим политичким маневрима могуће створити проблем који ће дужи од једног века, са краћим прекидима, омогућити дестабилизацију друштва које није способно да се одупре једној у основи експлоататорској политици завојевача.

Ако погледамо не само на оно што се дешавало пре сто година, него и оно шта се дешава данас у БиХ као новонасталој држави након крвавог грађанског рата, стиче се утисак да су основе што их је поставила аустроугарска власт и даље доминантне. Наиме, ми у БиХ имамо очигледно подељено друштво по многим основама па самим тим и по основу верске припадности. Такође, имамо ситуацију у којој се

више него очевидно црпе многобројни природни ресурси које има БиХ, а што је можда најпогубније у целокупној суморној слици свакодневице ове државе. Имамо такође и масован одлазак радно/репродуктивно способног становништва у државе које заправо БиХ препознају само као простор за сваковрсно искоришћавање. Оно што је нарочито интересно је да становништво БиХ, чак више од четврт века након потписивања мировног споразума у Дејтону, и даље упада у замку национализма и верске нетрпељивости чак и у ситуацијама када им је материјална егзистенција доведена у питање. Ово недвосмислено указује да политичке елите прилично вешто користе религију у сврху онога што се означава термином „дневна политика” или, једноставније речено, настојањем да се дође и опстане на власти.

У вези са темом ове књиге, када говоримо о односу религије и политике у БиХ, потребно је нагласити да је један од покушаја превазилажења проблема подела на националној и верској основи у периоду друге половине 20. века било тзв. „братство и јединство народа и народности”, као и стварање нове, југословенске нације. Идеја о „братству и јединству” када се посматра из данашње перспективе, поготово током Другог светског рата и настојања КПЈ да дође на власт и створи једну нову државу, има свој политички смисао. Наиме, у БиХ где је проблем националне и верске припадности током Првог, а поготово Другог светског рата доведен до усијања, зарад реализације идеје нове Југославије устројене према моделу СС-СР-а било је потребно створити привид помирења, опраштања злодела и започињања пута ка новој, „светлијој будућности”. Идеологија што ју је ширила КПЈ у времену између два светска рата на простору БиХ оставља свој траг у друштву. Уколико обратимо пажњу на активност комуниста унутар друштва у поменутом периоду, уочићемо да су њихова „циљ-

на група” пре свега незадовољни радници по градовима.¹⁴ Са друге стране, када говоримо о босанскохерцеговачкој сеоској средини, агитација, према мишљењу руководства КПЈ,¹⁵ није давала жељене резултате. Ово се поготово осећало по селима настањеним муслиманским становништвом. Наиме, у овом периоду муслиманско становништво по сеоским срединама било је неупоредиво више заинтересовано за превазилажење проблема који су настали током земљишне реформе након Првог светског рата и стварања Краљевине СХС/Краљевине Југославије.¹⁶ Са друге стране, у градским срединама муслимански живаљ, најчешће кроз Југословенску Муслиманску

.....
¹⁴ Подробније: *Materijal o radu Komunističke partije Jugoslavije u Bosni i Hercegovini* (1971), Сарајево: Veselin Masleša; Redžić, Enver (1969), *Komunistička partija Jugoslavije i pitanje Bosne i Hercegovine*, Прилози 5, стр. 19 -26 ...

¹⁵ Подробније: *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine* (1990), knjiga I, Сарајево: Institut za istoriju u Sarajevu, стр. 81-210; *Materijal o radu Komunističke partije Jugoslavije u Bosni i Hercegovini 1921-1941*. (1971), Сарајево: Veselin Masleša; Jovanović, Žarko (1984), *Komunistička partija Jugoslavije prema seljaštvu 1919-1941*, Београд ...

¹⁶ Детаљније: Дракић, Гордана (2014), *Сировођење аграрне реформе у Краљевини Срба, Хрватима и Словенаца на примеру великој посега сиромашној држављанина*, Анали Правног факултета у Београду 2/2014, стр. 146-163; Rafailović, Jelena (2020), *Agrarne reforme na Balkanu posle Prvog svetskog rata - uporedni pregled osnovnih karakteristika*, Godišnjak za društvenu istoriju 3, стр. 7-35; *Agrarna reforma i oduzimanje бошњачке земље у монархистичкој Југославији (1918-1941)* (28.07.2021) - <http://www.tutinskenovine.rs>; Mutapčić, Edin (2011), *Pravno-historijski kontekst agrarne reforme u BiH poslije Prvog svetskog rata*, Tranzicija - Časopis za ekonomiju i politiku tranzicije 27/2011 - <http://www.hrcak.srce.hr>; Erić, Milivoje (1958), *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918-1941*, Сарајево: Veselin Masleša; Božić, Ljubo (1984), *Agrarna politika*, Сарајево: Veselin Masleša; Šehić, Nusret (1991), *Bosna i Hercegovina 1918-1925*, Сарајево: Institut za istoriju u Sarajevu; Šehić, Nusret (1978), *Problem agrara u Bosni i Hercegovini u politici muslimanskog autonomnog pokreta*, Jugoslovenski istorijski časopis 1-4; Спаравало, Јоко (2011), *Аграрни односи у Босни и Херцеговини у периоду ширске и аустро-угарске окупације и њихово разрешење*

Организацију (ЈМО),¹⁷ настојао је да створи својеврстан аутономни простор у време снажних политичких тензија везаних за прекрајање граница бановина унутар Краљевине Југославије или се пак усмеравао према Загребу и тамошњим опцијама решења проблема живота у Краљевини Југославији.¹⁸

Ипак, како би боље разумели наведена дешавања потребно је да се вратимо у нешто даљу прошлост поготово имајући у виду колико је био утицај религије на друштвена дешавања на овом простору Балканског полуострва.

.....
аирарном реформом од 1919. го 1931. године, Зборник радова Економског факултета 5/2011, стр. 31-50;

¹⁷ Подробније: Hasanbegović, Zlatko (2012), *Jugoslovenska muslimanska organizacija 1929-1941.*, Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Institut društvenih nauka Ivo Pilar, Medžlis Islamske zajednice Zagreb; Sejarić, Azhar (2021), *Politički život Bošnjaka između dva svjetska rata* (magistarska teza) - <http://www.fpn.unsa.ba>; Filipović, Muhamed (1996), *Bošnjačka politika*, Sarajevo: Svjetlost; Purivatra, Atif (1999), *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Sarajevo: Bosanski kulturni centar; Muratović, Admir (2007), *Politika u Bošnjacima u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Kraljevine Jugoslavije, kroz aktivnosti JMO i Džemijjet El Islami - koncept uspješne borbe na putu ka zaštiti nacionalnog, kulturnog i vjerskog identiteta*, Islamska misao 10/2017, str. 100 -110 ...

¹⁸ Детаљније: Ђуровић, Драженко (2022), *Политички односи у Босни и Херцеговини 1945-1958* (докторска дисертација) - <http://www.nardus.mpn.gov.rs>

ОДНОС МУСЛИМАНСКОГ СВЕШТЕНСТВА СА ПРОСТОРА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ ПРЕМА РАТНИМ СУКОБИМА ДО КРАЈА ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Ислам као религија на просторима Босне и Херцеговине укоренењује се након пропасти средњовековне Босне. Историјски посматрано, 1463. године, предајом града Кључа и погубљењем Стефана Томашевића, последњег краља Босне у Јајцу крајем јуна исте године, средњовековна Босна престаје да постоји као држава.¹⁹ Сходно новонасталој политичкој ситуацији ислам је, унутар најширих слојева друштва у први мах прихванат добровољно. Наиме, након што је овај простор потпао под власт Мехмеда Другог (1432-1481), према појединим истраживачима, само је у Јајцу, током једног дана, ислам је прихватило око 30.000 породица.²⁰ Разлози добровољног прихватања

.....
¹⁹ Подробније: Мргић, Јелена (2008), *Северна Босна 13-16. век*, Београд: Историјски институт; Мргић, Јелена (2002), *Доњи краји: Крајина средњовековне Босне*, Београд: Филозофски факултет; Ђирковић, Сима (1964), *Историја средњовековне Босне*, Београд: Српска књижевна задруга, 1964; Финкел, К. (2010), *История Османской империи. Введение Османа*, Москва: Мидгард; Ibrahimagić, Omer (2012), *Bosanski identitet i suverenitet 1992.-2011.*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu i Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava...

²⁰ Погледати: Šaković, Edin (2004), *Prihvatanje islama u osmanskoj Bosni: mitovi i realnost*, Sarajevo: Institut za istoriju; Karčić, Fikret (2014), *Muslimani*

исламске вере након престанка постојања Босне као средњо-вековне хришћанске државе били су крајње прагматични. Били су то разлози попут задржавања материјалног иметка, мањих обавеза према држави, једноставнијег напредовања у државним структурама структуре...²¹

Упоредо са добровољним дешавао се и процес насилног превођења хришћана у ислам,²² тако да се, на један доста специфичан начин, стварала потпуно нова религијска структура у којој, очевидно, када говоримо о исламу, није постојао нарочито искрен однос према вери, осим, наравно, међу муслиманима који су, као представници више државне власти, службено обитавали у неком од ејалета или, према каснијој подели, вилајета.²³

Оно што је можда потребно посебно нагласити је податак да процес исламизације најширих народних слојева које је живело на простору данашње БиХ досеже максимум половином 16. века. Након тога наступило је време потпуне доминације ислама као религије. Такође, наступило је и време све израженије верске нетрпељивости. Ова нетрпељивост карак-

.....
Balkana: „Istočno pitanje” u 20. vijeku, Sarajevo: Centar za napredne studije; Teinović, Bratislav (2019), *Nacionalno-politički razvoj Bosne i Hercegovine u posljednjem vijeku turske vladavine* (doktorska disertacija), Banja Luka: Filozofski fakultet ...

²¹ Погледати: Imamović, Enver (1995), *Korijeni Bosne i Bosne*, Sarajevo; Imamović, Enver (2018), *Korijeni i život bosanskog plemstva kroz istoriju*, Sarajevo; Šaković, Edin, *Prihvatanje islama u osmanskoj Bosni: mitovi i stvarnost* - <http://www.focanskidani.wordpress.com>

²² Погледати: Хаџи-Васиљевић, Јован (1995), *Муслимани наше крви у јужној Србији*, Приштина: Панорама; Lijović, Marina (2016), *Islamski radikalizam u Bosni i Hercegovini kao sigurnosna prijetnja Republici Hrvatskoj* (magistarski rad), Zagreb: Univerzitet u Zagrebu ...

²³ Šabanović, Hazim (1959), *Bosanski pašaluk: Geneza i administrativna podjela*, Сарајево: Ослобођење

теристична је за просторе у којима верски непросвећена већина, која је религију посматрала најчешће као начин за преживљавање или материјалну корист, у другим религијама, поготово оним из којих су они прешли у ислам, препознаје непријатеља и некога ко, према њиховом најдубљем уверењу, не треба ни да постоји.²⁴ За тему о којој говоримо интересантан је пример извесног Луке Вуковића. Наиме, он је, према усменом предању које се везује за простор око данашњег Теслића, био православни свештеник. Отац Лука је, по наговору користољубиве попадије Стаке, прихватио ислам, те постао Садик. Штавише, Лука - Садик бива постављен за судију у Теслићу. Такође, он бива постављен и за хоџу у засеоку Садиковићи које је припадало селу Барићи у околини Теслића. По истом предању, црква у овом селу је, након што је срушен звоник, претворена у џамију.²⁵

Процес исламизације, са становишта османске власти, требао је да прати и процес одабира, образовања и формирања свештенства које ће исламску веру јачати унутар најширих друштвених слојева. Међу именима првих муслимана који су са простора Босне отишли на школовање, па се потом вратили у крајеве из којих су потекли сусрећемо име Хасана Кафије (1544-1615) из Прусца.²⁶ Он је у овом месту основао прву медресу 1612. године. Касније, медресе бивају осниване и по дру-

.....
²⁴ Погледати: Mulić, Jusuf, *O nekim specifičnostima vezanim za proces prihvatanja islama u Bosni i netačnosti koje mu se pripisuju* - <http://www.anali-ghb.com>; Filipović, Nedim (1969), *Specifičnosti islamizacije u Bosni*, Pregled, str. 27-34; Škarić, Vladislav (1940), *Širenje islama u Bosni i Hercegovini*, Gajret - kalendar za 1940, str. 29-33...

²⁵ Погледати: Стевановић, В., *Поштурчивање Срба и Хрватића у Босни* - <http://www.poreklo.rs>

²⁶ Осим њега помиње се још само 12 особа које су, до почетка 17. века, живели и радили у Босни. Погледати: Hamić, Mehmed (1999), *Teme iz književne historije*, Ogledalo, str. 33-304

гим местима, као на пример, 1622. године у Коњицу (оснива је Мехмед Чауш), 1642. године у Ливну (оснива је Мустај-бер)...

Из данашње перспективе, ислам у БиХ у неким ранијим вековима специфичан је управо због недовољне упућености најширих слојева у основе вере које су се прихватили. Наиме, прихватајући ислам највећи број нових верника, поготово оних који су живели у руралним срединама, због непостојања одговарајућих верско-просветних институција, образованог свештенства, а поготово због тога што су неретко само формално прихватили ислам, обрели су се у својеврсном духовном вакуму. Настао је неспојиви спој најразличитијих облика незнабоштва, преостатака хришћанске вере из конфесија којој су раније припадали (православље, римокатолицизам) и ислама који им је, нагласимо, још увек био недовољно разумљив. Све ово, како је сачувано у историјским изворима, стварало је неповерење Турака према новообраћеним босанским муслимана. Управо су турски властодршци и створили данас тако карактеристичне формулације за ове људе као што су, на пример, „потурице”, „двовјерци”...²⁷ Протећи ће пуно времена да се осети ширење утицаја из исламских просветних институција које су почеле да настају по босанскохерцеговачким градовима међи новообраћеним муслиманима...

Религијски комформизам омогућен најчешће кроз формалну припадност исламу, када говоримо о простору БиХ, до друге половине 19. века узрастао је до невероватних граница. Један од пројавитеља тога је и готово занемарљив број особа које су, на пример, у периоду од 1800. до 1850. године прешле

.....
²⁷ Погледати: Handžić, Mehmed (1930), *Prilog istoriji prvih dana širenja islama u Bosni i Hercegovini*, Kalendar Narodne uzdanice, str. 29-45; Solovjev, Aleksandar (1949), *Nestanak bogumilstva i islamizacija Bosne*, Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine 1, str. 56

из неке друге вере у ислам.²⁸ Једноставније речено, формална припадност државној вери, спољашње испуњавање верских прописа без и мало или са тек мало разумевања важности коју религија има за појединца не само у етичком, него и у есхатолошком смислу, учиниће да ислам у Босни и Херцеговини у 19. веку поприми чудан облик, облик који је збуњивао многе, а међу њима и римокатоличке монахе попут Франца Пфанера који су,²⁹ на одређени начин, представљали не само мисионаре, него и особе које су требале да „сниме ситуацију на терену” пре него што буде покренут процес окупације.

Оно на чега својевремено указује Хасан Кафија,³⁰ у моменту када је Османско царство било на врхунцу моћи, у другој половини 19. века, постало је реалност. Берлински конгрес постаће судбоносан када су у питању дешавања на просторима данашње БиХ. Могућност да њима влада владар који није муслиман, покренула је реакцију пре свих у круговима исламског свештенства. Преко појединаца какав је, на пример, био

.....
²⁸ Погледати: Kasumović, Fahd, *Prijelazi u sidžilima sarajevskog šerijatskog suda iz prve polovine 19. stoljeća* - <http://www.knjizevnost.fandom.com>

²⁹ Подробније: Продић, Вања (2019), *Трајом љисма Франца Пфанера, насјојатјеља манастира Марија Звезда у Делибашином селу крај Бања Луке*, Видослов 77/2019, стр.131-148

³⁰ Хасан Кафи бин Турхан бин Давун бин Јакуб ез-Зиеби ел Ак-хисари ел-Босневи, како је гласило његово пуно име, рођен је 1544. године у Прусу. Након школовања у престоници Османског царства враћа се у родни Прусац и прихвата се положаја кадије. Хасан Кафи био је човек широког образовања и човек кога су привлачила различита интересовања. О томе сведоче његова многобројна дела из различитих области. Нарочито интересантно дело је „Темељи мудрости о уређењу свијета” („Usulul-hikemi fi niza-mil-alem”) које је преведено на француски, мађарски, немачки. На језик разумљив босанскохерцеговачким муслиманима преведено је тек 1919. године. Тог подвига прихватио се Сафвет-бег Бешагић. Дело је бјављено под насловом „Уредба свијета”. Погледати: Mustedangić, Vedad, *Život i djelo Hasana Kafije Prušćaka* (17.01.2021) - <http://www.el-asr.com>

Салих Вилајетовић (1834-1887) познат и као „Хаџи-Лојо”,³¹ започет је процес који је заговарао идеју да се противљење аустријским властима искористи и као време за обрачун са босанскохерцеговачким хришћанима, пре свега са Србима.

Анимозитет муслиманског живља према православним Србима представља вишевековни феномен. Бавити се генезом овог проблема нешто је што свакако превазилази оквире ове невелике књиге. Ипак, покушаћу да тек овлаш додирнем овај, како је време показало, егзистенцијални проблем не само српског народа, него и других народа у БиХ.³² Када говоримо о дешавањима у другој половини 19. века анимозитет се приметно појачава и због устанка 1875. године. Повећава се и због прилива избеглица са ратом захваћених области, те зверстава почињених над недужним становништвом. Мржња муслимана према православнима, али и према римокатолицима/протестантима, појачавала се са одушевљењем босанскохерцеговачких хришћана који су, како ће време показати, наивно поверовали да ће, доласком аустроугарске војске, доћи крај вишевековној владавини Османске империје.

Улазак аустроугарске војске на територију Босне, то јест прелазак реке Саве код Брода 29. јула 1878. године под командом генерала барона Јосипа Филиповића (1819-1889) са собом је донео низ интересантних симболичних догађаја који су, сваки на свој начин, обележили овај тренутак. Наиме, како је

.....
³¹ Не заборавимо да је Салих Вилајетовић био један од најстраственијих заговорника недопуштања сарајевским православним хришћанима да они, у свом граду и својим средствима и средствима султана Абдул Азиза (1830-1876), саграде нову цркву. Погледати: *Hadži hafiz Salih Vilajetović - Hadži-Lojo* - <http://www.nomad.ba>; Šabić-Longić, Ammara, *Hadži Lojo, zaboravljeni velikan bošnjačke prošlosti* - <http://www.džematrahic.ba>; Donia, Robert (2006), *Sarajevo: Biografija grada*, Sarajevo: Institut za istoriju ...

³² Погледати: *Pogledi: Muslimani pre i posle Turci stignu na Balkan* (25/03/2013) - <http://www.brkoncho.files.wordpress.com>

забележено у чланку објављеном у „Народним новинама”,³³ од 2. августа 1878. године, генерала Филиповића су дочекали свештеници римокатоличке и православне цркве, а такође и представници муслимана међу којима се помиње и у народу тада поштовани хоџа Заим. За разлику од хришћанских свештеника, муслимани су, како се наводи у поменутом чланку, одмерено и без превише емоција поздравили генерала и армату коју је предводио.

На уметничкој слици под насловом „Муслиманско изасланство пред генералом Филиповићем”, чији је аутор сликар Франц Коларц (1825-1894), муслимани који дочекују генерала приказани су потпуно другачије. Наиме, на овој слици акценат је стављен на понизност муслимана пред новом влашћу. Особа која је непосредно пред генералом Филиповићем насликана је у клечећем положају што посматрачу симболично предочава да је муслимански живаљ у Босни, па самим тим и његово свештенство, сада у положају сужња, у положају онога који је обавезан да се поклати новом господару. Ипак, генерал Филиповић на овој слици није представљен као господар. Напротив. Господар на овој слици представљен је кроз интересантан симбол, а то је аустријска застава поред које стоји генерал Филиповић, а која доминантно надвисује све присутне и свакоме јасно даје до знања ко је заправо изнад свих.³⁴

.....
³³ Више детаља о листу „Народне новине“: *Narodne novine: Zbornik uz 179. Obljetnicu neprekinutoga izlaženja 1835.-2005.* (2005), Zagreb: Narodne novine

³⁴ Коларц није био једини умјетник који се бавио догађајем уласка аустријских трупа у Босну 29. јула 1878. године. Ништа мање занимљива су дела хрватског сликара Фердинанда Кикереза (1845-1893). Детаљније: Damjanović, Dragan (2017), *Austrougarska okupacija Bosne i Hercegovine viđena očima hrvatskog slikara: prelazak Save na brodu Ferdinanda Kikereza*, Radovi Instituta za istoriju umetnosti 41, str. 199-214

Одговор муслиманског живља на улазак војних формација био је различит. Један део турске властеле мирно је прихватио дешавања, док је део муслиманског становништва, можда чак и испровоциран инертношћу сопствене властеле од којих је очекивао много више, кренуо у организовање оружаног отпора. Сукоби су започели у Сарајеву. Данас се као централна личност наводи раније поменути Хаџи-Лојо, мада не треба изоставити имена попут Мухамеда Хаџијамаковића, Ризванбег Халилбашића, Самилбега Селимановића, Абдију Халачевића...

Мухамед Хаџијамаковић (1812/1814/1815(?) - 1878), како нам је познато, након што је у родном Сарајеву окончао мектеб и медресу, одлази у Цариград ради наставка школовања. Након само неколико месеци враћа се у Босну. Недуго по повратку из Турске бива постављен за имама и муалима у Варешу, а од 1864. године је на истим дужностима у Сарајеву. Такође, он је обављао и дужност војног имама током сукоба око Зворника, као и током сукоба са устаницима у Невесињу. Углед који је имао у Сарајеву омогућује му да буде део Народног одбора који је формиран 5. јуна 1878. године са задатком да организује отпор уласку трупа окупаторске војске у Сарајево. Хаџијамаковић је постављен за једног од војних заповедника, те је скупа са Мустајбегом Фадилпашићем и муфтијом Омеровићем, део војске повео према Жепчу. У сукобима са бројнијом и боље опремљеном војском сарајевски устаници нису имали неку нарочиту шансу да остваре победу на бојном пољу. Аустроугари су ушли у Сарајево у коме се тада, у свом дому, налазио и Мухамед Хаџијамаковић. Према усменом породичном

.....

У вези са темом уласка окупаторских трупа на територију Босне и Херцеговине овековеченом кроз политичку карикатуру бечких листова погледати: Žujo, Valerijan (17/08/2020), *Pohod na Bosnu i Hercegovinu 1878. godine i bečka štampa* - <http://www.nomad.ba>

предању које се преносило с колена на колено, извесни Алекса Ј. Поповић показао је новим властодршцима где се крије Хаџијамаковић.³⁵ У покушају хапшења Хаџијамаковић је успео да побегне. Неколико дана касније сам се предао Аустроугарима и бива осуђен на смрт вешањем. Према његовој жељи, на месту погубљења дошла су тројица хоџа, а такође је био присутан и муфтија Хилми еф. Хаџиомеровић (1816-1895).³⁶ Након подужег разговора са њима двојцом Мухамед је, непосредно пред погубљење, изазвао инцидент у коме је успео да убије неколико војника. Данас се наводи да је разлог томе била његова жеља да сконча у борби, а не на вешалима. Ипак, након што је рањен и савладан, он ипак бива обешен. Као целат помиње се извесни хусар Михаљ Боли, пореклом Мађар. Било је то 25. августа 1878. године у Сарајеву.³⁷

У појединим изворима наводи се, када је реч о Сарајеву и ближој околини, да је православни живаљ овог града листом стао уз муслимане устанике који су били спремни да се оружано супроставе аустроугарској армади.³⁸ Са друге стране, неупоредиво је више извора у којима се минимизира учешће

.....
³⁵ Погледати: Kreševljaković, Hamdija (1991), *Sarajevo u vrijeme okupacije 1878*, Izabrana dela IV, Sarajevo: Veselin Masleša, str. 182-184

³⁶ Реч је о првом реис-ул-улеми из времена Аустро-Угарске владавине БиХ. Подробније: Lavić, Osman (26/12/2017), *Mustafa Hilmi-ef. Hadžiomerović* - <http://www.preporod.com>; Šuško, Dž. (2018), *Sjećanje na prvog reis-ul-ulemu Mustafu Hilmi-ef. Hadžiomerovića: Povodom 135. godišnjice od uspostavljenja Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini (1882-2017)*, Takvim, str. 171-178

³⁷ Погледати: Hadžijamaković M., *Porodica Hadžijamakovića* - <http://www.anali-ghb.com>; Hodžić, M. (2018), *Povodom 140 godina od pogubljenja šejha Muhameda ef. Hadžijamakovića i hafiza Abdulaha ef. Kaukčije*, Godišnjak Bošnjačke zajednice kulture „Preporod”, str. 385-393.

³⁸ Погледати: *Presudne godine 1875-1878: Ustanak i otpor bosanskog naroda* - <http://www.radiosarajevo.ba>

православних хришћана у поменутих дешавањима. Штавише, ови извори наглашавају да су у поменутом устанку учествовали готово искључиво муслимани, то јест „Бошњаци”, а да су се као носиоци устанка истицали припадници муслиманског свештенства.³⁹

Долазак аустроугарске војске недвосмислено је представљао окупацију.⁴⁰ Овога су најпре постали свесни муслимани, а потом и православни хришћани Босне и Херцеговине. Када говоримо о односу муслиманског свештенства према окупацији и потоњој анексији Босне од стране Аустро-Угарске, првобитна реакција која је ишла чак до оружаних сукоба покренутих са циљем да се спречи улазак аустроугарске војске, постепено је прерасла у стање потпуне подчињености и, штавише, недвосмислене спремности да се на сваки начин буде „на руци” новој власти.⁴¹ Ово се поготово пројавило процесом реализације идеје о Босни и Херцеговини као простору за ег-

.....
³⁹ Погледати: *Posljedice i otpor austrougarskoj okupaciji* - <http://www.bosanskehistorije.com>

⁴⁰ Подробније: Вулић, Славиша (2021), *Аустроугарска окупација Босне и Херцеговине и прве године управе (1878-1882)* (докторска дисертација) - <http://www.nardus.mpn.gov.rs>

⁴¹ Значајно питање када се говори о раном периоду босанскохерцеговачке окупације од стране аустроугарске војске је процес исељавања једног дела муслиманског становништва које просто није могло прихватити да живи под немуслиманском влашћу. Хицретити из Босне у највећој мери кренули су пут предела који су још увек били под Турском влашћу или, ако су имали могућности, што је могуће ближе Цариграду. Према неким подацима број муслимана који је напуштао Босну због доласка Аустроугара на власт до 1918. године био је између 150.000 и 200.000. У вези са темом о којој говоримо важно је нагласити да су многи имами и хатиби заступали мишљење да је верска обавеза муслимана из Босне да напусте земљу која је тада постала немуслиманска и у којој је угрожена муслиманска вера, достојанство, иметак и част. Подробније: Lavić, Osman (1996), *Iseľjavanje Bošnjaka muslimana iz BiH za vrijeme Austro-ugarske vladavine i*

зистенцију етатистичке нације. Бењамин Калај,⁴² политички крајње вешто, кроз процес конституисања босанске нације пружио је могућност муслиманском делу становништва да се у њима формира идеја о некаквом облику властите државотворности. Ова, да тако кажемо, политички веома сладуњава идеја, лако је проналазила своје следбенике. Калај је рачунао на муслимане као на темељ нове нације која је, између осталог, требала да буде значајна противтежа како хрватском, тако и српском становништву у БиХ. Једноставније речено, према идеји Беча, стварање босанске нације у суштини је имало за циљ учвршћивање аустроугарске власти и онемогућавање јачања политичког исказивања иначе легитимних народних интереса. Монархији је просто требао потенцијални дуговремени сукоб између босанскохерцеговачких Срба и Хрвата и Муслимана јер то је, у времену о коме говоримо, одговарало агресорским намерама Беча према Србији.⁴³

Поменути Бењамин Калај (1839-1903), који је био централна личност власти у БиХ у периоду од 1882. до 1903. године, својим потезима у значајној мери обележити своје време али и будућност БиХ.⁴⁴ Однос Калаја, као представника аустроу-

.....
risala Mehmeda Teufika Azapagića, Anali biblioteke Gazi Husrev-Begove 10/17-18, str. 123-130

⁴² О Бењамину Калају (1839-1903), „гувернеру” Босне и Херцеговине, данас постоји опширна литература која, на различите начине, анализира његов период и оно шта је чинио током свог „мандата”. Погледати: Кралјаčić, Tomislav (1987), *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903)*, Sarajevo: Veselin Masleša; Раденчић, Андрија (1992), *Дневник Бењамина Калаја 1868-1875*, Београд: Историјски институт; Деспотовић, Љубиша (2019), *Срби Мухамедове вере: Од Калајевих Бошњака до Алијиних Новобошњака*“, Култура пописа: Часопис за неговање демократске политичке културе 16, стр. 327-340...

⁴³ Погледати: Nešković, pom. delo, str. 36-37

⁴⁴ Подробније: Juzubašić, Dževad (2002), *Politika i ekonomija u Bosni i Hercegovini pod Austro-Ugarskom monarhijom*, Sarajevo: ANUBiH; Кралјаčić,

гарске власти, према босанскохерцеговачким муслиманима био је руковођен идејом о „аустроугарском Балкану”. Управо стога он је „разрадио целовиту државну политику која се заснивала на следећим тачкама: стварање босанске нације и утемељење духа „бошњаштва” као политичке и националне идеологије, продубљивање јаза између православних Срба и муслимана, сваковрсну благонаклоност према босанским муслиманима и католицима, постепено покатоличавање босанских муслимана, потискивање Срба под видом борбе против „великосрпске опасности”, колонизација страним, углавном римокатоличким живљем Босне и Херцеговине”.⁴⁵ Као корак у правцу реализације ових идеја може се посматрати и оно што је учињено 17. октобра 1882. године. Наиме, тог датума аустроугарска власт именовала је првог реис-ул-улему са циљем да „управља мухамеданским и богомољским одношајима”.⁴⁶ Разлог оваквог политичког поступка имао је, између осталог, за циљ да босанскохерцеговачке муслимане одвоји од утицаја турског султана и шејхул-ислама. Затим, разлог за један овакав корак било је и стварање услова за спровођење реформистичких идеја кроз једно извршно тело које би чинио реис-ул-улема и четворочлани Улема-меџлис (или Ријасети илмије, као својеврсне скупштине). Све то, само по себи, ишло

.....
Tomislav (1987), *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Veselin Masleša; Imamović, Enver (1998), *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, t. II, Sarajevo: Bosanski kulturni centar; Radenić, Andrija (1976), *Dnevnik Benjamina Kalaja*, Beograd - Novi Sad: Istorijski institut - Institut za istoriju Vojvodine; Николић, Ања (2022), *Колонијални оквир културно Прославиће Велике Британије у Етиопији и Аустро-Угарској у Босни и Херцеговини (1910-1914)*, Српски историјски часопис VI/2022, стр. 120-141

⁴⁵ Суботић, Момчило (2012), *Идентитет и идеолошка стварност*, Београд: ИПС, стр. 79

⁴⁶ Подробније: Durmišević, Enes, *Institucionalizacija islama u post-osmanskom periodu* - <http://www.medzlis-konjic.com>

је у прилог оснажењу идеје о независности свештенства босанскохерцеговачких муслимана. Такође, ишло је у прилог и оснажењу идеје о одређеном облику политичке аутономије која је, заузврат, подразумевала политичку лојалност муслимана аустроугарској власти.⁴⁷

Раније поменути Хилими еф. Хациомеровић као реис-ул-улема,⁴⁸ потом Хасан еф. Поздерац (?-1883), кадија из Цазина, Мехмед Незир еф. Шкаљић (1844-1905), кадија из Сарајева и потоњи градоначелник овог града, Нур еф. Хафизовић (?-1921), кадија из Рогатице и Хусеин еф. Ибрахимовић, кадија из Љубушког,⁴⁹ према замисли Бењамина Калаја, а ослањајући се на организацију и устрој конзисторије православне Митрополије, требало је да буду централне фигуре муслиманског свештенства у БиХ, то јест Ријасета обликованог по његовим замислима. Од 1883. године Ријасет је, уз сагласност аустроугарских власти, постављао нове муфтије у Мостару, Бања Луци, Добоју, Тузли, Бихаћу... Лојалне муфтије, попут оних у Рогатици или Травнику остали су на својим позицијама. Околност да је световна власт, инкорпориравши не само шеријатске су-

.....
⁴⁷ Погледати: Šehić, Nusret (1980), *Autonomni pokret muslimana za vrijeme austro-ugarske uprave u Bosni i Hercegovini*, Сарајево: Svjetlost; Kraljačić, Tomislav (1987), *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini*, Сарајево: Veselin Masleša; Деспотовић, Љубиша (2019), *Срби Мухамедовеве вере: Од Калајевих Бошњака до Алијиних Новобошњака*, Култура полиса 38, стр. 327-340

⁴⁸ Треба нагласити да је кандидат за ову позицију био градоначелник Сарајева - Мустафа-бег Фадилпашић (1830-1892) али он, као представник беговске и уопште грађанске струје, баш и није био по вољи Бењамину Калају. По свему судећи, управо то и јесте разлог да Фадилпашић, иначе, како се говорило у народу, у махинацијама вешта особа, у први план истакне Хациомеровића као некога кога је форсирала струја у којој су биле доминантне управо исламске верске старешине.

⁴⁹ У неким изворима, као на пример у смртовници објављеној у листу „Бошњак” из јануара 1892. године, он се помиње као Хусеин еф. Ибруљ.

дове него и целокупну свакодневицу муслиманске верске заједнице под своје државне органе, финансирањем истих створила је за себе идеалну ситуацију и у највећој мери придобила лојалност муслиманског свештенства.⁵⁰

Ипак, један део исламског свештенства, поготово првих година 20. века, приклонио се политичким организацијама попут Муслиманске самосталне странке чија су програмска начела, између осталог, публикована у часопису „Муслиманска слога”. Тако је, на пример, у 1. броју овог часописа за 1910. годину, објављен „Проглас” Муслиманске самосталне странке у коме се наводи: „Наши земљаци других вјера темеље своје програме на народоносној мисли, на мисли националног уједињења. „Муслиманска самостална странка” искључује из свог програма свако национално обиљежје и ставља се на чисто исламско становиште, јер нам је највише, у првом реду стало до организације, ојачања и унапријеђења исламског елемента. Стога, „Муслиманска самостална странка” ће стајати изван било какве етничке борбе и неће ни на који начин утицати на националне спорове наших друговјерних земљака”.⁵¹ Ово не треба да чуди с обзиром да су, поред др Халид-бега Храснића, лидери ове политичке организације у то време били важни појединци као што су Есад еф. Куловић и Акиф еф. Бисеровић.

Атентат на аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда и његову супругу Софију, што га је на Видовдан 1914. године извршио Гаврило Принцип у Сарајеву, неретко се означава и као повод за избијање Првог светског рата. Исто-

.....
⁵⁰ Подробније: Durmišević, Enes, *Institucionalizacija islama u post-smanskom periodu* - <http://www.medzlis-konjic.com>; Duranović, Amir (2017), *Organizaciona struktura Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini i „Austrijsko naslijeđe”*, Historijska misao 3, str. 303-319

⁵¹ *Proglašenje „Muslimanske nezavisne partije“ u Bosni i Hercegovini*, Muslimansko jedinstvo I/1910, br. 1, str. 1

времено, овај догађај „без икакве суставности”, како је о њему казивао Никола Форкапић, један од учесника,⁵² догађај у коме је страдао један од аустроугарских престолонаследника, представљао је и догађај који ће крајње директно, јасно и непатворено показати право лице босанскохерцеговачких римокатолика и муслимана у односу према православним Србима.

„Сарајевска махнитост мржње”, како је Иво Андрић описао догађаје почев од поподневних часова 28. јуна 1914. године, показаће пуно тога до тада прикривеног. Прогон који је од тог дана покренут на Србе пројавио је успешност труда власти да муслимане што је могуће више зближи са римокатолицима, те да пакт/коалиција који је потписан 31. марта 1911. године и изјава др Јозе Сунарића: „Скршили смо Србе”,⁵³ постане прелазак са речи на дела. Ипак, као и много шта другог везаног

⁵² Погледати: Bogićević, Vojislav (1954), *Sarajevski atentat: izvorne stenografske beleške sa glavne rasprave protiv Gavrila Principa i drugova održane u Sarajevu 1914. godine*, Сарајево; Мигић, Ђорђе (2014), *Сарајевски атентат 1914 године године и Боса и Херчевина*, Сварог 8/2014, стр. 12

⁵³ Др Јозо Сунарић само је једна од личности које су заиста учиниле пуно тога да се створи и константно одржава мржња између народа који живе у БиХ, а поготово мржња према Србима. Од 1908. године свакодневица живота у БиХ се приметно мења. Аустро-Угарска је присвојила Босну, а политички живот, неретко утемељен управо на мржњи према Србима, добија потпуно нову димензију. Особе попут Николе Мандића, Милана Катанчића, Стјепана Кукрића, Иве Пилара, Ђуре Џамоње и, наравно, Јозе Сунарића, то јест фамозног „Одбора шесторице”, иступају у први план када је у питању интензивирање међуконфесионалне мржње, а све зарад припрема за наступајући рат на простору Балканског полуострва. Политички програм који је именован као „Пунктација”, а који су сачиниле поменуте особе, у себи је, између осталог садржао и жудњу за БиХ као етнички и државно-правно хрватском земљом која треба да се сједини са Хрватском у оквиру Хабсбуршке монархије. Малобројност Хрвата у БиХ требала је бити превазиђена активностима да се за „Хрватску ствар” благовремено придобију босанскохерцеговачки муслимани, те да се на тај начин створи потребна критична маса која ће бити кадра да једном за

за унутар друштвене односе народа у БиХ, и поменуто махнитост мржње имала је своју предисторију.

Војни успеси Србије у Балканским ратовима својевремено су подјарили мржњу једног дела босанскохерцеговачких муслимана према својим православним комшијама. Ово се примећује и када је реч о процесу добровољног ступања у војске зараћених страна. „Срби јавно и са одушевљењем, на читавом подручју Босне и Херцеговине иду у добровољце, поздрављају побједе сународњака и скупљају помоћ „за српски црвени крст, српску војску и др. У муслиманском јавном мњењу наглашено су превладавали изрази солидарности са Турском, који су праћени и јавним манифестацијама каква је била масовни испраћај турских војних обвезника у октобру 1912. године у Сарајеву. Упркос забрани скупљања добровољаца, они су илегално прелазили границу. Муслимански добровољци ступали су у турску, православни Срби али и други појединци у српску и црногорску војску“. Читава атмосфера у Босни и Херцеговини у вријеме балканских ратова даје простор за квалифицирање да је она (БиХ) страна у сукобу. Због краха Османске државе у балканским ратовима Бошњаци су збуњени и ожалашћени”.⁵⁴

У часописима као што су „Нови мусават“, „Самоуправа“ или „Земан“, између осталог шире се идеје о верској нетрпељивости. Тако, на пример, у часопису „Муслиманска свест“ у броју од 10. фебруара 1909. године, можемо прочитати: „ ... Нама муслиманима стоје два пута у Босни и Херцеговини: или да се прикључимо Хрватима или такозваним Србима. „Србима“ се не можемо никако придружити. Осим прошлости, која

свагда реши питање Срба у БиХ. Први светски рат постаће, како ће показати историја, само један од корака у том правцу.

⁵⁴ Hasanović, Avdija (2018), *Arebička štampa o Balkanskim ratovima*, Novi Muallim 74/2018, str. 97-98

каже да је пријатељство „Србима” увијек била највећа несрећа за Муслимане, мора нас од њих одвратити још више у будућности. Пошто смо све зло од „Срба” доживили у прошлости, настојмо се барем сада од њих сачувати и тим барем спасити ово наше индивидуалности и посједа што га имамо. Од Хрвата и у опће од католика нам не пријети такова погибелъ. Католици су више људи мирни, добри и поштени, с нашим католицима у Босни и Херцеговини ми смо муслимани и за Османскога вакта увијек живили у слози и пријатељству, па што да сад не живимо? Осим тога, имамо велико јамство у прваку хрватског народа, благопокојном Анти Старчевићу, који је, иако је сада мртав, обухватио својом слободоумном науком сав хрватски народ, кажемо, имамо сигурно јамство, да ће нам нашу вјеру и иметак и сва друга права бранити и штовати...” („Муслиманска свијест”, II/1909, бр. 6, стр. 1).⁵⁵ Такође треба нагласити да ове идеје нису биле усмјерене само на Србе, Црногорце и православну вјеру. Пример за то су, између осталог, чланци Сакиба Коркута,⁵⁶ уредника časopisa „Misbaha“. У

.....

⁵⁵ „Нови мусават” у свом поднаслову је наглашавао да је реч о „Органу Муслиманске народне организације”. Погледати: Jahić, Adnan (2018), *Nacionalno-politička orijentacija muslimanskih novina u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave (1906-1914)*, Historijska misao 4/2018, str. 135-148; Ђоровић, Владимир, *Политичке околности у Босни и Херцеговини* - <http://www.rastko.rs>; Abazi, Enika, Doja, Albert (2022), *Prošlost i sadašnjost: vrijeme i narativ o balkanskim ratovima u medijskoj industriji i međunarodnoj politici*, Sintesis 3(2), str. 125-153

⁵⁶ Мустафа Сакиб Коркут рођен је 1884. године у Травнику. После школовања у травничкој медреси уписао је Шеријатску судачку школу у Сарајеву. Образовање у овој школи завршава 1905. године. Радио је у Вакуфској дирекцији у Сарајеву, а када је основана реформисана Окружна медреса у Сарајеву постављен је за њеног мудерриса и управника. Био је веома активан члан Гајрета и Илмије. Један је од оснивача Југословенске муслиманске организације. Када је 1923. године дошло до поделе унутар ове организације, Коркут прелази у новоосновану Југословенску мусли-

чланку под насловом „Савремене фразе“, Коркут често пише о лицемерју хришћанске Европе која се „слатко смјешка овој србијанској комедији на рачун исламске Турске“.⁵⁷ Ипак, када говоримо о Коркуту, оно што је потребно нагласити, а што ће се препознати и у каснијем периоду историје, конкретно у времену између два рата, као и у периоду Другог светског рата, јесте да он (Коркут) заступа становиште да је од муслимана апсурдно тражити прихватање идеју „српства“ или идеју „хрватства“ у околностима када заправо није постојао нити политички нити национални консензус између Срба и Хрвата на простору тадашње Аустро-Угарске, па самим тим и на простору БиХ. Стога Коркут препоручује одређену пасивност у домену националног питања, то јест „народносни индиферентизам“,⁵⁸ јер им то налажу вера, здрав разум и специфичност политичког положаја у коме су тада живели следбеници ислама у БиХ.

У свему овоме не треба сметнути са ума ни идеју „југословенства“ која је, у времену о коме говоримо, већ почела да тиња и на просторима Босне и Херцеговине и која је, узгред буди речено, приметна међу припадницима организације

.....
манску народну организацију. Био је уредник часописа „Иршад“ - гласила ове партије. Након неуспеха на изборима и гашења Југословенске муслиманске народне организације повлачи се из јавног и политичког живота. Током 1927. године прихвата се дужности муфтије у Травнику. Умро је 1. марта 1929. године. Подробније: Traljić, Mahmud (1998), *Istaknuti Bošnjaci*, Sarajevo: El-Kalem, str. 158-167; Duranović, Elvir (2014), *Travničke muftije od 1680-1930. godine*, Takvim za 2014., str. 249

⁵⁷ Misbah , I/1912, br. 3-4, str. 19-22

⁵⁸ Jahić, Adnan (2018), *Nacionalno-politička orijentacija muslimanskih novina u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave (1906-1914)*, Historijska misao 4/2018, str. 145

„Млада Босна“.⁵⁹ Као типичан пример можемо поменути данас помало заборављеног Мухамеда Мехмедбашића (1886-1943), који се, као младић, школовао у столачком сибјан-мектебу и мектеби-иптидаију,⁶⁰ а потом служио као мујезин у столачкој џамији.⁶¹ Овом, прилично контраверзном човеку, вратићемо се мешто касније.

У вези са идејама југословенства у овом периоду историје БиХ интересантна је напомена Јоване Остојић која каже: „Природа и карактер југословенске идеје, и у свом политичком и духовном облику, у овом периоду представља пројекат који се јавио као носилац моралних и слободарских настојања за превладавање једног незавидног историјског положаја у којем су се нашли народи на овом простору. Антитрадиционалистичка и антиклерикална у својој основи, она је у свом првом облику, прије Првог свјетског рата, показала да има потенцијала да окупи око себе нове снаге жељне слободе и достојанства, али није успјела да се избори с националним идејама чију су срж чиниле управо традиција и вјера“.⁶² Ипак, било је потребно да народи на простору Босне и Херцеговине прођу

⁵⁹ Погледати: Шоја, Слободан (2014), *Била једном једна омладина: Млада Босна између мучеништва и неразумијевања*, Политема 7/2014, стр. 107-125

⁶⁰ Сибјан-мектеб је назив за основну школи у османском периоду која је ученицима пружала најнижи образовни ниво у основама исламске вере док је мектеб-ибтидабија образовна установа која је у БиХ настала као резултат реформе школског система што га је провела Земаљска влада за Босну и Херцеговину. Погледати: Sarajlić, Esad (13/08/2020), *Nastanak i razvoj osnovnog obrazovanja* - <http://www.gradacacuproslosti.home.blog>; Ibrahimović, Salih (20/04/2022), *Ponešto o nekadašnjim korajskim mektebima* - <http://www.stav.ba>

⁶¹ Погледати: Ljušić, Radoš (13/09/2014), *Muhamed, Mustafa i Mahmu dri - tri Srbina iz Stoca* - <http://www.politika.rs>

⁶² Остојић, Јована (2022), *Идеја југословенства у Босанској вили (1885-1914)*, Књижевна историја 54/2022, стр. 308

кроз пакао Великог рата како би идеја југословенства поново била прихваћена као једна од најоптималнијих политичких опција за овај простор Балканског полуострва.

Као што смо рекли, убиство Франца Фердинанда и његове супруге Софије, када говоримо о Сарајеву и БиХ, представљало је својеврсну „иницијалну капислу“ која ће покренути талас насиља. Наиме, већ истог дана, то јест на Видовдан 1914. године, у Сарајеву је започео напад на Србе и њихову имовину. Данас се, као пример, неретко наводи напад на хотел „Европа“ чији власник је био Глигорије Јефтановић (1841-1927).⁶³ У прогону сарајевских, а потом и Срба по другим деловима БиХ,⁶⁴ нарочито се истакло римокатоличко свештенство на челу са више него контраверзним надбискупом Јосипом Штадлером (1843-1918).

Да ли су били искрени вапаји особа попут реис-ул-улема Џемалудина Чаушевића (1870-1930) како би се зауставио низ започетих напада на Србе почев од 28. јуна 1914. године? Присетимо се његових речи: „ ... шеријат налаже да се међусобно као браћа држимо, да један другог у сваком погледу помажемо, да своје сусједи и суграђане добро пазимо и да се с њима лијепо владамо, те да у туђе не дирамо. Зато је моја врућа жеља, да муслимани Босне и Херцеговине буду у најбољим одношајима према својим суграђанима других вјера. Препоручујем сваком брату муслиману, да се кани задиркивања и изазивања, а нарочито да се прођу Богу мрског дјела, уништавања туђег имет-

.....
⁶³ Подробније: Божић, Јелена (2020), *Демолирање зграда у анђиисрским демонстрацијама у Сарајеву након ајћенїїаїїа 28. јуна 1914.*, Гласник Удружења архивских радника Републике Српске 12/2020, стр. 131-173

⁶⁴ Подробније: Станић, Миле (2018), *Терор и злочини Аустиро-угарске над Србима у Босни и Херцеговини 1914-1918.*, Гласник Удружења архивских радника Републике Српске 10/2018, стр. 195-216

ка; јер то је велики харам”.⁶⁵ Са друге стране, како схватити чињеницу да је Џемалудин Чаушевић у чланку „Рат или мир?“ објављеном на насловној страници листа „Вакат“ 26. јула 1914. године написао: „ ... да (Муслимани - прим. аутора) чврсти и јаки узмогну удовољити својим дужностима према држави и домовини, што ислам цијени као особиту заслугу“. Такође, данас се наводи да је Чаушевић 11. децембра 1914. године прогласио цихади-мукадес у Босни и Херцеговини.

Упркос свему, чини се да је Мехмед Џемалудин еф. Чаушевић био неко ко је добронамерно желео реформу унутар муслиманске заједнице у БиХ. Он је видео њену тадашњу сваковрсну верско-политичку превазиђеност, па самим тим и неспремност за егзистенцију у једном новом времену и једном светском геополитичком поретку у настајању. Наравно, као што то обично бива, особе са оваквим идејама, особе које желе прогрес, особе са визијом биле су, јесу и биће неприхваћене од стране учмале малограђанске средине обременене неким својим, најчешће тривијалним проблемима. Припадајући државишком реду, образован, енергичан и надасве искрено верујући човек, ефендија Чаушевић, као први човек муслиманске заједнице у Босни, тражио је да се свештенство што је могуће више образује, да живи вером, да избегава политиканство. Чаушевић још у време аустроугарске власти, а поготово након стварања Југославије, инсистира на потреби школовања муслимана, али и муслиманки. Сама његова изјава: „Више волим видјети муслиманску дјевојку без фереце која поштено зарађује за живот, него дјевојку која обдан хода по улицама с ферецом на лицу, а вечер проводи у кафани“, сама по себи довољно говори о овом човеку и његовим вером утемељеним

.....
⁶⁵ „Jenji misbah“, 9. jul 1914., str. 4

светоназорима.⁶⁶ Његове речи из прогласа од 24. јула 1914. године: „Ми живимо с другим немуслиманским грађанима у нашој домовини, с којима смо се изродили и с којима ћемо живјети и умријети. Зато не треба никад сметнути с ума да ни сваки наш хрђав поступак према њима могао донијети са собом врли ружне посљедице”,⁶⁷ јасно говоре да је постојао део муслиманског свештенства који није одобравао оно што су чинили њихови истоверници према Србима недуго после атентата у Сарајеву, али и у каснијем периоду рата.

Муњевити развој догађаја инициран жељом да се што је могуће пре покрене војна кампања против Србије и да се она на сваки начин сатре и уништи, у пракси је, између осталог, значила и позив на мобилизацију војноспособног становништва. Такође, то је значило и још нешто, а то је стварање паравојних јединица познатих под називом „Шуцкори”. Ипак, пре него се позабавимо феноменом „Шуцкора” изнећемо неколико напомена у вези са ангажовањем муслиманског свештенства у регуларним војним јединицама Аустро-Угарске монархије које су кренуле у рат против Србије.

Лојалност муслиманског свештенства аустроугарској власти пројављена је кроз постојање и ангажованост војних имама исто онако као што су у овој армији, на пример, постојали јеврејски или протестантски свештенослужитељи. Наиме, према тада важећим прописима аустроугарске армије, постојало је војно свештенство, па самим тим и муслиманско који

.....
⁶⁶ Подробније: Karić, Enes, Demirović, Mujo (2002), *Reis Džemaludin Čaušević Prosvjetitelj i reformator*, Sarajevo; Duranović, Amir (2010), *Prva godina Prvog svjetskog rata: Džemaludin ef. Čaušević na stranicama „Sarajevskog lista“*, Prilozi 39/2010, str. 175-184

⁶⁷ Погледати: Redžić, A., *Džemaludin ef. Čaušević* - <http://www.medresa.cazin.ba> Иначе, овај Чаушевићев текст објављен је у часопису „Јени Мисбах”.

је имало задатак да испуњава верске дужности за своје истовернике.⁶⁸ Уредба о овом ступила је на снагу 17. септембра 1913. године иако знамо да је и пре тог датума било војних имама и муфтија у аустроугарској војсци као, на пример, Јусуф еф. Грозданић (био је војни муфтија током 1910. године).⁶⁹

Регрутација војно способних мушкараца са простора Босне и Херцеговине наравно да је подразумевала и ангажовање тамошњег муслиманског живља.⁷⁰ Искуства са регрутованим босанским Србима који су вребали прву прилику да дезертирају или да пребегну у српску/руску/италијанску војску, довело је до тога да су муслимани у аустроугарским јединицама најчешће били део војних јединица стационираних на италијанском ратишту. Упркос томе дезертерства су се дешавала и на овом фронту.⁷¹ Као што смо рекли, за аустроугарску војску било је уобичајено да у њеним редовима постоје и свештеници, па самим тим и имами.⁷² Кроз историјске изворе спорадично се провлаче имена појединих муслиманских свештеника који

.....
⁶⁸ Више детаља: Продић, Слободан (2017), *У рову нема атеиста: Прилози за истраживање историје војној у Биографија: Синај; Šarenac, Danilo, Muslimani/Bošnjaci u odbrani Beograda 1915* - <http://www.internetbilten.com>; Šehić, Zijad (2006), *Vojni imami u bosanskohercegovačkih jedinica u okviru Austro-Ugarske vojske 1878-1918*, Godišnjak Bošnjačke zajednice „Preporod”, 1/2006, str. 309-321

⁶⁹ Погледати: *Dova za otadžbinu na bedemu Bosne* (14.08.2019) - <http://www.arhiv.stav.ba>

⁷⁰ Интересантни подаци у вези са мобилизацијом 1914. године и националном заступљеношћу изнети су у раду Горана Васина под насловом „Пречански Срби у Великом рату” који је објављен у часопису „Трагови”, бр.1 за 2019. годину. Посебну пажњу обратити на списак употребљене литературе.

⁷¹ Погледати: Bogumil, Hrabak (1980), *Jugoslovenski zarobljenici u Italiji i njihovo dobrovoljačko pitanje 1915-1918*, Novi Sad: Filozofski fakultet, str. 15

⁷² Погледати: Šehić, Zijad (2006), *Vojni imami u bosansko-hercegovačkim jedinicama u okviru Austro-Ugarske vojske 1878-1918*, Godišnjak, стр. 309-320

су обављали ову дужност. Тако, на пример, сусрећемо име војног имама Реџепа еф. Хајровића (1895-1945) који је, заузимањем еф. Чаушевића и војног муфтије хафиза Абдулаха еф. Курбеговића,⁷³ прибројан 36. дивизији аустроугарске војске.⁷⁴ Такође срећемо и податак да су босанскохерцеговачки муслимани, скупа са својим имамима у 4. босанскохерцеговачкој регименти, у селу Лог, недалеко од Мангартума у долини реке Коритнице, саградили невелику џамију у пролеће 1916. године. Ова џамија била је у функцији до краја 1917. године, то јест до момента када су аустроугарске јединице биле приморане на повлачење.⁷⁵ Осим на Сошком фронту, џамија коју користе муслимани у аустроугарској војсци током 1917. и 1918. године била је и она у Љубљани, на Кризакама. Богослужење у овој џамији вршио је имам Мухарем еф. Хасанбеговић за кога се наглашава да је пореклом негде из околине Гацка.⁷⁶ Интересантно је поменути и војног имама Абида еф. Иковића који је дужност обављао у злогласном логору Арад. Иза њега су остала сачувана сведочења о прилично лошем односу аустроугарске војске према муслиманима у својим редовима, а поготово

.....
⁷³ Рођен је 1883. године у угледној муслиманској породици Али еф. Курбеговића из Приједора. Студирао је у Истанбулу одакле се враћа током 1892. године. Шеријатску судачку школу окончава 1898. године. Једно време радио је као вероучитељ у бањалучкој гимназији да би потом, 1904. године, у Бечу је именован на дужност Војног муфтије и на том положају остаје до краја 1918. године. Пензионисан је 1919. године али наставља да ради као службеник савеза Југословенских сељачких задруга. Такође је радио и као писар у Управи Гази Хусрев-беговог вакуфа. Умро је 2. априла 1933. године. Погледати: Fazlić, Fadil (2006), *Hafizi u Bosni i Hercegovini u posljednjih 150 godina*, Sarajevo: Fakultet islamskih nauka

⁷⁴ Погледати: „Sarajevski list“, 23.03.1918., стр. 3

⁷⁵ Погледати: *Džamija u Logu pod Mongratom (foto i video)* - <http://www.flickr.com>; Бишић, Н., *Bošnjaci na Soškom frontu* - <http://www.bosnjaci.net>

⁷⁶ Погледати: Balorda, Stefan, *Bošnjaci u Prvom svjetskom ratu* - <http://www.bosnjaci.net>; Šehić, Zijad (2006), пом. дело, стр. 309-321

према заточеницима без обзира да ли су исламске или православне вероисповести.⁷⁷

За тему о којој говоримо у овом моменту ипак је неупоредиво интересантнији феномен „Шуцкора”.⁷⁸ Реч је о наоружаним војним јединицама које су у значајном делу чинили босанскохерцеговачки муслимани са циљем вршења репресије над Србима који су остали да живе на просторима БиХ након почетка Првог светског рата. Једна реченица генерала Поћорека из данашње перспективе пуно тога казује о улози муслиманских свештеника приликом стварања првих јединица „Шуцкора”: „Најбоље људство добићемо из редова муслимана које ће нам прибавити и потребан број хоџа”.⁷⁹ Према томе, може се рећи да су „Шуцкори”, још од првих месеци рата, обликовани кроз узајамну испреплетеност световне власти, готово муслиманских политичара попут Шерифа еф. Арнау-

.....
⁷⁷ Погледати: Karčić, Hikmet, *Zapisi vojnog imama o životu zarobljenih muslimana u tvrđavi Arad 1915.* - <http://www.anali-ghb.com>

⁷⁸ Термин „Schutzkorps” употребљава се за војне јединице које имају задатак да иза линија фронта служе као одређена врста заштите становништва од изгреда или упада непријатељских формација у позадину. Прве јединице овог типа у БиХ аустроугарска власт организовала је још током 1908. године. Када је реч о „Шуцкорима” у времену Првог светског рата ове јединице формирају се и опремају под будним оком аустроугарске власти како би спроводиле страховладу пре свега међу српским становништвом. Уколико говоримо о некаквим нерегуларним јединицама на простору Аустро-Угарске монархије у периоду од 1914. до 1918. године, можемо поменути фамозни „Зелени кадар” који, као што је познато, настаје махом од дезертера у последњим месецима рата, а који је, како би опстао, чинио различита разбојништва како над цивилима, тако и над војском.

⁷⁹ Радаковић, Борис, *О шуцкорима и њиховим злочинима йисао је Иво Андрић: Власиј је образовала Шуцкор од неваљалих људи* - <http://www.srbiubih.com>

товића,⁸⁰ Адемаге Мешића,⁸¹ или браће Дефтердаревић,⁸² и

.....
⁸⁰ Као високо рангирани муслиман у секуларној власти на простору Босне и Херцеговине, Арнаутовић је у савременим радовима представљен готово као пацифиста. Као вешт политичар, Арнаутовић је, нагласимо, благовремено заузео став који ће му омогућити да настави бављење политиком у Краљевини Југославији. Погледати: Hodžić, M. (2020), *Politička i društvena aktivnost šerifa ef. Arnautovića* (magistarski rad), Sarajevo: Filozofski fakultet; Jahić, A. (2015), *Uspori i padovi misterioznog Mostara - skica za biografiju Šerifa Arnautovića*, Arhivska praksa 18, стр. 455-470; Milošević, B. (03.12.2018), *Neposredno ujedinjenje* - <http://www.politika.rs>

⁸¹ Адемага Мешић је један од босанскохерцеговачких муслимана чија је политичка активност била снажно ослоњена на Загреб и тамошњу политичку сцену. Штавише, Мешић се често изјашњавао као Хрват: „Ми нисмо Турци, него смо по вјери Муслимани, а по нацији и нашем лијепом хрватском језику Хрвати“. Сведочанство о Мешићевим активностима везан за „Шуцкоре“ забележено је „Сарајевском листу“, број 169, од 30. јула 1914. године. Наглашава се да је он по селима око Тузле успешно сабирао добровољце који су потом наоружавани од стране аустроугарске војске и слати у злочине против српских цивила. Погледати: Kisić -Kolapović, Nada (2008), *Ademaga Mešić i hrvatska nacionalna ideja 1895-1918*, Časopis za suvremenu povijest 3, стр. 1119-1140; Hasanbegović, Z. (2008), *Iz prepiske Ademaga Mešića uoči uspostave Banovine Hrvatske. Pismo Društva bosansko-hercegovačkih Hrvata u Zagrebu Reis-ul-Ulemi Fehimu Spahi i vrhbosanskom nadbiskupu Ivanu Šariću iz svibnja 1939. godine*, Časopis za suvremenu povijest 3, стр. 969-998; *Ademaga Mešić, doglavljenik: Paradigma hrvatskog nacionaliste* (01/07/2013) - <http://www.bhdani.oslobodjenje.ba>

⁸² Браћа др Ахмед и Ибрахим Дефтердаревић припадају групи босанских Муслимана који се данас доживљавају као својеврсна елита, пре свега због свог порекла и образовања, а потом и због ангажмана на пољу остваривања што бољег положаја муслиманског становништва за време аустроугарске владавине. Оно што треба нагласити у вези са њиховим политичким ангажманом јесте да они припадају „кругу“ босанских Муслимана оријентисаних према Хрватима и њиховој политици. Погледати: Kemura, Ibrahim, *Uloga „Gajreta“ u društvenom životu muslimana Bosne i Hercegovine (1903-1941)*, Sarajevo: Veselin Masleša; *Društvene, političke i kulturne prilike Bošnjaka u аусџроујарском периоду до оснивања „Gajreta“* - <http://www.wikiwand.com>; *Kako su Bošnjaci napustili bošnjaštvo - događaj čije se*

муслиманских свештеника који су властима препоручивали њима познате људе спремне да извршавају задатке предвиђене за ове војне формације. Према злоделима што су их чинили „Шуцкори”, особе које су били део ових војних формација нису имали никаквих верско-моралних задршки. Ово се лако примећује када је у питању вршење злочина над немуслиманима, то јест над босанскохерцеговачким Србима.⁸³ У историјским изворима, када се помињу „Шуцкори”, готово се подразумева да је реч о особама које су биле спремне на сваковрсно злочињење. На пример, енглески историчар Џон Р. Лампе, својевремено је, описујући опхођење муслимана и аустроугарске војске према Србима како у Босни, тако и у Србији, јасно, недвосмислено, а можемо рећи и са пуним правом, окарактерисао учињене злочине као „етничко чишћење”.⁸⁴ Много пре Лампеа, готово истоветан став изнео је др Јозеф Редлих (1869-1936), професор Правног факултета у Бечу. Наиме, он је у свом дневнику, 22. новембра 1914. године, записао да се у Босни и Херцеговини над православним Србима спроводи политика систематичног истребљења или, како би се то данас рекло, политика геноцида.⁸⁵

Према подацима који се данас наводе, на простору БиХ било је активно око 20.000 „Шуцкора”.⁸⁶ Неки од њих, запам-

.....
posljedice i danas osjećaju (08.07.2022.) - <http://www.bosnae.info>; *O bošnjačkoj eliti XVIII vijeka* (12.06.2013) - <http://www.sandzakpress.net>

⁸³ Погледати: Мастиловић, Драга (14.04.2022), *Злочини над Србима у Босни и Херцеговини 1914* . - <http://www.koreni.rs>

⁸⁴ Погледати: Lampe, J. (2000), *Yugoslav as History: Twice There Was a Country*, Cambridge University Press, p. 109; Portman, M. (2001), *Aspekte des nationalen Konflikts in Bosnien-Herzegowina von 1875 bis 1945*, Grin

⁸⁵ Погледати: *Das politische Tagebuch Josef Redlich* (1953), Graz, Band 1.

⁸⁶ Тачан број „Шуцкора” никада неће бити прецизно утврђен. Разлог за то, између осталог, је и тај што је број зависио од тренутне спремности муслиманског живља на пљачку и друге врсте злочињења према Србима

ћени по својим недељима били су Алија Бектић,⁸⁷ Алија Добрача,⁸⁸ Хашим Мушо Муса,⁸⁹ Мурат Муслић и Зајко Хаџић

.....
у местима где су они живели. Број „Шуцкора“ на почетку рата наравно да је био већи него ли, на пример, крајем 1917. или почетком 1918. године. Погледати: *Špijun iz Avtovca* (30/08/2018) - <http://www.gatackivremeplov.wordpress.com>; Микић, Ђорђе (1998), *О шуцкорима и осталим нерегуларним јединицама у БиХ 1914-1918*, Радови Филозофског факултета у Бањалуци 1/1998, стр. 191 .

⁸⁷ Према напоменама Владимира Ђоровића у његовом делу „Црна књига“, књизи која је изузетно значајна за проучавање онога кроз чега су пролазили Срби у БиХ током времена Првог светског рата, Алија Бектић се налазио на челу јединице „Шуцкора“ који су током августа 1914. године прво побили становнике села Подравње, а потом га запалили. Временом, а поготово након распада СФРЈ, светло дана угледао је низ научних радова кроз које се читаоци могу упознати са обимом страдања српског народа током Великог рата, као на пример радови објављени у „Историјским свескама“ Андрићевог института у Вишеграду.

Алија Бектић, један од припадника „шуцкора“, учествовао је у пљачки и паљењу српских кућа у селу Подравање. Том приликом су, између осталих, убијени: Митар Маринковић, Стеван Крунић, браћа Сретен и Јован Крунић... Према сведочењу преживелих, Бектић је Ђукана Лалића натерао да и он пуца у поменуте страдалнике. Погледати: Savić, Predrag (07/04/2021), *Zverstva šuckora u Hercegovini i Istočnoj Bosni* - <http://www.tamodaleko.co.rs>

⁸⁸ Алија Добрача из села Враголово запамћен је по убиству Данила Перовића из села Поткома. Пре него што ће убити Перовића, Алија Добрача му је одсекао нос и ископао оба ока. Сведочанство о овом злоделу објављено је у часопису „Српска Зора“, бр. 66 (1919).

⁸⁹ Остао је запамћен по злочинима над Србима које је починио на Палама 1914. године уз дозволу жандармеријског наредника Мартина Јелића. Погледати: *Crna knjiga: Austrougarski zločini na Romaniji 1914.* - <http://www.koreni.rs>

из Устиколине,⁹⁰ Салик Зеленовић,⁹¹ Мустафа Вучић,⁹² Феизага Салаковић,⁹³ Адам Сабљак,⁹⁴ (пре рата писар у Јајцу, а после рата постављен је за жандармеријског наредника у Шипову упркос чињеници да је био на челу „Шуцкора” у Јајцу и да је остао запамћен по мучењу свештеника Сава Шкриљка који је, након свега што је проживео, психички оболео), Хасан Диздаревић из Сребренице...

У народу је као злочинац запамћен сребренички хоџа Кланчевић. Он је, заједно са својим другом Мусаном, након што их је опљачкао, убио Митра Мирковића, Мићу Рончевића и извесног Цвјетка из села Глине у околини Сребренице.⁹⁵

.....

⁹⁰ У часопису „Српска зора”, број 85, објављеном 1919. године, забележено је да су њих двојица, као „Шуцкори”, ухватили Николу Пејовића из Лигата и да су га на обали потока Калуна живог одрали, да нису допустили да Никolino тело буде сахрањено, него да су чекали да га поједу звери.

⁹¹ У појединим изворима: Салик Зејниловић. Запамћен је по убиству Јанка Петровића код села Булози, а још више по ослобађајућој пресуди за злодела што га је учинио 4. маја 1916. године.

⁹² Запамћен је као заповедник јединице „Шуцкора” која је бројала око 400 људи и чинила злодела у селу Бјелогорце. Поменимо још и „Шуцкоре” који су чинили злодела у околини Рогатице: Велија Карахмет, Мехмед и Ферхат Алагић, Алија Драгуљ, Аџо Омановић, Зайко Дадић, Махмуд Карић... Подробније: *Crna knjiga: Zločini muslimanskih šuckora na Romaniji* - <http://www.palelive.com>

⁹³ Реч је о требињском бегу из Ластве који је запамћен по убиству српских цивила код села Тули. Погледати: Kazimirović, V., *Cena srpske pobeде u Prvom svetskom ratu* - <http://www.srpsko-nasledje.rs>

⁹⁴ Погледати: *Progon srpskih sveštenika našeg kraja 1914. godine* - <http://www.mrkonic-grad.com>; Петровић, Д. (2016), *Аустро-ујарски злочин над српским свештеницима у Фочи у Првом светском рату*, Богословље 2, стр. 223-236

⁹⁵ Dimitrijević, V., *Prvi svjetski rat u Srebrenici* - <http://www.vladimirdimitrijevic.com>; Vladimir Dimitrijević: *Srbi u Bosni ili istorija borbe* - <http://www.standard.rs>

Реакција на злочине „Шуцкора“ над Србима у Источној Босни током 1914. године уследила је након продора српске и црногорске војске током септембра и октобра исте године. Том приликом, из освете због злочина које су учинили недужним Србима, нарочито су страдале породице оних муслимана који су прихватили да постану део „Шуцкора“ и који су починили небројена злодела.⁹⁶

Продор српске и црногорске војске до сарајевских предграђа, паника која је настала у граду, а потом ни до данас баш најпрецизније објашњени разлози заустављања напада, те повлачење војске у надирању, локалном српском становништву донели су нове проблеме. Охрабрени Аустроугари, скупа са муслиманским цивилима, свом силином похитали су да се освете Србима због претрпљеног страха и панике. Међу првима у њиховој помахниталости за осветом нашли су се Срби који су у збеговима покушавали да побегну што даље знајући шта их чека уколико остану на својим вековним огњиштима. На превоју Јабука, изнад Горажда, муслимански „Шуцкори“ ухватили су већи број Срба. Прво су издвојили педесетак најугледнијих домаћина из Горажда, Праче, Пала, Сокоца и Рогатице. Њих су натерали да ископају заједнички гроб, а онда су започели да их убијају...

Какав је био однос нове власти у Краљевини Југославији према недужним српским жртвама? Тек 1937. године на месту страдања недужних Срба подигнуто је невелико спомен-обележје као сећање на ову трагедију. 1941. године, када је започео нови погром Срба у тадашњој Независној држави Хрватској,

.....
⁹⁶ Погледати: Савић, П. (08/04/2021), *Шуцкори (Schutzkorps) - Љугске звери које никада није стигла рука правде* - <http://www.in4s.net>; Станић, Миле (2018), *Терор и злочини Аустроугарске над Србима у Босни и Херцеговини 1914-1948.*, Гласник Удружења архивских радника Републике Српске 10/20118, стр. 195-216

муслимани који су служили у усташким јединицама, уништавају овај споменик. Неких двадесетак година касније, сада у новоствореној Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији, порушени споменик српским жртвама из Првог светског рата бива поново подигнут. А онда, у септембру 1992. године, када је по трећи пут у истом веку избио рат у БиХ, припадници муслиманских јединица поново руше споменик побијеним Србима 1914. године.⁹⁷ Толико о томе...

Свакодневица живота на просторима Босне и Херцеговине након што је прошао Божић 1914. године, то јест време за које се мислило да ће бити неки оквирни датум трајања рата, постала је саткана од најразличитијих тескоба које са собом доносе ратни сукоби. Еуфорија која је обележила почетак рата и која је била изражена кроз мржњу према свему што је српско и православно, све више и више јењава под притиском мобилизација, nestaшица хране, појавом различитих болести, повећањем криминала, сваковрсног моралног и материјалног суноврата...⁹⁸ Као и у ранијим временима, тако је и у времену Великог рата, народ који је остајао у позадини и далеко од линија фронта, свакодневно је на свој начин трпео последице сукоба. У Босни и Херцеговини свакодневица живота у периоду од половине 1915. године па све до краја рата 1918. године за највећи број становника била је прилично суморна. Приметно подељено друштво по различитим основама, какво је било друштво у БиХ како тада, тако и данас, осећало је рат на различите начине. За мањи број појединаца рат је,

.....
⁹⁷ Погледати: Heleta, Slavko, *Porušen beleg srpskog stradanja* - <http://www.politika.rs>

⁹⁸ Подробније: Шовљаков, Мара (2018), *Глад у Босни и херцеговини и смешицај деце у Војводину 1917 -1918*, Нови Сад: Прометеј; Šehić, Zijad, *Historiografski radovi o Bosni i Hercegovini u vrijeme austro-ugarske uprave (1878-1918)*, Posebna izdanja ANUBiH CLXXXVII, OHN 47/1, pp. 131-207

уколико искористимо народну мудрост, заиста био „брат”. Умешни шпекуланти, ратни профитери, виши политички али и свештени кругови рат препознају као време идељано за стицање нових позиција и, што је још важније, додатног богатства. Ослобођени од брига везаних за одлазак на фронт и то не само себе, него и себи блиских особа, припадници ове заштићене елите имали су могућност да истрајавајући у својим демагошким иступима везаних како за декларативну, тако и материјалну помоћ Аустро-Угарској монархији, од стране световне власти добију „одрешене руке” и да у оквирима својих могућности и манипулативних вештина, прикупе завидно богатство које ће, како ће се показати, одиграти значајну улогу приликом бежаније са простора БиХ, а исто тако и приликом првих сусрета са новом влашћу и заузимања/очувања друштвених позиција.⁹⁹

Позиција муслиманског свештенства у годинама Првог светског рата била је прилично специфична. Наиме, упркос очевидној тескобној ситуацији у којој се обрело босанскохерцеговачко друштво, свештенство је, како би показало лојалност државној власти, морало да стане на једну од страна у рату. Илустративан пример тога свакако је „Program obavještavanja mekbetske djece o ratu i ratnim događanjima” с почетка новембра 1915. године којим је еф. Чаушевић инструктирао себи подређено свештенство како и на који начин уче децу о ратним дешавањима: „... ово све су завидили непријатељи нашег цара и миле нам домовине па су хтјели много пута да доведу и до рата, али наш је мирољубиви Владар сваки пут спријечио и својом мудрошћу управом отклонио ратовање, јер Му је жао да гину Његови вјерни поданици. Кад Његовим непријатељима

.....

⁹⁹ Погледати: Forto, Fedžad (2005), *Afere i prevare u BiH 1914-1918*, Pri-lozi 34, str. 67-78

није ништа успјело онда су се латили најгнуснијега средства и посегли за убијством благопокојног престолонашљедника Надвојводе Фердинанда и прејасне Му супруге Надвојвоткиње Софије. Када се то догодило, сви поданици са сузним очима тражили су од свог цара да захтева да буду кажњени, не само убице, већ и иницијатори који су их подстакли да то учине. Када је то тражио, сваки паметан и поштен човек надао се да ће цео свет бити на страни правде, и да ће бити згрожени нечовечним делом које су учинили најцрњи зликовци. Али шта се десило?! Читаво стадо непријатеља и завидника стало је на страну злочинаца и, не стидевши се, узело је зликовце под своју заштиту; и тако присилио нашег мирољубивог Владара да извуче мач из корице. Као наш халифа Његово Величанство султан Мехмед Пети био је на страни немачког цара, јединог међу великим царевима, који не само да се није слагао са непријатељима нашег Премилостивог цара и краља Франца Јосифа Првог, јер су дуго вребали за његово огромно царство; они користе ову прилику, и објављују рат Њему како би уништили Његову државу. Али Бог је Свемогући на страни правде, и овде видимо како и наша војска и војска халифа туку непријатеља на сваком кораку, и ако Бог хоће, они ће га потпуно убити потући како му више никада на ум неће панути да задиркује у границе нашег цара и Његових савезника¹⁰⁰.

Током тескобних ратних година поједини муслимански свештеници активно су узели учешће у агитацији да се млади муслимани добровољно јављају у јединице аустроугарске војске како би потом били послати на фронт и то најчешће пут Галиције. Ова појава била је поготово изражена међу муслиманима који су живели на простору Санџака, а који се, у вре-

.....
¹⁰⁰ Јахић, Adnan (2015), *Krug nade i razočaranja: bosansko-muslimansko vjersko rukovodstvo i veliki rat (1914-1918)*, Vrhbosnensia 2/2015, str. 310-311

мену о коме говоримо, повезивао са Босном и Херцеговином пре свега због верског и националног састава становништва. Један од примера оваквих активности муслиманског свештенства свакако је и хоџа Селим еф. Јусуфовић.¹⁰¹ Са друге стране, када говоримо о муслиманском свештенству у БиХ у периоду од 1915. до 1918. године, постоји значајан број оних који су делили мишљење реис-ул-улеме Чаушевића. Чаушевић је, према сведочанству сарајевске полиције, приликом сусрета са др Антоном Корошецом, у време када се увелико видео распад Аустро-Угарске, рекао: „Радите шта знате, ја ћу помоћи сваки рад који нашем народу доноси слободу. Доста ми је наше, турске и њемачке владе”.¹⁰² Ово се заиста и догодило. Наиме, Чаушевић је, потпуно свестан новонастале политичке ситуације, 30. октобра 1918. године упутио окружно писмо свим муфтијским канцеларијама и окружним комисијама Вакуф-Мириф „у којима је нагласио неопходност складног и заједничког рада свих елемената у земљи како би се постигла слобода и државна независност Срба, Хрвата и Словенаца”.¹⁰³ Почетком новембра 1918. године организовао је банкет у Сарајеву за официре српске војске и представнике нове власти. Свој говор окупљенима завршио је речима: „... Драга браћо хероји, увје равам вас да ће муслимани Босне и Херцеговине увијек знати

.....
¹⁰¹ Погледати: Crnovršanin, Harun (22/02/2020), *Spisak zapamćenih imena đurumlja-dobrovoljaca iz Sandžaka u Prvom svetskom ratu (1914-1918)* - <http://www.sanapress.com> (у цитираном извору можемо видети фотографију Селима Јусуфовића заједно са још неколико добровољаца)

¹⁰² Kamberović, Husnija (2011), *Hod po trnju: iz bosanskohercegovačke istorije 20. Vijek*, Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, str. 13; Kapidžić, Hamdija (1958), *Austro-Ugarska politika u Bosni i Hercegovini i jugoslovensko pitanje tokom Prvog svjetskog rata*, Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine IX-1957, str. 29

¹⁰³ Jahić, Adnan, *Krug nade i razočaranja: bosansko-muslimansko vjersko rukovodstvo i veliki rat*, str. 316

достојно цијенити ове братске заслуге и сачувати у свом сјећању овај први сусрет након бурних вијекова. Мислим да ћемо у таквом свечаном и радосном расположењу дати најјачи израз наше дубоке захвалности, када сви једногласно узвикнемо: Живео врховни господар српске војске, Његово Величанство Краљ Петар! Живео врховни командант српске војске, Његово Височанство Престолонаследник Александар! Живела српска војска”.¹⁰⁴

Искрено верујемо да је поред еф. Чаушевића у исламској заједници на простору данашње БиХ било још имама, али и обичних, верујућих муслимана који су искрено пружили руку извињења и подршке својим комшијама немуслиманима. Оно што историчара неретко растужи је околност да о тим и таквим људима и њиховим човечним поступцима који проистичу управо из вере у Бога/Алаха више не постоје сачувани писани историјски извори на којима заправо и почива историја као наука. Да такви записи постоје, наравно да би нам било лакше да, макар и таксативно, наведемо како је неки имам, у тешким данима рата и неимаштине, поделио комад хлеба са неким православним хришћанином. Са друге стране, посматрајући на то из угла верујућег човека, таква и слична добротинства записана су и принета као сведочанство човечности онда када је душа упокојеног праведника дошла на суд и када је требало да се одреди где ће дочекати дан Свеопштер суда Божијег.

.....
¹⁰⁴ Kamberović, Husnija, пом. дело, стр. 21-22

ВРЕМЕ ИЗМЕЂУ ДВА РАТА

Дешавања између два светска рата на просторима новостворене државе Југославије и даље представљају огроман и готово несагледив простор за научна истраживања. Мноштво питања која су тек овлаш или готово недотакнута од стране научне јавности и даље траже одговоре до којих се долази само и искључиво трезвеним научним размишљањем и без примесе острашћености или дневно политичких игри, подметања и саплитања. У трагању за одговорима, управо захваљујући пажљивим проучавањем историјских извора, отварају се неки потпуно нови видици који, као по правилу, умањују, а понекад и обесмишљавају нека уврежена мишљења о времену, људима и догађајима који су се збили на простору Краљевине Југославије.

Идеја стварања једне државе која је фактички била сачињена од сукобљених страна током Великог рата, сама по себи је веома интересантна. Ништа мање интересантно је и перманентно инсистирање на томе да идеја југословенства и заједничког живота дијаметрално супротних народа буде представљена као некаква вековна жудња тих истих народа.¹⁰⁵ Из

.....
¹⁰⁵ Погледати: Екмечић, Милорад (1989), *Стварање Југославије 1790-1918*, Београд; Исић, Момчило, *Ог Србије до Србије*, Срби и Југославија, стр. 13-37; Ђокић, Dejan (2018), *Vek Jugoslavije: Kako i zašto su Srbi, Hrvati i Slovenci stvorili zajedničku državu*, Tragovi 1/2018, стр. 25-51; Perović, Latinka

данашње перспективе можда најбоље сагледавање питања стварања Југославије, наравно из перцепције народа који су живели и живе на тим просторима, даје Хуснија Камберовић. Наиме, он наглашава да Југославија није продукт интереса великих сила нити је „вештачка творевина”, мада то не можемо у потпуности одбацити (прим. аутора), него је резултат дуговременог процеса приближавања народа на Балкану који су заправо тражили нови оквир за властиту афирмацију.¹⁰⁶

За разлику од православних хришћана и римокатолика, муслимани у новоствореној Југославији нашли су се у деликатном положају. У вези са разумевањем ове констатације од значаја су, између осталог, и подаци који су прикупљени током два међуратна пописа становништва, то јест на попису из 1921. и попису из 1931. године. Према попису из 1921. године у Краљевини СХС живело је 150.332 особа које су се изјасниле као Турци. Десет година касније, на попису из 1931. године њих 132.924 изјаснило се да су Турци. Главни разлог смањења броја Турака било је њихово исељавање.¹⁰⁷ Исти случај био је и са Албанцима.¹⁰⁸ Када је реч о муслиманима на простору данашње БиХ према попису из 1931. године било их је 718.079 што је, процентуално посматрано, износило 30,90% од укупног

.....
(2015), *Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (1918-1929) / Kraljevina Jugoslavija (1929-1941): Poreklo, trajanje i kraj*, Beograd ...

¹⁰⁶ Погледајте: Huseinović, Said (02/12/2018) *Kakav je bio položaj BiH u prvoj Jugoslaviji?* - <http://www.dw.com>

¹⁰⁷ Погледати: Bandžović, Safet (1991), *Emigracija muslimana iz Sandžaka*, Sarajevo; Jovanović, Vladan (2006), *Interministerial Conference of the Kingdom of Yugoslavia on the Emigration of the Non-Slavic Element to Turkey (1935)*, Contributions 35/2006, pp.105-124; Miletić, Aleksandar, *Etnički znak jugoslovenske iseljeničke politike, 1918-1928* - <http://www.yuhistorija.com>

¹⁰⁸ Погледати: Ilievski, Borče (2018), *Turci u Kraljevini SHS/Jugoslaviji demografska analiza na osnovu popisa stanovništva 1921. i 1931.*, Istorija 20. veka 1/2018, str. 35-54

броја становника. Наведени подаци указују нам на то да удео становника новостворене државе Југославије, а који су били исламске вере, никако није био занемарљив, а тим пре ни безначајан. Ипак, како смо рекли, неретко су се дешавале ни мало пријатне ситуације у свакодневном животу. Као илустрацију навешћемо пример смене котарске власти у Грачаници. До 11. децембра 1918. године дужност котарског предстојника у Грачаници обављао је аустријанац Јулиус Бито. Њега на тој дужности, у име новостворене државе Краљевине СХС, привремено замењује Антон Берничевић. Он је, по одлуци Народне владе Народног вијећа СХС за БиХ, дужност требао да преда Ахмет еф. Борићу. Ова одлука је направила раздор јер су муслимани били за то да Борић постане нови котарски предстојник у Грачаници, док су Срби били против тога. Из тог разлога послали су делегацију у Сарајево са захтевом да се повуче одлука о Борићевом именовању. Одлука није повучена и Ахмет еф. Борић,¹⁰⁹ заједно са породицом, допутовао је у Грачаницу по службеној дужности. Али тада поново настају непријатне сцене јер привремени котарски управник не допушта Борићу да уђе у Котарски уред. Тада је муслимански живаљ организовао своју делегацију која је 21. јануара 1919. године требала да пође у Сарајево како би поднела писмени захтев да се спроведе одлука Владе. Делегацију су чинили: Хасан еф. Хаџиефендић, Мустафа еф. Хаџић, Сулејман еф. Фазлић, Мујага Муфтић, Муласалих Шабић, Авдага Прохић и Хасиб Хифзефендић. Њима је у возу пришао извесни Ћескиновић са још једним Србином и тада су започеле провокације. У једном тренутку Ћескиновић је, уз псовке и погрдне речи, ударио Хасана еф. Хаџиефендића по ахмедији

¹⁰⁹ Ахмед еф. Борић, угледни и образовани алим, био је градоначелник Брчког од 1921. до 1923. године. Погледати: *Brčanska mezarja* (27/03/2024) - <http://www.plural.ba>

(капа коју носе исламски свештеници) и тада је настао општи метеж...¹¹⁰

Политичко ангажовање босанскохерцеговачких муслимана у новоствореној држави можда најбоље илуструје стварање Југословенске муслиманске организације током фебруара 1919. године, а поготово дешавања током јуна 1921. године када је ова организација помогла да се у Скупштини изгласа нови Устав. Ипак, потребно је нагласити да у држави Срба, Хрвата и Словенаца, БиХ какву је данас познајемо није постојала. Био је то простор без аутономије.¹¹¹ Са друге стране, политичка ангажованост кретала се у правцу истрајавања на традицији, потом у правцу „југословенизације” и, нагласимо, у правцу који је поставила КПЈ, а која је међу босанскохерцеговачким муслиманима у млађој животној доби постајала све интересантнија, па самим тим и све израженији политички фактор. У тој и таквој средини босанскохерцеговачки муслимани обрели су се у времену и на простору који се, сликовито речено, клацкао у пуном смислу те речи јер је са једне стране био корпус оних муслиманских верника који су желели да наставе са животом који је у складу са њиховом вером, док је са друге стране готово свакодневно растао број оних, пре свих, младих муслимана којима традиција њихове културе није била толико интересантна за разлику од, на пример, левичарских идеја комунизма и интернационализма.

Као и у много чему другом разлози за ове и овакве поделе између осталих биле су религија и политика. Наиме, према

.....
¹¹⁰ Погледати: Kujović, Mina (2013), *Političke napetosti u Gračanici tokom postupka imenovanja kotarskog predstojnika Ahmet ef. Borića 1919. godine* - <http://www.gracanickiglasnik.ba>; Sarajlić, Esad (22.06.2020), *Pokušaj da se Građaču ukine status sreza (1918-1941)* - <http://www.gradacacuproslosti.home>

¹¹¹ Погледати: Nešković, Radomir (2017), *Nedovršena država: Politički sistem Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Friedrich-Ebert-Stiftung, str. 88-91

10. члану Сентжерменског мировног споразума (10. септембар 1919. године), међу обавезама што их је на себе преузела Краљевина СХС, а тичу се муслиманског живља на њеној територији, постојале су три клаузуле: прво, пристанак да се за муслимане донесу одредбе које допуштају да се питање породичног и личног положаја уреде по муслиманским обичајима; друго, да ће Влада Краљевине СХС преузети кораке да се именује реис-ул-улема за подручје читаве државе и, као треће, да ће Влада Краљевине СХС пружити заштиту џематима, гробљима и другим муслиманским верским установама, вакуфима, добротворним исламским установама, које већ постоје и да се за отварање нових верских и добротворних установа неће ускратити ни једна од потребних олакшица које су загарантоване и другим установама те врсте.¹¹² У пракси није учињено све што је Краљевина СХС прихватила приликом потписивања поменутог споразума. Разлози за то су различити и, суштински, они су политичке природе. Наиме, налазећи се на супротној страни током Првог светског рата, кључне личности Краљевине СХС, а потом и Краљевине Југославије, посматрају муслимане са приметном дозом неповерења. Ово неповерење, у значајној мери изазвано и догађајима попут Сјеничке конференције одржане 1917. године,¹¹³ а у одређеној мери, пројавило се и кроз неиспуњење обавезе о потенцијалном стварању јединствене исламске заједнице уколико би се именовао реис-ул-улема за целокупан простор Краљевине СХС/Југославије. Као решење дошло се до закључка да је за-

.....
¹¹² Погледати: Ćorović, Enver (2010), *Položaj islamske zajednice u Jugoslaviji 1918-1936*. - <http://www.bosnjaci.net>

¹¹³ Погледати: *Okrugli sto „Sjenička konferencija, 1917-2017”* (2017), Novi Pazar: Bošnjački nacionalni savet; *Sjenička konferencija 1917* (15/08/2019) - <http://www.sandzacke.rs>; Чукановић, Никола (12.07.2017), *Шта је био циљ Сјеничке конференције из 1917. године* - <http://www.politika.rs>

право најбоље да се верским пословима муслимана у новонасталој држави управља/бави кроз Министарство вера и кроз одсек за питања муслимана у Министарству правде.¹¹⁴ Оно на шта је потребно обратити пажњу у потенцијалним истраживањима на тему положаја исламског живља у Краљевини Југославији управо је уплив/утицај политике и политиканства на доношење неких реално важних одлука. Наиме, као што је то био случај са хрватским политичарима, један број политичара и тада угледних/утицајних личности муслиманске вероисповести, видећи развој догађаја на политичкој сцени, окренуо се према Београду, то јест према административном центру новонастале државе. Последице тога, између осталих, било је и то да су рационалне идеје челника исламске заједнице, на челу са еф. Чаушевићем, неретко биле подриване како од стране немуслимана, али и муслимана блиских са власти у Београду.

У савременим историографским радовима, наравно у зависности „на чију страну нагињу”, неретко се издваја име Ибрахима еф. Маглајића као особе која је, наводно, окренута ка Београду. Са друге стране не треба заборавити да су још током новембра 1918. године Народна већа Бихаћа, Босанске Костајнице, Коњица, Кључа, Тешња, Бијељине, Бања Луке, то јест места која су у то време била у великом броју настањена припадницима исламске вере, не чекајући чин уједињења, сама прогласила спремност на уједињење са Краљевином Србијом. Наравно да не треба заборавити и на особе попут хаџи

.....
¹¹⁴ Погледати: Новаковић, Драган (2014), *Оснивање Министарства вера и уставни положај црква и верских заједница у Краљевини СХС - Југославији*, Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати, књ. 15, стр. 194-200; Новаковић, Драган (2003), *Организација и положај исламске верске заједнице у Краљевини Југославији*, Теме 3/2003, стр. 451-474

хафиза Ибрахима еф. Маглајића као првог председника ЈМО, а поготово Мехмеда Спаху који је од 1921. године био министар у влади. Ипак, као што то неретко бива, 1922/23. године долази до поделе ЈМО тако да се на челу једног крила налази Ибрахим еф. Маглајић, а на другом - Мехмед Спахо. Али, о свему овоме говорићемо нешто касније...

С друге стране, почевши од 1918-19, однос победника према муслиманском становништву често је био дискриминаторски. Разлози за то су различити али, у основи, као и безброј пута раније (уосталом као и данас), може се свести на освету и жељу да се присвоји оно што је туђе. У виду одмазде за злочине почињене над Србима током Великог рата, али и због, како се веровало, недовољног учешћа Муслимана у процесу стварања Југославије, у годинама после завршетка Првог светског рата наступиће „лоше време” за следбенике ислама. Једно од „зала” са којим се сусрело муслиманско становништво у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца био је прозелитизам. Наиме, босански Муслимани су већи део Првог светског рата били лојални поданици Аустро-Угарске Монархије, док су истовремено, у духовном сегменту, били усмерени према Турској, коју су сматрали својом матичном земљом у верском и културном смислу. То је, након завршетка рата, значајно доприниело настанку ситуација које се огледају у речима Реис-ул-улеме Чаушевића: „... То нам је довело до масакра муслимана 920., 921. и 923. године, који су масакри изазвали страх код муслимана, па су неки побјегли, а неки још увек бјеже... Упркос свим мојим поднесцима да муслиманска дјеца не добијају уџбенике вјерско-православног и уопште хришћанског садржаја, да муслиманска дјеца не буду приморана да присуствују Светосавским и иним свечаностима, опет се то догађа. Добио сам извјештај из Требиња да се онај буквар, на који сам приговорио, и ове године дијели муслиманској школској дјечи.

Добио сам извештај из Љубуског и акт у коме се каже да су поводом светосавске свечаности - где су била и муслиманска деца - упаљене свеће, свештеник је обукао црквену одећу, ре-зао колач и попрскао децу водом... У нашој војсци, неодговор-не особе се баве верском пропагандом. О томе сведочи случај из претпрошле године, када су два муслиманска ученика у подофицирској школи у Загребу преобраћена на православље. Том приликом, они су пред загребачким муфтијом изјавили да прелазе на дедовску веру, што подразумева да је некое стало, да муслиманима тумаче неку дедину веру и тако праве пропаганду за православље. Дешава се више пута да веома угледни људи објасне да смо били једно, затим да су нас Турци раздвојили, затим да је дошло ослобођење, и да треба поново да будемо исте вере. Ово је бесмислена и бескорисна пропа-ганда и може довести само до мржње. Муслимани не могу заборавити аферу Кушаковић у Бањалуци, и они веома цијене добре команданте, који брину о вјерским потребама мусли-мана војника”.¹¹⁵

Војска Краљевине СХС и Краљевине Југославије није би-ла једино место где су постојали случајеви приморавања му-слимана да прихвате православну веру. То се дешавало и по затворима уз обећање да, уколико муслимански затвореник прихвати православну веру, да ће му бити умањена затворска казна.¹¹⁶

.....
¹¹⁵ Допис реис-ул-улема за Босну и Херцеговину Министарству вера од 17/30. септембра 1928. године у Сарајеву (АЈ, МВ-МО, фн.69, ф.309, бр.241) Искористимо прилику да поменемо интересантну књигу под насловом „Између дискриминације и непланиране интеграције: Албанци и Бошња-ци у српској униформи 1914-1918“ чији су аутори Данило Шаренац и Алек-сандар Р. Милетић, а која се бави управо питањем односа према војници-ма исламске вере у војсци Србије током али и после Првог светског рата.

¹¹⁶ Погледати: Шаљић Ратковић, Јована (2022), *Ислам и ирозелийизам у Краљевини СХС*, Историјски часопис LXXI, стр. 563.

Незадовољство исламског становништва додатно је подстакла аграрна реформа која се, у пракси, свела на легално отимање земље босанскохерцеговачким муслиманима. Политика сиромашења босанскохерцеговачких муслимана, што је у основи била југословенска аграрна реформа, практично је значила одузимање око 1.850.000 дунума најбоље земље. Али то није било све јер „сељаци су отказивали обавезу старим власницима, заузимали су им беглучке земље, палили су им куће и имања, а често је долазило и до убистава власника. Обзиром да су власници земље углавном били Муслимани, а сељаци Срби, они су сматрали да је коначно дошло „њихово вријеме“ и да могу да раде шта желе. Због тога је овај аграрни сукоб у БиХ попримио и обиљежја националне и вјерске мржње“.¹¹⁷ У оваквој атмосфери, посматрано из данашње перспективе, када су се распале и прва и друга Југославија, ставови муслиманског живља, поготово оног који је живео на простору БиХ постају нам јаснији. Наиме, зверства која су неки међу муслиманима из БиХ учинили Србима и Црногорцима током рата, као и међусобни анимозитет који се прелио из ранијих времена, створио је атмосферу освете. Као пример односа нове власти према муслиманима можемо навести догађај од 9/10. новембра 1924. године у црногорском селу Шаховићи.¹¹⁸ Ни данас се тачно не зна колико је муслимана том приликом убијено. Према речима ондашњег начелника пље-

.....
¹¹⁷ *Agrarna reforma i konfiskacija bošnjačke zemlje u monarhističkoj Jugoslaviji (1918-1941)* (22.06.2017) - <http://www.bosnae.info>. Погледати: Crnovršanin, Mehmed (2007), *Dr Mehmed Spaho: državnik i borac za Bosnu i Hercegovinu*, Frankfurt na Majni: Sandžačka riječ, str. 71; Velagić, Adnan (2009), *Sprovođenje agrarne reforme i aktivnosti komitskih četa u Hercegovini posle Prvog svjetskog rata*, Prilozi 38, str. 121-143...

¹¹⁸ Данашње Томашево у част народног хероја Томаша Жижића (1909-1942). Назив места промењен је 28. априла 1952. године.

ваљског округа убијено је око 120 муслимана и запаљено око 45 кућа. Са друге стране, истакнути члан КПЈ - Милован Ђилас,¹¹⁹ износи податак о 350 убијених људи, о многобројним силовањима, пљачкању и паљењу муслиманских кућа. У појединим изворима помиње се број од око 500 убијених, док Џемалудин Чаушевић тврди да је број убијених мушкараца, жена и деце преко 1000.¹²⁰ Оно што се десило у Шаховићима требало је да се догоди и у Бијелом Пољу али, захваљујући Хузеир-аги Дервовићу, капетану српске војске,¹²¹ који је открио планове убица, тамошњи муслимани нису страдали.¹²²

Повод за овај злочин било је убиство црногорског официра Бошка Бошковића који се истакао у борбама са црногорским комитама, поготово у време њихове побуне у Ровцима. Према појединим изворима убиство Бошковића организовао је његов политички противник Димитрије Булатовић, учитељ из Роваца, а као егзекутори се помињу комите Радош и Драго Булатовић. Са друге стране, за убиство Бошковића оптужени су, од стране нахушкане светине, локални муслимани - бегови Јусуф Мехоњић и Хусеин Бошковић.

Злочин у Шаховићима додатно је покренуо талас исељавања муслимана који је ишао у два правца. Један део исеље-

¹¹⁹ У овом масакру активно је учествовао и његов отац Никола, о чему сведочи Милован Ђилас у својој књизи „Бесудна земља”.

¹²⁰ Интересантан детаљ је да у савременим тумачењима овог догађаја долази до рапидног увећања броја убијених. Тако, на пример, у тзв. „осмом геноциду” који се током историје догодио над муслиманским живљем на простору некадашње Југославије, помиње се број од 2500 убијених. Погледати: Gruda, Rizah, *Genocidi kroz istoriju* - <http://www.instituteforgenoicide.org>

¹²¹ Погледати: Smailović, Edin (15.11.2023), *Huzeir-aga Dervović, čovek koji je spasio ceo svet* - <http://www.balkans.aljazeera.net>

¹²² *Zločin u Šahovićima* (11.11.2009) - <http://www.web.archive.org>

ника кренуо је пут Турске, док је око 140 породица са око 4000 чланова преселило у општину Горњи Рахић у срезу Брчко.¹²³

Није реткост да се износе тврдње по којим је однос власти Краљевине СХС/Југославије према муслиманима заправо геноцидан. Као пример можемо навести речи Мирјане Касаповић која у свом раду „Бошњачке политике повијести: геноцид као судбина“ каже: „... Бошњачки аутори имају још једнога „аса у рукаву“ који доказује да су муслимани у монархијској Југославији били изложени геноциду. Ријеч је о „економском геноциду“ узрокованоме аграрном реформом којом је земља одузета агама и беговима без накнаде, чиме су промијењени земљовласнички односи који су, у основи, остали нетакнутима од османског доба... Муслиманима је тако одузета господарска основица егзистенције... Према тој логици, укидање феудалних односа опћенито требало би бити геноцид зато што повлаштеној друштвеној класи одузима темеље економске егзистенције. Оно што се сматрало друштвеним напретком - ослобађање људи од кметства и распад феудалних односа - претворено је у најгори злочин“.¹²⁴ Ипак, усредсређујући се на детаље који нису оптерећени новијим историјским дешавањима на простору БиХ и свакако пречестом употребом термина „геноцид“ за догађаје који правно посматрано то заправо нису, када говоримо о положају муслиманског становништва у Краљевини СХС, а потом и Краљевини Југославији, важан детаљ свакако је наставак њихове политичке ангажо-

.....
¹²³ Погледати: *Nikome se ne ponovilo: Bošnjaci u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenca* (12.01.2019) - <http://www.sandzacke.rs>; Bandžović, Safet (2006), *Emigracija Bošnjaka u Tursku*, Сарајево: Институт за истраживање злочина против човјечности; Šabotić, Izet (2020), *Imigracija Bošnjaka iz Sandžaka na područje Brčkog*, Миграције и Брчко: Зборник радова из Тузле, стр. 273-298

¹²⁴ Kasapović, Mirjana (2021), *Bošnjačka politika istorije: genocid kao sudbina*, Анали Хрватског друштва политичких наука 2021, стр. 172

ваности и организованости. Наиме, континуитет политичке ангажованости муслимана са простора данашње БиХ, али и других делова некадашње Југославије, наставља се и штавише, добија на интензитету. Сведочанство тога није само оснивање ЈМО како се то може учинити на први поглед. Ова политичка организација о којој ћемо говорити у посебном поглављу и то из више разлога, није имала ексклузивитет када је реч о муслиманима у периоду између два светска рата. Ипак, оно што је потребно нагласити, представљају разлози политичког ангажовања. У вези са тим интересантна је напомена Златка Хасанбеговића: „... муслимански конфесионализам, без посебног националног обиљежја, поставио се као једини оквир страначког дјеловања. Муслимански конфесионализам, заснован на босанскохерцеговачкој провинцијској посебности, требало је да јемчи политичку и социјалну кохезију босанских Муслимана, насупротив политичко-националној подјели унутар муслиманских интелектуалних и друштвених елита, које су дијелом следили међусобно супротстављене хрватске или српско-југословенске националне концепције”.¹²⁵ У пракси, то је значило да су, убрзо након завршетка Првог светског рата, четири групе политичких организација биле активне на политичкој сцени новостворене државе: прва група били су демократски оријентисани муслимани који су се на националном нивоу изјаснили као Срби.¹²⁶ У другој групи били су посланици бившег Босанског сабора, на челу са др Хамдијом

.....
¹²⁵ Hasanbegović, Zlatko (2012), *Jugoslovska muslimanska organizacija: 1929-1941*, Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Institut društvenih nauka Ivo Pilar, str. 22

¹²⁶ Подробније: Селимовић, Салих (2023), *Знамениити Срби исламске вероисповести*, Београд: Српска књижевна задруга.

Карамехмедовићем.¹²⁷ Трећа група се окупила око писца Ед-хема Мулабдића.¹²⁸ Четврта група била окупљена око сарајевског друштва „Ел-камер“.¹²⁹

Оно шта треба нагласити је да је свака од група имала различиту тачку гледишта у вези са важним питањима. Наиме, „једни су сматрали да се треба безусловно изјаснити за владајућу српску династију Карађорђевић, други су придава-

.....
¹²⁷ Др Хамдија Карамехмедовић припада оној групи босанскохерцеговачких муслимана који су међу првим високообразованим интелектуалцима са ових простора. Рођен је 1883. године у Требињу. Медицински факултет завршава у Бечу 1909. године и враћа се у Сарајево где почиње да ради у тамошњој Земаљској болници. Упоредо са лекарским позивом започиње и политичку каријеру. Једно време обављао је дужност министра народног здравља у Краљевини СХС. Један је од кључних личности оснивачке конференције „Националног спаса“, то јест настојања дела муслимана да се заштити исламски живаљ у БиХ од напада четничких формација испровоцираних усташким злоделима против Срба поготово у пределима источне БиХ. 1. новембра 1942. године група босанскохерцеговачких политичара исламске вере писмом се обратила Адолфу Хитлеру како би он својим ауторитетом променио однос НДХ према муслиманима у БиХ и да се оснује огранак Националсоцијалистичке партије на подручју Босне. Међу њима је и др Карамехметовић. Др Хамдија Карамехметовић умро је 10. јануара 1968. године у Сарајеву. Погледати: *Memorandum Bošnjaka Hitleru iz 1942. godine* (06/01/2019) - <http://www.historija.info>

¹²⁸ Едхем Мулабдић је рођен у Маглају 1862. године и након окончања Учитељске школе у Сарајеву почео је да ради у Брчком. Потом прелази у Сарајево где ради као наставник у неколико школа. Био је народни посланик, а у вези са темом о којој говоримо важно је нагласити да је био активан члан друштва „Народна узданица“ које је ширило идеју приближавања босанскохерцеговачких муслимана хрватској националној идеји. Током постојања НДХ активан је у политичком и културном животу због чега је након рата сносити последице од комунистичке власти нове Југославије. Умро је у Сарајеву 29. јануара 1954. године.

¹²⁹ Погледати: Purivatra, Atif (1969), *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, Sarajevo: Svjetlost, str. 48

ли значај питању суверенитета, а трећи су хтели да оставе ту тачку конституанти”.¹³⁰

Иако ће многим, поготово млађим и оним читаоцима који нису довољно упућени у политичка дешавања током постојања Краљевине СХС и Краљевине Југославије, звучати чудно да се један део муслимана национално декларисао као Срби то је, о периоду историје о коме говоримо, ипак била политичка реалност. Уколико обратимо пажњу на сам назив државе која је настала по окончању Првог светског рата - Краљевина Срба Хрвата и Словенаца, лако се може приметити да не постоји посебна нација за онај део становништва који је припадао исламској вери. На тај начин стиче се утисак „да босански Муслимани нису имали избора, јер су били окружени и хришћанским народима и територијама које су насељавали хришћани, а које ће сачињавати будућу државу. У држави су најбројнији народи били Срби и Хрвати, који су имали различит политички концепт како новонастала држава организационо требала да изгледа. Босански Муслимани, предвођени бившим беговима, окупљени у Југословенску муслиманску организацију колебали су се у сукобу Хрвата и Срба. На крају су се одлучили на сарадњу с Београдом, који им је учинио уступке приликом спровођења аграрне реформе, којом су подељена њихова некадашња велика имања”.¹³¹

.....
¹³⁰ Filandra, Šaćir (1998), *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Sarajevo: Sejtarija, str. 66-67

¹³¹ Тодоровић, Владица (2020), *Босански Муслимани и Срби - разлози несјоразума од 1918. до данас*, Политеиа 19, стр. 100

„СЈЕНИЧКА КОНФЕРЕНЦИЈА”

У претходном поглављу смо поменули тзв. „Сјеничку конференцију” али због њеног значаја и утицаја који је имала (могуће да и даље има на овдашња политичка дешавања), као и теме о којој говоримо, постоји потреба нешто подробнијег бављења овим политичким догађајем.

Конференција је одржана у лето 1917. године, прецизније 13. и 14. августа. Место одржавања сусрета највиђенијих муслиманских првака тог времена са простора Санџака била је кућа сјеничког градоначелника и свештеника Рушида еф. Спаховића.¹³² Разлог за одржавање скупа била је иницијатива да се простори Санџака, онај који је ушао у састав Црне Горе, као и онај који је био део Србије, припоје Босни и Херцеговини. Такође, оно о чему се разговарало том приликом било је политичко уређење Санџака по окончању Првог светског рата. Имајући у виду да је простор где се конференција одржала у том моменту био под влашћу Аустроугарске монархије, неупитно је да је реч о скупу о коме су тамошње власти биле благовремено упознате. Штавише, самој конференцији присуствовали су и представници државне власти. На конференцији су присуствовали и представници ондашњих срезова и градова који су, у значајном броју, били настањени муслиман-

.....
¹³² Погледати: *Predsjednici Sjenice* - <http://www.sjenica.com>

ским живљем. Искористићемо прилику да кажемо реч више управо о њима.

Из Пљеваља је, као градоначелник, био присутан Мехмед-паша Бајровић са још тројицом делегата: Бидо Абдић, Осман-ага Диздар и Теуфик-бег Тахирбеговић.¹³³ Градоначелник Хилми-бег Кајабеговић био је присутан из Бијелог По-

.....

¹³³ Мехмед-паша Бајровић рођен је 1845. године у Никшићу. По занимању је био трговац. Почетком јануара, скупа са још неколико истакнутих Пљевљака, ставља потпис на поданичку верност, љубав и оданост црногорском Владару Николи Првом. Овај скуп овековечен је и заједничком фотографијом учесника где, поред Бајровића, можемо приметити и Ризу еф. Ризамулића, Муфтија еф. Дервиша и Бећира еф. Тривуља. Захваљујући успостављеним трговачким везама постао је снабдевач аустроугарске војске стациониране у Пљевљима. Аустроугарске власти постављају га на место градоначелника Пљеваља током 1917. године. Након што је скупа са осталим делегатима Сјеничке конференције ослобођен кривице, Мехмед-паша Бајровић је преселио у Сарајево где је и умро 1926. године. Што се тиче преостале тројице потребно је поменути да се у појединим изворима Бидо Абдић помиње као Бидо Абдићевић. Такође, наводи се да су сва тројица по занимању трговци. Погледати: Memić, Mustafa (1998), *Poznati Bošnjaci Sandžaka i Crne Gore: Od Ahmaed-paše Hercegovića i Vehbi Mehdi Šamsikadića do Rifata Burdžovića i generala Sefera Halilovića*, Sarajevo: Matica; Jovanović, Vladimir (07/10/2023), *Pljevljaci Kralju Crne Gore izjavljuju podaničku vjernost, ljubav i odanost* - <http://www.antenam.net>; Šćekić, Milan (2018), *Muslimani iz novooslobođenih krajeva Crne Gore (1914-1916)*, Matica 75/2018, str. 295-328; Prekić, Adnan (2004), *Islamska zajednica u Pljevljima* - <http://www.eliber.me>

ља.¹³⁴ Из Берана је дошао градоначелник Дуљко Рамхусовић.¹³⁵ Из Рожаја је био присутан мудерис Сулејман еф. Ћатовић.¹³⁶ Из Лозне (Бихор) је био присутан лекар др Ахмет Схахман.¹³⁷ Градоначелник Риза-бега Муратбеговић дошао је из Новог Пазара. Градоначелник Сјенице Рушид еф. Спаховић такође је присуствовао скупу.¹³⁸ Из Пријепоља били су присутни градоначелник Мурат-бег Хашимбеговић и Хусни еф. Јусуфбеговић.¹³⁹ Из Прибоја био је присутан градоначелник Хусеин еф. Хасанбеговић.¹⁴⁰ Из Нове Вароши дошао је градоначелник

.....
¹³⁴ Хилми-бег Кајабеговић успео је да током 1918. године, скупа са аустроугарском војском, дође до Сарајева. У овом граду провео је наредних пет година. Од генерала Степе Степановића успео је да добије дозволу да се врати у родно Аково (Бијело Поље). Црногорска војска је то сазнала и поставља му заседу тако да Хилми-бег Кајабеговић, скупа са шесторицом пратилаца, бива ухваћен и убијен током новембра 1924. године. Погледати: Mehonić, Almir (29/08/2010), *Autonomija Sandžaka - Test za izdajnike* - <http://www.bosnjaci.net>

¹³⁵ Дуљко Рамхусовић или Рамусовић (1851-1932) потиче из угледне трговачке породице која је била у кумовским односима како са краљем Александром Карађорђевићем, тако и са црногорским владаром Николом Првим. Погледати: *Ramusović* (05/05/2017) - <http://www.ogorje.net>

¹³⁶ Сулејман Ћатовић се помиње и као мудеррис у месту Лозна (Црна Гора). Погледати: Fijuljanin, Muhedin (2010), *Sandžački Bošnjaci*, Tutin: CBS, str. 92-93.

¹³⁷ Погледати: Hajdarević, Midhat (01.01.2023.), *Dr Nazif Veledar: Bihor i Bihorci kroz prizmu „Leksikona znamenitih Bošnjaka”* - <http://www.magazin-plus.eu>

¹³⁸ Погледати: *Rušid Efendija Spahović (1914-1916 u 1924-1928)* - <http://www.sjenica.com>

¹³⁹ Погледати: Memić, Mustafa (1996), *Bošnjaci - Muslimani Sandžaka i Crne Gore*, Sarajevo: Muslimanski nacionalni savjet Sandžaka, str. 247.

¹⁴⁰ У неким изворима наилазимо само на његово презиме, али не и на име. Погледати: *Bošnjaci iz Sandžaka pokazali su lojalnost svojoj matičnoj zemlji Bosni i Hercegovini još 1917.* (15.08.2017) - <http://www.akos.ba>; *Sjеничка konferencija 1917. godine* (15/08/2015) - <http://www.sandzakpress.net>

Сулејман еф. Шећерагић. Из Тутина је дошао председник Сре-
за тутинског Јусуф Илијаз Хамзагић.¹⁴¹

Укупно је, како се неретко наводи, конференцији при-
суствовало 25 особа. Председавајући је био пљеваљски гра-
доначелник Мехмед-паша Бајровић од кога је потекла иници-
јатива за њено одржавање.

Одлуке Сјеничке конференције представљају срж до-
кумента који се у научним круговима означава као „Сјенич-
ка резолуција“. У основи, према речима резолуције, захтева
се решење питања Санџака и његовог муслиманског живља.
Као решење предлаже се припајање Санџака Босни и Хер-
цеговини. У случају неиспуњења захтева биће затражена
аутономија Санџака. Немогућност реализације оба пону-
ђена решења покренуће процес исељавања муслиманског
становништва у Турску под заштитом Аустро-Угарске мо-
нархије. Документ је написан на немачком језику, а у пре-
воду на српски језик гласи:

ОДЛУКА СЕНАТА КОНФЕРЕНЦИЈЕ 1917. ГОДИНЕ

Записник са седнице

Сачињен дана 13. августа 1917. године у Сјеници у при-
суству градоначелника свих градова Новопазарског Санџака.

Предмет:

Одлуке, разматрања и захтеви везани за будућност Но-
вопазарског Санџака.

Присутни:

.....

¹⁴¹ Погледати: Fijuljanin, Muhedin (2010), *Sandžački Bošnjaci*, Tutin: CBS, str. 92-93

Његова Екселенција Аустро-Угарске „kreiskomando“
(К.иК.) Окружне команде Нови Пазар, оберлајтнант Чанић,

Његова екселенција „Bezirskommando“ Обласне команде
Сјеница оберлајтнант Себастијан,

Његова екселенција Мехмед Изат Паша Бајровић, градо-
начелник Пљеваља

Господин Риза-бег Муратбеговић, градоначелник Новог
Пазара,

Господин Мурат-бег Хашимбеговић, градоначелник При-
јепоља,

Господин Хилми-бег Кајабеговић, градоначелник Бијелог
Поља,

Господин Дуљко-ага Рахмусовић, градоначелник Беране,
Господин Хусеин еф. Хасанбеговић, градоначелник При-
боја

Господин Јусуф-ага Хамзагић, градоначелник Тутина,
Господин Рушид еф. Спаховић, градоначелник Сјенице
Господин Осман-ага Диздаревић, градоначелник Шахо-
вића

Господин Хусеин еф. Шахман, градоначелник Берана (Бу-
димља),¹⁴²

Седницу је отворио Његова екселенција Мехмет Изет Па-
ша Бајровић следећим говором: Крајњи је моменат да ми Му-
слимани Новопазарског Санцака, који чинимо већинско ста-
новништво Санцака, а које представљамо ми градоначелници,

.....
¹⁴² Према мишљењу др Изета Шаботића, Шахман (кога он именује
као Сулејмана - прим. аутора), заправо није био представник Будимља јер,
по његовим речима, седиште Бихорске општине било је у месту Лозна где
су заправо и живели Шахмани. Погледати: Šabotić, Izet (2017), *Historijska
valorizacija Sjeničke konferencije u širem društvenom kontekstu*, Okrugli sto
„Sjenička konferencija, 1917-2017”, Novi Pazar: Bošnjačko nacionalno vijeće,
str. 10

рефлектујемо и остала државна права нашег Санџака, као израз наше жеље и захтева паразитској влади Србије и Црне Горе. Пошто након трогодишњих ратних дејстава мировни преговори стоје на видiku и жеље свих народа који учествују у раду изражавају се све гласније и одређеније речима: „Мир без анексије“, ми сматрамо да ми [Муслимани],¹⁴³ при одређивању права појединих народа имамо право да сами одлучујемо о својој будућности, и због тога требамо да јасно изразимо своје жеље и захтеве ради остваривања наше егзистенције и животног питања на задовољавајући начин.

Након детаљног разматрања свих могућности једногласно је одлучено следеће:

1. Припајање Босни и Херцеговини је наша коначна жеља и истовремено једини разуман начин да коначно решимо наше питање.

2. У случају да наши захтеви, за које сматрамо да имамо право не могу бити испуњени, из нама неразумљивих и непредвиђених разлога, ми захтевамо: Аутономију Санџака.

3. У случају да и ови наши захтеви и жеље не буду могли бити испуњени и да изгубимо сваку наду на горе наведено и на наше постојање, преостаје нам као једино разумно решење да се морамо иселити са овог подручја. Оваква присила би представљала највећу неправду и срамоту за цивилизацију и неизбежно нам преостаје следећа молба: Ми у оваквом случају молимо Аустро-Угарску владу за заштиту и дозволу за иселење у Турску.

4. Као што наши свестрани односи захтевају посебан приступ у односу на српско и црногорско руководство, молимо аустроугарску Генералну Војну управу за Србију и Црну Гору

.....

¹⁴³ У оригиналу исписаном на немачком језику не наилазимо на употребу термина „Муслимани“, као ни на употребу термина „Бошњаци“.

да питање управљања Санџаком представи вишим властима и да до дефинитивног регулисања овог питања будемо припојени Босни и Херцеговини, пошто управа ове земље одговара нашим односима и ситуацији.

У случају да ни овај захтев не буде могуће испунити, молимо да се оформи аутономна управа у Санџаку.

Пошто се осећамо преслабим да осигурамо наше жеље и захтеве молимо Аустро-Угарску владу да нас подржи и да нам осигура испуњење истих.

У вези ових молби, предлога и захтева са наше стране тражимо од Генералне Војне управе у Београду и Цетињу као и државну владу за Босну и Херцеговину да нас лично прими на разговор и да нас обавести о томе када би од стране ових власти могли бити примљени.

Уз изразе великог поштовања, које дугујемо Вама госпо-до и Аустро-Угарској Монархији ми завршавамо данашњу седицу у саставу:

Мехмет Изет паша Бајровић, Риза-бег Муратбеговић, Мурат-бег Хашимбеговић, Сулејман еф. Шећерагић, Хилми-бег Кајабеговић, Дуљко-ага Рахмусовић, Хусеин еф. Хасанбеговић, Јусуф-ага Хамзагић, Рушид еф. Спаховић, Осман-ага Диздаревић, Хусеин еф. Шахман.

Сјеница, дана 14. августа 1917. године.

Текст резолуције упућен је војним генералним гувернерима за Србију и Црну Гору, то јест у Београд и Цетиње, а такође и Земаљској влади у Сарајево. Аустроугарска власт реаговала је на ову Резолуцију тако да је „окружна команда у Новом Пазару у свом пропратном акту од 20. августа 1917. године подржала захтеве муслиманских представника из Сјеничке резолуције. То је било и за очекивати, јер је окупаторска

власт заправо режирала Конференцију и обликовала њену Резолуцију. Већ 1. септембра исте године аустроугарска војна управа за Србију (VGG) у свом писму истој таквој управи у Црној Гори, као и Земаљској влади у Сарајеву, пише да *иако се у тој Резолуцији наведена питања тренутно сигурно не могу решити, ипак оно представља важан документ за будуће преговоре о закључењу мира*.¹⁴⁴

По окончању Првог светског рата нова власт није остала равнодушна према актерима конференције. Проглашена „аустрофилским“ актом који је инициран и подстрекнут од обавештајне службе аустроугарске власти како би се спречило територијално повезивање Србије и Црне Горе и њен излазак на Јадранско море, актери Сјеничке конференције оптужени су за велеиздају. Одлуком Првостепеног суда у Новом Пазару одређен им је притвор. Неки од учесника, након подизања оптужнице, успели су да избегну хапшење,¹⁴⁵ док је један део њих ухваћен и затворен. На интервенцију парламентарног клуба ЈМО, коју је тада предводио Ибрахим еф. Маглајић, краљевским указом од 17. фебруара 1921. године, обустављен је поступак против учесника Сјеничке конференције тако да су оптужени пуштени на слободу.¹⁴⁶

Идеје или боље речено, жеље једног дела становника Санџака те 1917. године, можда су у том моменту и одговарале геополитичкој ситуацији на Балканском полуострву. Наиме, говоримо о августу 1917. године, то јест времену када се ситуација на фронту стабилизовала и када је Србија била под оку-

.....
¹⁴⁴ Selimović, Salih (25/07/2017), *Kome i kada je bila potrebna Rezolucija iz Sjenice 1917.* - <http://www.koreni.rs>

¹⁴⁵ На пример Теуфик-бег Тахирбеговић. Погледати: *Virtuelni direktorijum bošnjačke umjetnosti i kulture* - <http://www.vidibuk.org>

¹⁴⁶ Погледати: Memić, Mustafa (1996), *Bošnjaci - Muslimani Sandžaka i Crne Gore*, Sarajevo: Muslimanski nacionalni savjet Sandžaka, str. 247

пационом влашћу аустроугарске војске. У таквим околностима наравно да је био прикладан моменат када је требало покренути и, по мишљењу учесника конференције, реализовати наведене политичке претензије: припајање Санџака Босни или остварење аутономије. Да ли је то ишло у прилог Аустро-Угарској монархији? Из данашње перспективе стиче се утисак да је Беч заправо био равнодушан према свему томе и да заправо баш и није превише размишљао или желео да се бави једном тако маргиналним областима царства попут Босне и Санџака. Разлог за то је прилично једноставан јер тај простор ионако је већ био под снажном уздом аустроугарске војске са јасном и недвосмисленом намером да таква ситуација остане и у надолazeћем времену. Са променом ситуације на фронту, а то ће се догодити већ током наредне 1918. године, постало је јасно да идеје „Сјеничке конференције” не само да неће бити спроведене у пракси него, штавише, догодиће се то да је овај помало непромишљен корак једног дела муслиманских политичких и верских првака био потпуно контрапродуктиван. Наиме, Санџак ће, након пораза Беча у Првом светском рату, постати део Краљевине СХС/Југославије и, као такав, из перцепције муслиманских политичких кругова, посматран као политички проблем. Можда је управо то и био разлог да се Санџак у Краљевини СХС подели између Зетске и Ужичке области да би потом, након што је уведена шестојануарска диктатура 1929. године, припао Зетској бановини.¹⁴⁷

Политички иступи попут „Сјеничке конференције” свакако су били повод да се положај муслиманских верника у Краљевини СХС/Југославији додатно погорша. Погоршању је допринела и фамозна аграрна реформа која је додатно повећала незадовољство муслиманског становништва. Реис-ул-

.....

¹⁴⁷ Погледати: Halilović, Rizvan (03.12.2017), *Sandžak kao okupirana i anektirana teritorija* - <http://www.bosnjaci.net>

улема Џемалудин Чаушевић је у једном од разговора са Атанасијем Шолом, председником Земаљске владе за БиХ, истакао да су муслимани у новонасталој држави „под терором какав се не памти”.¹⁴⁸ Интересантно је и то да ће Санџак, као област, и током Другог светског рата остати приметно „недефинисан” простор, то јест да окупатор неће остварити жеље изнете на „Сјеничкој конференцији”. Штавише, нити једна од страна у сукобу, то јест Немачка, Италија и НДХ са једне и партизански покрет са друге стране, Санџак неће прогласити републиком нити аутономном покрајином. То се, када говоримо о КПЈ, могло предосетити и током одржавања Земаљског антифашистичког већа у Санџаку (ЗАВНОС) 20. и 21. новембра 1943. године. Да ли је томе допринео само Моша Пијаде као „најљући непријатељ санџачке аутономности”,¹⁴⁹ или је у свему томе значајна улога и протојереја Јевстатија Караматијевића и Мурата еф. Шећерагића, о томе још увек треба доста тога истражити како би се дошло до само неких одговора на само нека питања.

.....
¹⁴⁸ Zečević, Alen (18/09/2013), *Kako je oduzimana zemlja u Kraljevini SHS* - <http://www.sandzakpress.net> О Атанасију Шолу (1878-1955) погледати: Илић, Снежана (2011), *Атанасије Шола: његово истраживање културне и политичке историје Срба у Босни и Херцеговини*, Нови Сад: Академска књига.

¹⁴⁹ Zečević, Alen (18/09/2013), *пом. дело*.

ЈУГОСЛОВЕНСКА МУСЛИМАНСКА ОРГАНИЗАЦИЈА

Немогуће је говорити о догађајима у вези са муслиманским живљем у Краљевини Југославији, а не дотаћи се, макар и овлаш, политичке партије под именом Југословенска муслиманска организација (у наставку ЈМО).¹⁵⁰

У претходном дијелу књиге уочили смо да су босански Муслимани, у зависности од периода историје и политичких околности, у већој или мањој мери били политички организовани. Ситуација у којој су се нашли после Првог светског

.....

¹⁵⁰ О ЈМО је до сада, справом, објављено неколико мање или више квалитетних радова. Читаоцима који желе да се детаљније упознају са овом политичком странком, препоручујем следеће, углавном лако доступне радове: Hasanbegović, Zlatko (2012), *Jugoslovenska muslimanska organizacija 1929-1941. (U ratu i revoluciji 1941-1945)*, Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Institut društvenih nauka „Ivo Pilar”; Muratović, Admir (2017), *Politika među Bošnjacima tokom Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Kraljevine Jugoslavije, kroz aktivnosti JMO i Džemijjet el Islami - Koncept uspješne borbe na putu zaštite nacionalnog, kulturnog i vjerskog identiteta*, Islamska misao br. 10/2017, str. 100-110; Hasanbegović, Zlatko (2010), *Jugoslovenska muslimanska organizacija od uvođenja diktature kralja Aleksandra do Sarajevskih tačaka (1929-1933)*, PILAR: Časopis za društvene i humanističke studije, vol.V, br. 10(2), str. 9-44; Purivatra, Atif (1974), *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Sarajevo...

рата, односно након распада Аустро-Угарске монархије и настанка потпуно нове државе као што је Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца/Југославија, за њих је била веома сложена. Занимљиво је оно што је написао Срећко Џаја: „ ... Босански су Муслимани у свим трима међусобно конкурирајућим јужнословенским облицима национализма - (велико-)српство, (велико)хрватство и југославенство - били дефинирани искључиво као религијска заједница, производ османске туђинске власти без властитог, засебног, културног и политичког идентитета. Они су за хрватску страну они су били хрватски Муслимани, за српску, напротив, Срби исламске вјере, ... И Хрвати, као и Срби, са пуним негодовањем одбијали покушај заједничког министра финансија Бењамина Калаја да свим трима босанско-херцеговачком заједницама да један заједнички национални идентитет увођењем бошњаштва као националне ознаке. Што се тиче муслимана, политички домет ове понуде је разумјела је само неколицина образованих и на сарадњу с аустро-угарским режимом спремних муслимана. Међутим, њима није успјело увјерити властиту исламску заједницу да усвоји бошњаштво као своју модерну политичку идентификацију. Тако се догодило да су босански муслимани у аустро-угарском раздобљу устрајавали на имену исламски народ... Тако су они у прву југословенску државу ушли само као једна вјерска заједница”.¹⁵¹ Да ли је то можда требала бити предност над другима, пре свих Србима/Југословенима и Хрватима, који су, већ на самом почетку постојања нове државе, пројављивали међусобно супростављене националне концепције? У први мах, захваљујући управо муслиманском конфесионализму, али и стању у коме су се обрели муслимански

.....
¹⁵¹ Džaja, Srećko Matko (2004), *Politička stvarnost Jugoslavije (1918-1991)*, Sarajevo-Zagreb: Svjetlo riječi, str. 176-177

земљопоседници, долази до стварања нуклеуса једне политичке организације каква је Југословенска муслиманска демократија чија је истакнута личност био већ раније поменути Салихбеговић, покретач листа „Једнакост”.¹⁵² Из политичке перспективе, која изоставља фактор муслиманског свештенства, можда је преговор између Салихбеговића и Мулабдића представљао почетак идеје о стварању будуће ЈМО.¹⁵³ Ипак, посматрано из угла политичког утицаја који је у исламској заједници иначе имало њихово свештенство, мишљења сам да је од нарочите важности заправо састанак одржан 29. децембра 1918. године у Тузли, састанак који је иницирао тузлански муфтија Ибрахим еф. Маглајић.

Оснивачка скупштина ЈМО одржана је од 14. до 17. фебруара 1919. године у Сарајеву. Значајан политички потез који је учињен, а то је да се у назив странке уврсти термин „Југословенски”, на први поглед овој организацији даће ноту отворености и свега онога што се подразумева под формулацијом грађанска странка. Наиме, ЈМО је формално била отворена за све мада, како се то може уочити кроз ставове изнете за јавност, ЈМО је била усмерена према реализацији идеје о верско-просветној аутономији муслиманског живља, њиховој вези са Хилафетом и институцијама шеријатских судова, другачијем односу према имовини исламских верника... Југословенство ЈМО више је било питање политичке практичности него што је било из идеолошких побуда. Можда је Фердо Чулиновић дао најбољи опис ЈМО: „Југословенска муслиманска организација била је политичка организација муслиманских земљопоседника и ситнобуржоаских елемената у граду и на

.....
¹⁵² Погледати: Sejarić, Azhar (2021), *Politički život Bošnjaka između dva svjetska rata* (magistarska teza), Sarajevo: Fakultet političkih nauka, str. 25

¹⁵³ Погледати: Filandra, Šaćir (1998), *Bošnjačka politika u XX vijeku*, Sarajevo: Seitaria, str. 67

селу Босне и Херцеговине с основним циљем да се ослонцем на вјерске елементе сачувају економске и политичке позиције тога слоја друштва Босне и Херцеговине, а нарочито у настојању да се очувају феудални кметству остаци друштвених односа на томе подручју, односно да се за њихову ликвидацију добије што боља накнада”.¹⁵⁴ У прилог ставу важности који је муслиманско свештенство имало у политичком организовању муслимана БиХ говори нам податак да је за првог председника једногласно изабран муфтија Ибрахим еф. Маглајић.¹⁵⁵ У Централни одбор ЈМО од свештених лица још су изабрани:

.....
¹⁵⁴ Ćulinović, Ferdo (1961), *Jugoslavija između dva rata*, Zagreb: Izdavački institut Jugoslovenske akademije nauka i umetnosti, str. 286

¹⁵⁵ Ибрахим еф. Маглајић рођен је у Бања Луци 1861. године где је окончао основно образовање и медресу. Приликом окупације Босне и Херцеговине придружује се устаницима. Након што је ухваћен бива послат у заточеништво у Оломоуц (Република Чешка). По повратку из заточеништва одлази на студије у Истанбул. У БиХ се враћа 1887. године и бива постављен на место управника бањалучке медресе. Од 1898. године је управитељ руждије. Ову дужност обавља до 1914. године када је постављен за муфтију у Тузли. Као један од оснивача и као први председник ЈМО на изборима за Уставотворну скупштину изабран је за народног посланика. Приликом унутарстраначких превирања оснива своју политичку фракцију - Југословенску муслиманску народну организацију (ЈМНО) али није остварио неке значајније резултате. Од 1925. године је муфтија у Бања Луци, а 1929. године је пензионисан. Упркос томе 1930. године изабран је за првог реис-ул-улему Исламске верске заједнице Краљевине Југославије са седиштем у Београду. Поново је пензионисан 14. марта 1936. године када је дошло до промене режима и када је Врховно исламско старешинство враћено у Сарајево. Умро је у Бања Луци 16. септембра 1936. године.

Сакиб еф. Коркут,¹⁵⁶ Зијо еф. Ризаефендић,¹⁵⁷ Хајдар еф. Че-

.....
¹⁵⁶ Сакиб еф. Коркут (1884-1929) родом је из Травника. Завршио је Шеријатску судску школу. Од 1917. године био је управник Окружне медресе у Сарајеву. Као члан ЈМО био је заступник страке у Народној скупштини. Такође био је и новинар и уредник часописа „Правда”. Од 1923. године био је уредник листа „Иршада” и члан ЈМНО. Од 1927. године прихвата се дужности муфтије у Травнику.

¹⁵⁷ Зијо еф. Ризаефендић је био активно укључен у рад Исламске дioniчке штампарије у Сарајеву. У септембру 1904. године био је на позицији помоћника управника ове, за босанскохерцеговачке муслимане, важне институције. Ризаефендић је, да тако кажемо, био човек Мехмеда Спахе и константно стајао на позицији што боље функционалности заједнице босанских муслимана. Сведочанство тога је и његов потпис на прогласу обнародованом 30. августа 1913. године у вези са избором новог реис-ул-улеме, а такође и активност у Муслиманској самосталној странци (МСС). Ризаефендић је такође потписник документа из октобра 1918. године где су он, Спахо, др Халид-бег Храсница, др Мехмед-бег Зечевић, др Мустафа Денишић и Хифзи еф. Муфтић потписали тзв. загребачку резолуцију „безувјетног народног самоодређења и уједињења свега народа Срба, Хрвата и Словенаца у независну на демократским темељима изграђену народну државу”. Погледати: Rašidbegović, Amra (2023), *Osnivanje i rad Islamske dioničke štamparije (tiskare) u Sarajevu od 1905. - 1918.* <http://www.anali-ghb.com>; Jahić, Adnan (2012), *O imenovanju Džemaludina Čauševića za Reisul-ulemu 1913. godine*, Prilozi 41/2012, str. 73; Jahić, Adnan (2017), *Iz bosanskohercegovačke politike za vrijeme Prvog svjetskog rata. Nestanak ujedinjene muslimanske organizacije i uspon „naznatnih i neozbiljnih elemenata”*, DHS: Časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli, god. II, br. 2, str. 219.

кро,¹⁵⁸ Едхем еф Мулабдић,¹⁵⁹ Вели еф. Садовић,¹⁶⁰ Атић (?)

.....
¹⁵⁸ Име Хајдара еф. Чекра (1885-1940) данас се најчешће сусреће у литератури која се бави друштвом „Гајрет“ чији је он председник био у периоду од 1927. до 1928. године. Погледати: Kemura, Ibrahim (1986), *Uloga „Gajreta“ u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine (1903-1941)*, Sarajevo: Veselin Masleša .

¹⁵⁹ Едхем еф. Мулабдић (1862-1954) рођен је у Маглају где окончава мектеб и руждију. Ради као чиновник до 1887. године када је уписао Учитељску школу у Сарајеву. По завршетку школовања добија посао у Брчком где ради школску 1890/91. годину. Након тога одлази за Сарајево где предаје у Дурал-муалиму, муслиманској школи за вероучитеље. 1923. године бира изабран за народног посланика у Маглају где остаје све до 1929. године. Један је од оснивача хрватског муслиманског друштва „Народна узданица“ што га свакако сврстава међу оне босанскохерцеговачке муслимане који су били усмерени према Загребу и хрватској националној идеји. ово се поготово пројавило током постојања НДХ. Између осталог бавио се и књижевношћу. Умро је у Сарајеву 1954. године. Погледати: Nametak, Alija (1997), *Sarajevske uspomene* , Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, str. 67-85.

¹⁶⁰ У раду Надира Дацића под насловом „Пљеваљски муфтија Дервиш еф. Шећеркадић (1871-1943) који је у електронском формату доступан на www.hanefijskimezheb.wixsite.com наилазимо на фотографију Курије за избор реис-ул-улеме у Београду 1930. године. Међу окупљенима је и Велија Вели Садовић. Иначе, савремени босанскохерцеговачки истраживачи Велију Садовића сврставају у групу оних муслиманских интелектуалаца који су се у једном периоду живота изјашњавали као Срби. Међу њима, поред Садовића помињу се Селиф еф. Муфтић, Мустафа еф. Фочо... Погледати: *Kako su Bošnjaci napustili bošnjaštvo - događaji čije se posledice i danas osjećaju* (07/08/2022) <http://www.bosnae.info>

еф. Х. Кадић, Шемсудин еф. Сарајлић,¹⁶¹ Хивзи еф. Бјелавац,¹⁶² (сви су из Сарајева), Осман еф. Виловић (градоначелник Тузле),¹⁶³ Фехим еф. Курбеговић (судија из Грачанице),¹⁶⁴ Хамди

.....
¹⁶¹ Шемсудин еф. Сарајлић (1887-1960) је веома занимљива личност из више разлога. Наиме, он је по окончању руждије и Гази Хусревбегове медресе у Сарајеву отишао на школовање у Истанбул али је одатле убрзо про-теран. Успешно се бавио књижевношћу и данас је свакако по томе и најпознатији у ширим слојевима друштва. Био је уредник листа „Бехар“, такође је радио као службеник у Вакуфској дирекцији у Сарајеву, а био је секретар и народни посланик из реда ЈМО у Народној скупштини. Такође бавио се и сликарством. Припадао је оној групи муслимана који су били усмерени према Загребу. Погледати: Hurković, Muhamed (1992), *Zaboravljena baština*, Zagreb, str. 46-47; Pirić, Alija (2009), *Šemsudin Sarajlić: Od društvene funkcije do književnoestetske umjetnosti*, Sarajevo: Dobra knjiga; Ključanin, Zihad (2003), „Panislamizam“ *Šemsudina Sarajlića*, Novi Muallim, 16/2003, str. 8-14...

¹⁶² У ствари, Абдурезак Хивзи еф. Бјелевац (1886-1972) који је данас свакако најпознатији по својим књижевним напорима.

¹⁶³ Рођен је 1878. године. Пошто је рано остао без родитеља бригу о њему преузела је Тахира Тузлић једна од најзначајнијих жена у историји Тузле. Она му је омогућила да стекне завидно образовање и успешну каријеру. Градоначелник Тузле је од 1908. до 1922. године. Први је председник Црвеног крижа у Тузли који почиње са радом 1912. године. Релизатор је одлуке из 1907. године да Тузла добије функционалан водовод, а потом и канализацију у једном делу града. Градоначелник је који дочекује српску војску приликом уласка у Тузлу 1918. године. Био је хафиз. Министар у Влади Краљевине СХС и врховног шеријатског судије у Скопљу. Умро је 9. јула 1944. године. Погледати: Šabotić, Izet (2019), *Život, ljudi i događaji : Tuzla na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Tuzla: Centar za istraživanje moderne i savremene historije; Jahić, Adnan (2016), *Kako je Tuzla dočekala stvaranje Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*, Historijska misao 2/2016, str. 97-140...

¹⁶⁴ У списку образованих муслимана, што га је својевремено сачинио Ахмет Курт, за Фехима Курбеговића се наводи да је радио као апелациони судија. Фехим Курбеговић припада оној групи чланова ЈМО који су били значајно политички ангажовани. Његово име неретко се помиње у записницима Народне скупштине јер је био посланик и неко ко се бавио питањима везаним за образовање у Југославији. Такође је био и потпредседник Завичајног друштва „Змијање“ које је основано у Бања Луци 4. окто-

еф. Афган (из Бања Луке),¹⁶⁵ Ахмет еф. Шерић (градоначелник Босанске Дубице),¹⁶⁶ Салих еф. Баљић (професор из Мостара)...¹⁶⁷

.....
бра 1929. године. Интересантан је и податак да се његово име помиње међу потписницима за оснивање „Друштва пријатеља СССР-а” у Сарајеву. Погледати: Selimović, Sead (2015), *Školstvo u političkoj djelatnosti poslanika Jugoslovenske muslimanske organizacije u Narodnoj Skupštini Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Historijska misao 1/2015, str. 157-179; Kurt, Ahmet, *Spisak Bošnjaka koji su 1939. godine imali akademsko obrazovanje* - <http://www.porodica-kurt.com>; Selimović, Sead (2015), *Školstvo u političkoj djelatnosti poslanika Jugoslovenske muslimanske organizacije u Narodnoj Skupštini Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Historijska misao 1/2015, str. 45; Begić, Dana (2019), *Peta pokrajinska konferencija Komunističke partije Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu* - <http://www.iis.unsa.ba> (str. 261)

¹⁶⁵ Хамди(ја) Афган, зет Мехмеда Спахе, по образовању правник, данас је најпознатији као градоначелник Бања Луке. У сећањима Бранка Пајића, осим као председник Градске општине, још се помиње и као власник текстилне фабрике у Бања Луци или као гвожђарски трговац. Према истом сведочењу свакодневно се са друштвом састајао у бањалучком „Паласу”. Помиње се као издавач књиге Мехмеда Спахе под насловом „Драги брате” која је објављена у Бања Луци 1938. године. Потписник је Резолуције бањалучких Муслимана због убијања Срба, Јевреја и Рома (12. новембар 1941). Хамдија Афган је у писму Ристи Томићу у вези са убиством епископа бањалучког Платона (Јовановића) навео имена убица: Осман Ђелић, Мирко Ковачић и Нико Чондрић. Погледати: Branko, Pajić, *Sjećanja na radnički pokret u Banjoj Luci između dva rata* - <http://www.arhipedia.com>; Vidović, Mišo, *Dan kada su banjalučki Muslimani rekli ne nacističkim zločinima nad Srbima, Židovima i Romima* - <http://www.vijecebosnjaka.com>; Džomić, Velibor, *Stradanje srbskih pravoslavnih episkopa u Nezavisnoj državi Hrvatskoj* <http://www.rastko.rs>

¹⁶⁶ Чешће Ахмед еф. Шерић. Године 1918. помиње се као члан Народног савета у Дубици и потписан је као земљопоседник. Члан Народне скупштине 1922. године. Погледати: *Dubica 1918. godine* (08/12/2020) <http://www.zurnal-hrast.com>

¹⁶⁷ Салих Баљић рођен је 1890. године у Стоцу. Студирао је у Бечу од 1910-1913. године. ЈМО приступио је 1920. године. Изузетно утицајан припадник ЈМО у Мостару. Био је народни посланик у Скупштини 1926. го-

Куриозитет ЈМО био је и тај да је већ на оснивачкој скупштини дошло до подела, то јест издвојиле су се две групе - она која је била активно повезана са часописом „Вријеме” и групе која је била активно повезана са часописом „Једнакост”. Без потребе да се подорбније упуштамо у анализу ове, али и каснијих подела, довољно је рећи да је то заправо била борба око тога ко ће се приближити тада јачим политичким струјама, као на пример оној на чијем је челу био Прибићевић, то јест са Југословенском демократском странком.¹⁶⁸ ЈМО је ипак активно учествовала у доношењу Видовданског устава 28. јуна 1921. године. Чак и у вези са овим гестом постојала су и постоје различита мишљења како актера тог догађаја, тако и потоњих истраживача. На пример Мехмед Спахо је био става да „подржавање владе, без обзира какву она политику водила, једној изразитој мањини увијек ће више користити него бесмислени пркос”.¹⁶⁹ Власт Краљевине знала је да награди ЈМО за пока-

.....
дине. 1939 . године био је председник друштва „Рахмет” које се бавило доделом помоћи сиромашним ученицима и давањем стипендија шегртима. Градоначелник Мостара био је од јесени 1928. године. Када је проглашена НДХ сели се у Загреб и као гимназијски професор ради до октобра 1942. године. Салих Баљић обављао је дужност конзула НДХ у Љубљани (новембар 1942 - мај 1945). Бежи са усташама у Клагенфурт, потом у Треviso и на крају у Рим. Приликом покушаја да оде за Аргентину ухваћен је 4. марта 1947. године. Југословенским властима је предат 1948., а 1949. године, на судском процесу осуђен је на 20 година робије. Након што је ослепио, 1957. године пуштен је на слободу и живео је код кћери у Љубљани где и умире 1968. године. Погледати: Hasandedić, Hivzija, *Muslimanska društva u Mostaru* - <http://www.anali-ghb.com>; Dizdar, Zdravko (2009), *Salih Baljić (Stolac, 1. XI 1890. - Ljubljana, 4. IV. 1968)*, *Stolačko kulturno proljeće VII/2009*, str. 107-118; Kamberović, Husnija (2009), *Mehmed Spaho (1883-1939) - Politička biografija*, Sarajevo: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, str. 27-28

¹⁶⁸ Погледати: Sejarić, Azhar (2021), пом. дело, str. 32-34

¹⁶⁹ Fridman, Francine (1996), *The Bosnian Muslims: denial of a nation*: Boulder: Westvies Press, p. 94

зану лојалност. То се читовало у доношењу тзв. „Турског параграфа” који је гарантовао да ће у случају регионалне поделе земље бити сачувана територијална целовитост Босне и Херцеговине у њеним историјским границама. Такође, ЈМО је у Влади добила два министарства: Спахо је постао министар индустрије и трговине, а Карамехмедовић је постао министар народног здравља.

Током 1921/22. године у ЈМО све присутнија је подела на „десничаре” и „левичаре”, то јест на оне који нису и који су желели да наставе рад са Владом која баш и није пуно тога учинила на побољшању питања муслимана у Краљевини. Резултат ових унутарстраначких сукоба била је промена министара у Влади Николе Пашића тако да су Спаху и Карамехмедовића заменили Осман Виловић и Дервиш Омеровић. Истовремено, било је то време све интензивнијег преусмеравања појединих политичара, али и обичних чланова ЈМО, на страну Загреба или на страну Београда. „Шестојануарска диктатура” донекле је смањила распламсале сукобе унутар ЈМО. Поделе унутар странке су настављене и након што је Спахи понуђено место министра у Влади, а што је он одбио. Тек 27. септембра 1931. године, потписивањем декларације „Нашим пријатељима”, ЈМО се поново појавила на политичкој сцени. Убиство краља Александра Карађорђевића 1934. године промениће политичку климу у Југославији. Један од примера тих промена била је заинтересованост одређених политичких странака, па и самог Богољуба Јевтића који је био на челу Владе, да ЈМО придобију за себе. Ови покушаји нису уродили плодом, то јест ЈМО је остала у опозицији. На изборима 1935. године ЈМО је уз Владка Мачека. Од 67 заступника те листе њих осморо је из ЈМО. Криза Владе Богољуба Јевтића донела је са собом нови маневарски простор у политичком положају ЈМО. Спахо је прихватио сарадњу са др Миланом Стојадино-

вићем и основана је нова странка - Југословенска радикална заједница (ЈРЗ). У новоизабраној Влади Милана Стојадиновића своје место су, као министри, пронашли Мехмед Спахо - министар саобраћаја и Шефкија Бехмен - министар социјалне политике. Спахо је у споразуму са Стојадиновићем успео у настојању да од 28. новембра 1936. године на снагу ступи одредба о пензионисању реис-ул-улеме Ибрахима еф. Маглајића (кога је заменио Салих Сафвет еф. Башић), као и то да седиште Исламске заједнице из Београда буде премештено у Сарајево.

Споразум Цветковић-Мачек који се посматра као покушај решавања хрватског питања испоставило се да ће бити почетак краја надања ЈМО о аутономији Босне и Херцеговине. Спакхину (не)активност у овим дешавањима све више су осуђивали други муслимански политичари, поготово Хакија Хаџић и Адемага Мешић из Муслиманске организације. Након Спакхине смрти, ЈМО је преко Џафера Куленовића 6. новембра 1939. године изнео захтев о аутономији БиХ.¹⁷⁰ Овај покрет за аутономију представљаће најснажнију иницијативу муслиманских политичара да се створи јединствен народни покрет Муслимана. Ипак сама идеја никада није заживела у пуном смислу речи. Штавише, овај покрет ће на видело извести чланове радничког и омладинског покрета у БиХ, босанскохерцеговачку академску омладину и припаднике КПЈ.

.....
¹⁷⁰ Подробније напомене о Хаџићу, Мешићу и Куленовићу биће изнете у коментарима везаним за сам текст „Прогласа”.

МУСЛИМАНИ У КОМУНИСТИЧКОЈ ПАРТИЈИ ЈУГОСЛАВИЈЕ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

Уврежено је, а у неку руку и наметнуто, мишљење да у периоду између два светска рата тек невелики број муслимана прихвата левичарске комунистичке идеологије. Да ли је то тачно? Ово питање, како ћемо покушати да представимо у овом поглављу књиге није баш тако црно-бело каквим се чини на први поглед. Наиме, уколико се посматра босанскохерцеговачко друштво као целина у периоду између два светска рата, можемо рећи да је највећи број становништва још увек чврсто везан за сеоско-патријархални начин живота који је значајно утемељен на њиховој религијској припадности. Ово се, када говоримо о БиХ, поготово односи на жене, а нарочито на жене које су исламске вероисповести. Са друге стране, свакако мањи број живља у БиХ, поготово оних који су по ондашњим индустријским или уопште градским срединама радили најтеже и најслабије плаћене послове, посматрајући промене кроз које је пролазила Европа, а поготово Совјетски Савез, почео је да прихвата левичарске идеје социјализма/комунизма и да све чешће размишља о промени постојећег друштвеног система. Живот у бескласном друштву, бољи материјални положај, престанак ограничења иницираних верским законима, неста-

нак оних који су их физички угњетавали и за које су мукотрпно радили за мизерне плате, све то и којешта друго свакако је било нешто примамљиво, а пре свих младима...

Краљевина Југославија, као што ми добро знамо, није благонаклоно гледала на стварање и јачање таквих покрета. О томе је до данас заиста пуно тога речено или написано тако да нема потребе да додатно говоримо о томе.¹⁷¹ Са друге стране, у децембру 1918. године руководства социјалдемократских партија Србије и БиХ иницирала су уједињење радничких партија у новонасталој држави Југославији. КПЈ или Социјалистичка радничка партија Југославије (СРПЈ(к)) како се најпре звала, основана је на конгресу уједињења који је одржан у Београду од 20. до 23. априла 1919. године и скоро одмах постаје најснажнији комунистички покрет на Балканском полуострву. То су, између осталог, показали избори одржани 1920. године.¹⁷² То је показао и низ успешних штрајкова од којих свакако треба издвојити онај из децембра 1902. године у Хусину („Хусинска буна“). То је показала и забрана постојања КПЈ и „Закон о заштити државе“ донет у Скупштини 2. августа 1921. године. Ипак, за тему којом се бавимо неупоредиво је важније оно што се догађало унутар саме КПЈ. Наиме,

.....

¹⁷¹ У другој половини 20. века, то јест током постојања СФРЈ заиста је објављен прегршт наслова помоћу којих се можемо, нажалост доста једнострано, упознати са јачањем комунистичког покрета на простору Краљевине Југославије. Овом приликом навешћемо само неколико наслова кроз које читаоци који нису довољно упућени у ову област, могу у основним размерама стећи увид у питање које смо поменули: *Socijalna demokratija u BiH: Historijski pregled i razmatranja za budućnost* (2020), Sarajevo: Friedrich-Ebert-Stiftung BiH

¹⁷² Истини за вољу КПЈ на овим изборима није показала неке завидне резултате. Од 63 посланика КПЈ осваја само 4 мандата тако да су за посланике изабрани Јаков Ластрић, Данко Мадунић, Митар Трифуновић и Ђуро Ђаковић. Погледати: Redžić, *op. Delo*, str 67

двадесетих година 20. века јасно се дефинисала политика обликовања будуће државе као федерације својеврсних радничко-сељачких република. Нама је од нарочитог значаја IV конгрес КПЈ који је одржан у Дрездену од 6. до 12. новембра 1928. године на коме се, између осталог, јасно препознају два питања: револуционарни расплет политичког уређења будуће Југославије и стварање независних република/држава међу којима је и БиХ.¹⁷³

КПЈ све до почетка Другог светског рата нема јасан став по питању националности и статуса Муслимана у БиХ. Штавише, може се говорити да су комунисти у својим дискусијама ово питање посматрали као на нешто споредно. Муслимани су, од стране КПЈ, посматрани као верска заједница која ће се у једном тренутку морати приклонити некој од нација. Муслимански левичари тог времена, они који су били уредници листа „Путоказ“, заступали су став да левичарски оријентисана интелигенција заправо представља снагу која треба да утврди стварне потребе босанских муслимана и која је, према тим потребама, требала у будуће да делује. Све ово обнародовано је у тзв. „Календару путоказа“. Са друге стране, снажнија фракција унутар КПЈ није сматрала да се треба бавити питањима националности, а поготово националношћу босанскохерцеговачких муслимана.¹⁷⁴ Можда се као основа за такав став могу узети ставови Светозара Марковића, који је „у својим размишљањима о националном питању, односно ослобођењу јужнословенских народа, као и готово сви социјалисти прије њега, Србе и Хрвате схваћао као један народ, називајући их „Наш српско-хрватски народ“.¹⁷⁵ Уопштено посматрано,

.....
¹⁷³ Погледати: *Историја СКЈ*, стр. 104-107

¹⁷⁴ Sejarić, Azhar (2021), *пом. дело*, стр. 74

¹⁷⁵ Babić, Nikola (1972) *Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine i jugoslovensko pitanje*, Prilozi 8/1972, стр. 33-54

социјалистичко-комунистичке идеје су подгревале од раније постојећу идеју југословенства, а специфичан однос који су комунисти имали према религији, додатно је слабио позицију босанскохерцеговачких, али и уопште Муслимана на простору Југославије, да буду посматрани као посебан народ. Можда све ово најбоље илуструју речи објављене половином 1918. године: „Ми босанско-херцеговачки радници који припадамо разним вјерама и поред српско-хрватске нације, још и многим другим нацијама (страни радници), освједочени смо да сви имамо истовјетне класне интересе и да нас дијеле класне супротности и од стране, и од домаће буржоазије. Због тога наша политика јесте класна политика. Освједочени о јединствености наших интереса са интересима цјелокупног интернационалног пролетаријата, ми смо стајали и још увек стојимо на гледишту да политика пролетаријата мора бити интернационална, да морамо гајити интернационалну солидарност са радницима цијелог свијета...”¹⁷⁶ Социјалдемократска партија Босне и Херцеговине, чије је гласило био лист „Глас слободе” (лист је започео са објављивањем априла 1909. године),¹⁷⁷ посматрано кроз тектове објављиване у овом листу као и кроз друге историјске изворе, била је политичка организација окренута идеји југословенства и маргинализовања улоге религије у будућој држави. Илустрација тога између осталог је и став: „Вјероисповјест треба вратити у катедрале, џамије, синагоге, а парламент, изабран општим правом гласа по пропорционалном изборном систему, не треба да буде поприште досадних верских пренемагања и фаризејских пљачки „добрих мојсијеваца”, већ трибунал пролетаријата и мјестом на коме ће се

.....
¹⁷⁶ *Putevi i ciljevi*, Glas slobode, br. 47 od 19.06.1918. godine.

¹⁷⁷ Факсимил насловне стране првог броја „Гласа слободе” у електронском формату доступан је на www.fli.ba

добити изразе класне борбе, која се у утроби воде”.¹⁷⁸ Као таква, то јест са таквим ставовима, она се 1919. године укључила у Социјалистичку радничку партију Југославије (комуниста).

Тешка времена за КПЈ приметно су се одразила на број чланова и симпатизера. Упркос томе оснивани су покрајински одбори тако да је у Сарајеву, управо због мањег броја људства, основан одбор за Босну, Херцеговину и Црну Гору.¹⁷⁹ „Нити је КПЈ у Босни и Херцеговини имала у радничкој класи довољно организованих упоришта, нити су народи Босне и Херцеговине исказивали потребу да се политички сврстају изван националних политичких форми, које су конституисале и градили њихове грађанске класе”.¹⁸⁰

Ипак, босанскохерцеговачки комунисти се нису предавали. Тако је 1926. године у Сарајеву покренут лист „Смотра” који је од стране власти одмах препознат као дело комунистичке пропаганде. Наиме, у полицијском извештају од 27. марта 1926. године забележено је да, осим што лист шири идеје комунизма, у њему сарађују и поједини муслимани попут професора Хамида Ефендића и Фејзе Пашановића. Часопис је убрзо забрањен. У марту исте године од стране КПЈ у Сарајеву објављен је полуилегални лист „Гласник истине” али и он, само након пет објављених бројева, престаје да излази. Такође, чланови КПЈ у БиХ активни су у синдикатима који су организовали протесте радника због тешког материјалног положаја.

.....
¹⁷⁸ *Архив комунистичке партије Босне и Херцеговине*, т. II: *Сociјалистички покрет У Босни и Херцеговини (1905-1919)*, Сарајево: Историјско одјелjenje Centralног комитета Комунистичке партије Босне и Херцеговине, стр. 70

¹⁷⁹ Погледати: Петровић, Ненад (2018), *Ставови Социјалистичке радничке партије Југославије (Комунистички) и Комунистичке партије Југославије о Краљевини Срба, Хрватска и Словенаца 1918-1920. године*, Социолошки преглед, 4/2018, стр.1356

¹⁸⁰ Redžić, пом. дело, стр. 153

Ови изливи незадовољства били су идеални за ширење политичких идеја међу незадовољним људима и јачање револуционарне снаге за друштвене промене. КПЈ је истовремено деловала међу омладином, међу мноштвом незапослених људи који су на сопственим плећима осећали тешкоће економске кризе која је тих година харала светом. Такође, КПЈ агитује и међу женама у настојању да и њих заинтересује и, по могућности, активно укључи у револуционарни покрет.

Као организација која је желела да дође на власт путем револуције, КПЈ је константно радила на томе да њени, готово млађи чланови, буду војно оспособљени и спремни да, када дође тренутак за то, крену у оружану борбу. Шпански грађански рат се показао као идеална прилика за војно усавршавање. Иако су у изворима наведени као Југословени, међу борцима који су се борили у Шпанском грађанском рату, било је и оних који су пореклом били исламске вероисповести. На пример, један од њих је Фадил Јахић чији је надимак био „Шпанац”. Он је рођен 1910. године у Бијељини где је завршио основну школу и столарски занат. У Бијељини је дошао у контакт са револуционарним радничким покретом. Учествовао је у многим штрајковима, а члан КПЈ постао је 1933. године. У Шпанији се борио од 1937. године. Био је митраљезац у батаљону „Ђуро Ђаковић”. По окончању рата у Шпанији обрео се у француском *logoru* „Verne” одакле, скупа са Пеком Дапчевићем, долази у Југославију и наставља са радом у КПЈ. Постављен је за секретара Окружног комитета КПЈ за Бијељину. Када је почео рат у Југославији одмах је приступио партизанском покрету. Погинуо је у борби са четницима 20. фебруара 1942. године.¹⁸¹ Потребно је напоменути да су безмало сви чланови његове породице били у партизанском покрету: два бра-

.....
¹⁸¹ Погледати: Madić, Milorad (1975), *Borac za bratstvo: Životni put narodnog heroja Fadila Jahića Španca*, Gornji Milanovac: Dečije novine

та - Изо и Нијаз, сестра Минета, као и супруга Хајрија (рођ. Алијагић) иначе сестра Алије Алијагића који је 1922. године осуђен на смрт због атентата који је, као члан Социјалистичке радничке партије (комуниста) и терористичке организације „Црвена правда”, извршио над Милорадом Драшковићем, министром у Влади Краљевине СХС и главног иницијатора доношења „Обзнане”.

У Шпанском грађанском рату такође се борио и Ахмет Фетахагић - Челик који је рођен 1913. у Завидовићима. Током студија у Прагу зближава се са комунистима, а члан КПЈ постаје 1937. године када и одлази у Шпанију. Након рата је у већ поменутом француском логору одакле одлази за Немачку. У Југославију се враћа непосредно пред избијање рата. До 1942. године је илегалца у Сарајеву, а потом се прикључује партизанима. Погинуо је 25. децембра 1944. године у селу Изачићи код Бихаћа као заменик команданта Унске оперативне групе 4. хрватског корпуса. Иначе, у Шпанском грађанском рату, а то се неретко заборавља, против Франковог режима борио се и одређени број муслимана, поготово оних са простора Северне Африке.¹⁸²

Од истакнутијих југословенских комуниста који су пореклом били босанскохерцеговачки муслимани, а који су се истакли у КПЈ пре избијања Другог светског рата, можемо поменути Авду Хума, Хамдију Поздрерца, Мују Пашића, др Сафета Мујића, Јусуфа Чевру, Џемала Биједића, Мустафу Зубчевића... Један од већих проблема са којим се КПЈ суочавала на простору БиХ било је придобијање девојака/жена за свој покрет. „Ограничавање кретања и комуникације муслиманске жене и онемогућавање школовања или било које врсте пословног ангажовања, утемељено на неприкосновеним и преиспи-

.....
¹⁸² Погледаати: *Muslimani kontra Franca* (02707/2022) - <http://www.stav.ba>

тивањима недоступним шеријатским одредбама, чинило је положај муслиманске жене, најблаже речено, незавидним”.¹⁸³ За разлику од Српкиња или Хрватица које су се, по препоруци КПЈ, ангажовале у тадашњим различитим женским удружењима у часописима као, на пример, у часопису „Жена данас” (покренут 1936. године) поједине Муслиманке су, од 1927. године, биле укључене у „Удружење универзитетски образованих жена” које је од 1933. године имало своју секцију и у Сарајеву.¹⁸⁴

Једна од најпознатијих муслиманки са простора БиХ која је учествовала у комунистичким активностима пре Другог светског рата била је Вахида Маглајлић. Рођена је у Бања Луци 1907. године. Отац јој је био Мухамед Маглајлић, председник Шеријатског суда. Након основне школе и окончања Женске стручне школе и Бања Луци, тек после дуговременог убеђивања браће Екрема, Џевада и Муниба, активних омладинаца у КПЈ, отац јој је допустио да настави школовање у Сарајеву и Загребу где се и упознала са радничким покретом и марксизмом. По повратку у Бања Луку била је ангажована у организацији „Женски покрет”. Поред ње од муслиманки у овој организацији активне су Фахира Фејзагић и Ајша Карабеговић.¹⁸⁵ Вахида је у КПЈ примљена 1941. године. Активно је учествовала у борбама партизанских јединица све до погибије 1. априла 1943. године у селу Мала Крупска Рујишка код Босанског Новог. Једина је Муслиманка која је била народни херој Југославије.¹⁸⁶ Помени-

.....
¹⁸³ Дејановић, Ивана (2021), *Сесџуре Муслиманке у женском покрету*, Зборник радова: Женски покрет (1920-1938), Београд: Институт за књижевност и уметност, стр. 359

¹⁸⁴ Погледати: Kosijer, Tamara (2021), *Udruženje univerzitetski obrazovanih žena 1927-1941*, Istorija 20. veka, 2/2021, str. 301

¹⁸⁵ Погледати: Maglajić-Hadžihalilović (1973), *Zapisi o Vahidi Maglajić*, Banja Luka: NIP Glas, str. 26-27

¹⁸⁶ Погледати: Maglajić-Hadžihalilović, Himka (1977), *Rođena za burno doba: životni put narodnog heroja Vahide Maglajić*, Gornji Milanovac: Dečije

мо још Разију Алајбеговић која ће се такође борити у рату По-менимо и Шамију Билић која је била секретар ћелије КПЈ у Мостару од 1940. године, Ешрефу Билић која је 1940. године постала члан СКОЈ-а, Нијазу Бајат, Фатиму Балту која је чланица СКОЈ-а од 1940. године, Фатиму Бркић која је била чланица СКОЈ-а од 1939, Хајрију Башагић, Зехру Џилитовић (Ћилитовић), Фатиму Ханић, Зејну Хусковић, Рабију Љубунчић...

Завршавајући ово поглавље навешћемо став Атифа Пуриватре који је записао: „... Комунистичка партија Југославије, насупрот српској и хрватској буржоазији и владајућим круговима у старој Југославији, који су негирали етничку посебност босанскохерцеговачких муслимана, заузела је став по коме босанскохерцеговачким муслиманима треба признати посебан етнички индивидуалитет, који егзистира упоредо, премда измјешано, са Србима и Хрватима у Босни и Херцеговини. Комунистичка партија је тај свој став износила перманентно још од 1938. године, што, дакле, значи да је ово питање идеолошки било постављено и рашчишћено на начин да се одмах могло дјелотворно провјеравати у пракси, односно револуцији”.¹⁸⁷ Околност да су поједини муслимански свештеници приступили партизанском покрету већ почетком војних операција сама по себи говори у прилог томе да су и они, као и чланови њихових породица, у периоду између два светска рата у најмању руку били симпатизери КПЈ.

.....
novine

¹⁸⁷ Purivatra, Atif (1968), *Stav Komunističke partije Jugoslavije prema nacionalnom pitanju Muslimana u toku narodnooslobodilačkog rata* <http://www.prilozi.iis.unsa.ba>

БОСАНСКОХЕРЦЕГОВАЧКИ МУСЛИМАНИ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Други светски рат, политички посматрано, затекао је босанскохерцеговачке муслимане приметно разједињене. Један део муслиманског живља, онај који је био окренут према Загребу, са задовољством је дочекао реализацију идеје постојања НДХ. Други део босанскохерцеговачких муслимана прихватио је идеје КПЈ и постаје активан учесник у ономе шта се у стручној литератури назива народноослободилачка борба и социјалистичка револуција која је вођена како са циљем борбе над фашизмом, тако и са циљем реализације идеје стварања нове комунистичке Југославије. Трећи део муслимана из БиХ, онај који је био одан Краљевини Југославији, приступио је оружаним јединицама које је предводио генерал Драгољуб Дража Михаиловић и на тај начин постао је, посматрано кроз призму догађаја с краја 20. века, део четничког покрета. Такође, као засебан део муслиманског становништва у БиХ потребно је поменути и оне који су, мање или више, били аполитични али који ће, током ратних сукоба, добровољно или под присилом, ући у неку од наведених група или ће у многome осетити гнев и страдање од стране неке од наведених војно-политичких групација управо због своје неопредељености и верске припадности.

Као што је речено, простор данашње БиХ у највећој мери од априла 1941. године налазио се у саставу новонастале НДХ.

Значајну улогу у самом проглашењу ове државе имао је Исмет еф. Муфтић , имам загребачке муслиманске заједнице, као и браћа Осман и Џафер Куленовић који су пронашли своје место унутар усташке владе. Слична ситуација била је и када се говори о усташкој војсци. Очекивања политички ангажованих муслимана у НДХ свакако су била већа али то се није догодило. Наиме , уколико погледамо официрски састав армије НДХ приметимо да само су двојица муслимана имала генералски чин и то Мухамед Хромић и Јунуз Ајановић. Испрва је и реис-ил-улема Фехим еф Спахо био изразито проусташки оријентисан и стицао се утисак да ће он као и други верски чиновници према НДХ бити онако оријентисан као што су то били политичари попут Хакије Хацића, Алије Шилка, Адемаге Мешића и низа других.

Када говоримо о ширим слојевима друштва, босанско-херцеговачки муслимани су између два светска рата додатно увећали своју нетрпељивост према Србима понајвише захваљујући политици коју су водили београдски политичари. Овоме је поготово потпомогло питање аграрне реформе па самим тим и погоршање материјалног положаја припадника исламске вере у БиХ. Између осталог ово је разлог што су многи муслимани добровољно приступали усташким јединицама управо са жељом да се што пре реализује идеја о томе да једну трећину Срба треба побити, другу покатоличити, а трећу протерати из НДХ, и да ће имовина Срба прећи у руке Муслимана. С друге стране, значајан број младих муслимана са територије Босне и Херцеговине регрутован је од стране НДХ и упућен у усташке, а посебно у домобранске јединице.¹⁸⁸ Како

.....
¹⁸⁸ Погледати: Ковачић, Давор (2014), *Оружарница Независне Државе Хрватске: Полицијско њело и војна јединица 1941-1945* , Загреб: Хрватски институт за историју; *Оружане снаге Независне Државе Хрватске* - <http://www.znaci.org>

је наведено у „Приједорској резолуцији”, преко 75% бројног стања домобранских јединица чинили су муслимански младићи.¹⁸⁹

Зверства која су учињена над Србима, Јеврејима и Роми-ма током првих месеци постојања НДХ као да су отворила очи једном делу босанскохерцеговачких муслимана. Међу њима било је и припадника муслиманског свештенства. Свештенство је, кроз обраћања усташким властима, позивало да се прекине са злочинима који су се догађали пред њиховим очима. Овакви кораци босанскохерцеговачких муслимана створили су низ тзв. „резолуција” које представљају занимљив извор за проучавање односа дела муслиманског свештенства према рату који се догађао око њих.

Данас се у историографији помињу Сарајевска, Приједорска, Мостарска, Бањалучка, Тузланска, Бијељинска, Требињска и Зеничка резолуција. Такође, у појединим изворима наводи се податак да је у безмало сваком већем месту БиХ са муслиманским живљем подизан глас против усташких зверстава и да су и у тим срединама настајале „Резолуције”. Овом приликом тек овлаш дотаћи ћу само осам поменутих резолуција јер је на ову тему написан прегршт интересантних радова који заиста могу бити од користи потенцијалним истраживачима.

Сарајевска резолуција настала је 14. августа 1941. године када је Скупштина Удружења илмије „El-Hidaje”. Састављачи

.....
¹⁸⁹ Погледати: Bešlin, Milivoj (2021), *Muslimanske rezolucije 1941. i konstituisanje državnosti Bosne i Hercegovine u federativnoj Jugoslaviji*, Zbornik radova „Vrijeme i pamćenje: Muslimanske rezolucije 1941.”, Sarajevo: Bošnjački institut, str. 101

њеног текста су Мехмед еф. Ханџић,¹⁹⁰ и Касим еф. Добрача.¹⁹¹

.....
¹⁹⁰ Мехмед еф. Ханџић рођен је 16. децембра 1906. године у Сарајеву. Између два светска рата био је предавач у Гази-Хусревбеговој медреси. Запамћен по чврстој дисциплини и штрајку ученика због таквог његовог става према животу и вери. Од 1937. године био је управник и библиотекар Гази-Хусревбегове библиотеке. Од 26. августа 1942. године ангажован је у Одбору народног спаса. Изузетно плодоносан аутор и истраживач иза кога је остало мноштво радова из различитих области, а највише из теологије. Умро је под неразјашњеним околностима 26. јула 1944. године. По званичним информацијама умро је због компликација након једног рутинског хируршког захвата. Данас је раширено мишљење да су га заправо ликвидирали чланови КПЈ који су радили у сарајевској болници „Кошево” где је Ханџић био запримљен ради хируршког захвата. Његовом смрћу аутономашка струја босанскохерцеговачких муслимана била је обезглављена што је ишло на руку муслиманима унутар КПЈ. Наиме, њима је након смрти Ханџића било једноставније да међу својим истоверницима заговарају идеју југословенства и да на тај начин врбују нове следбенике. Погледати: Aličić, Elvedin (2014), *Obnoviteljske ideje Mehmed ef. Handžića*, Novi Muallim god. XV, br.59, str. 101-104 Kurt, A., *Spisak Bošnjaka koji su 1939. godine imali akademsko obrazovanje* - <http://www.porodica-kurt.com>; Kisić-Kolanović, N., *Muslimanska inteligencije i islam u NDH*, пом. дело, str. 922-925; Hadžić, A. (28/07/2015) *Mehmed ef. Hadžić - obnovitelj i prosvetitelj* - <http://www.preporod.com>; Karić, E. (2016), *Mehmed Handžić - alim koji je širio povjerenje u tradiciju*, Godišnjak BZK Preporod 1, str. 389-392; Isanović, N. (1996), *Mehmed ef. Hadžić kao obnovitelj islama i prosvjetitelj muslimana*, Zbornik radova sa znanstvenih skupova o hadži Mehmedu Handžiću, Sarajevo, str. 106-110

¹⁹¹ Касим еф. Добрача рођен је 1910. године. По окончању Гази-Хусревбегове медресе у Сарајеву образовање наставља у Каиру. По окончању студија 1935. године враћа се у Мостар где ради као вероучитељ у тамошњој гимназији. Потом је мудерис у Исламској женској верској школи, а затим предавач у Гази-Хусревбеговој медреси где ради до 1947. године када је ухапшен. Био је ангажован у раду Одбора народног спаса. Он је, скупа са другим организаторима и потписницима Сарајевске резолуције, ухапшен и проглашен за народног издајника. Добрачу, који је у време хапшења био председник удружења Ел-Хидаје, суд је 26. септембра 1947. године осудио на 15 година робије. Након 10 година проведених у зеничком затвору ослобођен је на условну слободу. Постављен је за библиотекара у Гази-Хусрев-

Међу потписницима, од свештенства наилазимо на имена Мухамеда Пашића (1891-1980), управника Шеријатске гимназије, Ахмеда еф. Бурека (1876-1948), управника Гази-Хусревбегове медресе, Шахира Сикирића (1893-1966), ректора Више исламске шеријатско-теолошке школе,¹⁹² Скаку Ахмеда, катехету,¹⁹³ Мустафу Варешановића (1899-1959), потпредседника Удружења џематских илмија, фахиза Хасиба еф. Фазлића, хафиза

.....
беговој библиотеци где ради до августа 1979. године када је пензионисан. Умро је 3. новембра 1979. године под неразјашњеним околностима. Погледати: Karčić, Hikmet (2017), *Kako je Oslobođenje izvijestavalo o suđenju Kasim ef. Dobrači*, Novi Muallim god. XVIII, br. 70, str. 87-92

¹⁹² Од 1939. до 1945. године је ректор Више исламске шеријатско-теолошке школе. Након оснивања Филозофског факултета у Сарајеву и успостављања Катедре за оријенталне језике (1950. године), изабран је за професора арапског и персијског језика и књижевности и шефа ове катедре. Преминуо је изненада 1966. године. Погледати: Hasanović, Bilal, *Visoko islamsko školstvo u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata* str. 280-281

¹⁹³ Ахмет еф. Скака рођен је 1915. године. Касније је постао један од имама у „Ханџар дивизији”. Често се помиње и као имам у Аделаиди (Аустралија) где је, по свему судећи, дошао током 1950. године. Погледати: Softić, Osman (02/06/2003), *Bosnjaci u dijaspori nedostaje Bosna* <http://www.bosnjaci.net>; *Sarajevska rezolucija El-Hidaje 18. oktobra 1941. godine* <http://www.focanskidani.wordpress.com>; *Kasnio dolazak u Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu* <http://www.vikici.ba>

Рамиза еф. Јусуфовића,¹⁹⁴ Ханџића еф. Акифа, имама Главне државне болнице,¹⁹⁵ хафиза Махмуда еф. Прохића...¹⁹⁶

У Приједору је 23. септембра 1941. године потписана резолуција као апел муслиманских првака против прогона Срба и осталих грађана. Иницијатор је био приједорски имам Дервиш (?) еф. Бибић који је наведеног датума заказао конференцију Вакуфског повјеренства са само једном тачком дневног реда, а то је осуда усташких злочина.¹⁹⁷ Током рада конференције од стране стотину присутних који су и потписали

.....
¹⁹⁴ Хафиз Рамиз Јусуфовић рођен је 1908. године у Маглају. Окончао је Гази-Хусревбегову медресу у Сарајеву. Секретар Ел-Хидаје у Сарајеву. Запамћен по томе што је током рата често из Сарајева преносио храну и друге потрештине својим истоверницима у Чајнице. Највероватније да је током једне такве акције убијен током 1943. године. Погледати: *80 godina od nestanka hafiza Jusufovića* <http://www.tvzaboravljenimaglaj.wordpress.com>

¹⁹⁵ Акиф еф. Ханџић рођен је 1912. године у Сарајеву. Школовао се у Каиру. По окончању студија постављен је за имама у Завидовићима. Потом је имам и хатиб Али-пашине џамије у Сарајеву, а од 1938. године је на дужности имама у Државној болници у Сарајеву. Такође био је имам и хатим у сарајевској Чекрекчи-Муслихудиновој џамији. На тој дужности је до октобра 1942. године када је постављен за војног имама 1. сарајевске усташке пуковније. Након што је ухваћен од стране партизана и судског процеса током септембра 1945. године осуђен је на смрт. Погледати: Kambe-rovic, Husnija (2011), *Smrtne presude Vrhovnog suda Bosne i Hercegovine 1945. godine*, Prilozi 40/2011, str. 157-170

¹⁹⁶ Karčić, Fikret; Memišević, Ehlimana (2021), *Sarajevska rezolucija iz 1941. godine: Tekstualna analiza*, Zbornik radova Vrijeme i pamćenje: Muslimanske rezolucije 1941., str. 139-160; *Potpisnici Sarajevske rezolucije* http://www.bs.wikipedia.org/wiki/Šablon:Potpisnici_Sarajevske_rezolucije

¹⁹⁷ Дервиш еф. Бибић-Дуђић или Дервиш Ђођић-Бибић, како се наводи у појединим изворима, обављао је у Приједору и дужност матичара. Према неким сведочењима, након молитве, он је током априла 1941. године одржао говор у част оснивања НДХ. Погледати: Jahić, Adnan (2015), *Bilješke o djelovanju bosanskohercegovačke uleme u Drugom svjetskom ratu (1941-1945)*, Historijska misao 1/2015, str. 181-206; *Усташка ујоринуа у Босанској Крајини: Козарац* (14/12/2019) <http://www.borisradakovic.com>

резолукцију осуђено је формирање војног логора у коме су, како се наводи, „усташе окупиле олош и наоружале га”,¹⁹⁸ а такође и све лошији положај муслиманског живља, то јест „Хрвата муслимана”.

Мостарска резолуција обнародована је 21. октобра 1941. Године. Интересантна је због тога што у тексту садржи напомену да је међу починитељима злочина и „шака муслимана” који ће, како је наглашено, сустићи „Божија казна и људска правда”.¹⁹⁹ Међу потписницима ове резолуције, укупно њих седамнаест, налази се и име пензионисаног муфтије Омера еф. Џабића (1882-1965) који је, по неким изворима, био активни сарадник народноослободилачког покрета.²⁰⁰ Истовремено, муфтија Џабић, као исламски свештеник који је недвосмислено пројављивао бригу о босанскогерцеговачким муслиманима, био је ангажован и у једној мисији која је требала да се реализује у Риму. Наиме, он је био члан делегације која је вршила припреме за аудијенције код Адолфа Хитлера и Бенита Мусолинија. Један у низу корака који су били предузети у том правцу био је и сусрет муфтије Џабића са јерусалимским муфтијом ел-Хусејнијем који је, убрзо након овог сусрета, био на састанку са Мусолинијем и изнео му проблеме са којим се сусрећу муслимани у зонама под италијанском војском. Мусолини је као могуће решење проблема предложио да се наоружане муслиманске милиције, али и други војно способни мушкарци, ставе на располагање италијанској војсци. Са друге стране,

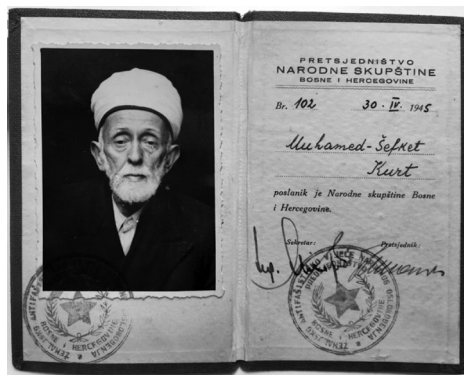
.....
¹⁹⁸ Trbić, Jusuf, *Muslimanske rezolucije 1941. godine* <http://www.republika.co.rs>

¹⁹⁹ Bešlić, pom. delo, str. 102

²⁰⁰ Погледати: Salkić, Jakub (2023), *Islamska zajednica i komunistička vlast Avnojevske Jugoslaviji*, Stav broj 431, str. 26 <http://www.online.flipbuilder.com>; Bošnjaci u Drugom svjetskom ratu i veliki doprinos antifašističkoj borbi (19/11/2023) <http://www.sandzacke.rs>

Берлин није показао интересовање за поменути састанак.²⁰¹ После Другог светског рата муфтија Џабић наставиће да заузима високопозиционирана места у исламској заједници Југославије.

Бањалучка резолуција одржана је 12. новембра 1941. године. Интересантна је, између осталог, и због тога што је њен текст у форми летка разаслан широм Југославије. Резолуција осуђује угрожавање најелементарнијих права човека па самим тим и питање слободе вере. Такође осуђују се убиства недужног становништва, убијање православних свештеника и уништавање богомоља. Резолуцију је потписало 69, 75 или 81,²⁰² угледни Бањалучанин међу којима је и неколико имама, муфтија, мудериса и шеријатских судија као на пример: Мустафа

Мухамед-Шефкећ еф. Курти

²⁰¹ Погледати: *Šta je Hitler rekao o Bošnjacima (II)* (24/10/2018) - <http://www.hamdocamo.wordpress.com>; Hoare, Atila Marko (2024), *Kolaboracija bošnjačkih Muslimana u Drugom svetskom ratu* - <http://www.yuhistorija.com>

²⁰² Број потписника се разликује од извора до извора. Број од 81-ог потписника наводи Нађа Диклић у свом раду „Zaboravljena historija Banjalučke rezolucije” који је настао 2016. године. У електронском формату рад је доступан на www.balkans.aljazeera.net

еф. Нуркић,²⁰³ Идрис еф, Скопљак,²⁰⁴ Хамид еф. Муфтић,²⁰⁵

.....
²⁰³ Неретко се наводи податак да је управо Мустафа еф. Нуркић био иницијатор Бањалучке резолуције јер је он првопотписани на овом документу. Иначе, ефендија Нуркић своју људскост током Другог светског рата није пројавио само овим документом. Према сведочењима очевидаца он је био активно ангажован у спашавању Бањалучана од депортације у Јасеновачки логор или на друга небројена стратишта где су убијани Срби, Јевреји и Роми. Након Другог светског рата јако га је погодила забрана рада медресе у Бања Луци тако да је часове држао у просторијама Вакуфског повереништва све до 1948. године. Једно време је, благовремено обавештен од стране пријатеља, морао отићи из Бања Луке због могућности хапшења. Од 1960. године постао је члан Савјета Старјешинства Исламске заједнице за БиХ. Умро је 18. априла 1966. године. Погледати: Blitović, Admir (05/08/2023), *Banjalučki muftija kurra hafiz Mustafa ef. Nurkić (1888-1966)* <http://www.hanefijskimezheb.wixsite.com>

²⁰⁴ Идриз еф. Скопљак рођен је 18. јула 1924. године у Бања Луци од оца Исмаил-Садик еф. Скопљака и мајке Атифе, рођене Чукур. Његов отац, који је својевремено био алим у родном Бугојну, добија премештај у Бања Луку и ради као мудерис у медреси „Ханиках”, а потом, када ова престаје са радом, службовао је у Руждији и Фејзији-медреси. Дужност имама обављао је у Султан-Сулејмановој (Царевој) џамији. Млади Идриз започео је образовање у Горњем Шехеру, а потом га наставља у Фејзији-медреси где дипломира 1905. године. Исте године постављен је за другог мудериса на Фејзији-медреси, то јест наслеђује оца који због старости више није био у стању да обавља наставничке обавезе. Од 1907. године упоредо са службом мудериса врши имамско-хатибску дужност у Царевој џамији. Када је 1917. године дошло до уједињења Шибића и Фејзија-медреса постављен је за мудериса нове медресе, а 1927. године постаје управник исте. 1939. године основана је Нижа окружна медреса, а ефендија Идриз постављен је за њеног управника и наставника. На тој дужности остаје све до пензионисања 1949. године. Умро је у Бања Луци током 1953. године. Погледати: Duranović, Elvir (2022), *Organizacija i rad banjalučkih medresa od 1896. do 1946. godine*, Zbornik radova Život i djelo reisu-l-ulema hafiz Ibrahim ef. Maglajić, Sarajevo, str. 90; *Banja Luka - Tradicija hifza Kurana* (28/03/2022) - <http://www.preporod.info>

²⁰⁵ Потиче из једне од најстаријих породица бањалучких муслимана. Рођен је 1871. године. Након студија у Истанбулу враћа се у домовину и

Бекир еф. Демировић, Изет еф. Муфтић,²⁰⁶ Алија еф. Капичић,²⁰⁷ хафиз Мехмед Захировић.²⁰⁸

Бијељинска резолуција објављена је 2. децембра 1941. године као одговор на покољ муслиманског становништва у селу Кораје од стране четника. Резолуцију су, на иницијативу професора Енвера Поздеровића, потписали најугледнији грађани Бијељине, њих 74,²⁰⁹ међу којима су и имами Алија еф.

.....
бива постављен за имама Ферхат-пашине џамије где службује до 1941. године. Због потписа на Бањалучкој резолуцији усташе су га скупа са породицом 1944. године затворили у казамат Кастел са намером да буду спроведени у Јасеновачки логор. На инсистирање многих угледних Бањалучана бивају ослобођени. Умро је 1948. године. Погледати: Blitović, Admir (01/10/2021), *Istaknuti alimi porodice Muftić* - <http://www.pressreader.com>

²⁰⁶ Брат Хамида еф. Муфтића, рођен је 1877. године. Изет, заједно са братом Хамидом, обављао је дужност имама у бањалучкој Ферхадији. Након краће болести умро је 1946. године у Бања Луци. Погледати: Blitović, Admir (01/10/2021), *rom. delo*

²⁰⁷ Његово име се помиње међу именима свештенства које је 27. децембра 1936. године освештало Бањалучку палату државне хипотекарне банке. Погледати: Маčkić, Zoran (31/12/2012), *Banjalučka palata državne hipotekarne banke* - www.glassrpske.com

²⁰⁸ Мехмед еф. Захировић (1910-1997), дугогодишњи бањалучки муфтија, последњи живи потписник Бањалучке резолуције, 5. марта 1993. године управо доживљава насиље против кога је подигао глас пола века раније. Од сигурне смрти тога дана спасао се између осталог и захваљујући својим суграђанима српске националности и православне вере. Поред ове, муфтија Захировић је током последње деценије 20. века доживљавао још мноштво неугодности. Поред свих непријатности што их је имао током старости, умро је у миру 1997. године. Погледати: Imamović, Mirza (14/09/2019), *Muslimanske rezolucije iz 1941: Prvi glas protiv fašizma* - <http://www.balkans.aljazeera.net>

²⁰⁹ Према неким изворима, било је 73 потписника. Види: Trbić, Jusuf (02/12/2022), *Zaboravljene rezolucije* - www.preporodbn.com

Алиефендић,²¹⁰ Хајдар еф. Тешњаковић,²¹¹ Шериф Еф. Мујаковић,²¹² Мустафа еф. Реџић,²¹³ Алија еф. Садиковић,²¹⁴ хафиз Ибрахим еф. Исламовић, хафиз Абдулах Будимлија.²¹⁵

.....
²¹⁰ Наводи се да је рођен 1888. године и да се школовао у Сарајеву. Био је имам и вероучитељ у Јањи. Његов брат Ахмед Хамди Алиефендић данас је широј јавности познат по свом „Дневнику”. У том „Дневнику” управо је Алија забележио последњу забелешку 1. априла 1930. године. Његово име је прво на листи потписника Бијељинске резолуције. Умро је 1955. године од срчаног удара. Погледати: Trbić, Jusuf (02/07/2015), *Janjarska medresa (II dio)* - www.preporodbn.com

²¹¹ Данас је најпознатији по напомени да је био имам у Бијелој (Атик) џамији у Бијељини која је надалеко била чувена по својим драгоценостима. Такође се наводи да га је на месту имама у овој џамији, 1960. године, након смрти наследио хафиз Абдулах еф. Будимлија. Погледати: Kavazović, Osman (28/06/2017), *Hadži Hafiz Abdullah efendija Budimlija* - www.hanefij-skimezheb.wixsite.com

²¹² У листу „Гајрет” из 1932. године помиње се као имам у Теслићу (срез Тешањ). Дужност имама и матичара 1941. године обављао је у Теочаку. Погледати: Jukić, Abdulgafar (06/06/2022), *Stotinu i sedam godina od prestanka rada medrese u Kozluku* - www.tvpodrinje.com

²¹³ Мустафа еф. Реџић у време потписивања Бијељинске резолуције био је на дужности имама у Атмачићима. Погледати: Bajrić, Berin (2009), *Me'anija Mustafe ef. Redžića: Prilog proučavanju arapske stilistike u Bosni i Hercegovini u prvoj polovini XX stoljeća*, Prilozi br. 58, str. 73-96

²¹⁴ Алија еф. Садиковић неретко је потписан и као Али еф. Садиковић (1915-1992) запамћен је као изразити библиофил. Аутор је читавог низа публикација од којих су многе посвећене Јањи у којој је живео и обављао службу имама. Погледати: *Mula-Alija Sadiković* (13/05/2020) - <http://www.preporod.bn>

²¹⁵ Абдулах еф. Будимлија (1922-2009) био је имам у Атик џамији у Бијељини, имам у џемату Дашница (до новембра 1946. године), а потом је био професор у Бехрам-беговој медреси у Тузли. У време нове Југославије два пута је робијао због припадности организацији „Млади Муслимани”. Први пут робијао је од 1949. до краја 1953. године. Други пут је ухапшен 1981. године и у притвору је провео два месеца. Погледати: Arnautović, Alma (05/12/2022), *Uprkos patnjama u zatvoru, hafiz Budimlija nikada nije posustao* - www.stav.ba

Тузланска резолуција је обнародована 11. децембра. Повод за њен настанак, између осталог, била је идеја Вјачеслава Монтанија, локалног усташког заповедника, да 6. јануара 1942. године дигне у ваздух православну цркву у којој се, због прославе Божића, очекивало велико присуство народа. Идеја је била да експлозија у цркви буде знак за почетак акције уништења Српске вароши и депортовање преживелих Срба у Јасеновачки логор. Против овог злочина глас је подигао муфтија Мухамед еф. Курт,²¹⁶ а са њим још и неки међу угледнијим тузланским Хрватима. Резолуција је интересантна и по томе што је њен текст, како се наводи, био састављен у „оштром тону” па је стога одлучено да се она не обнародује, него је, као решење изабрана опција слања делегације у Загреб. У делегацији је било једанаест муслимана и тројица Хрвата који су требали да изнесу усмени протест због усташких недела. Наравно да делегација није била позитивно дочекана. Штавише, чувени усташа Андрија Артуковић је у једном тренутку чак извадио пиштољ и умало није убио муфтију Курта. Истовремено, муфтија Курт је информацију о припреми злочина проследио немачком пуковнику Висту који је био командант града. Вист стога издаје наређење да се по граду поставе упозоравајући плакати о забрани убијања и пљачкања православног становништва пред наступајући празник. Иначе, текст Тузланске резолуције, у приметно умеренијем тону, обнародован је нешто касније и потписан од стране 22 угледна грађанина Тузле.

.....
²¹⁶ Мухамед Шефкет еф. Курт родио се 1879. године у Травнику. Студирао је у Истанбулу и Дамаску. У БиХ се вратио 1908. године и постављен је за имама и хатиба Али-бегове џамије у Травнику где је поред тога обављао и дужност мудериса у тамошњој медреси. Муфтија бањалучки постаје 1914. године. Тузлански муфтија је од 1925. до 1933. године када бива изабран за члана Улема-меџлиса у Сарајеву. Пензионисан је 1936. године. Умро је у Тузли 1964. године. Његова два сина, Асим и Енвер, погинули су као партизани.

Зеничка резолуција временски је најкасније настала. Она, за разлику од других, искључиво се бави питањем Рома, то јест њиховим положајем у НДХ. Роми су, као што је познато, били народ који је требало да буде истребљен са простора НДХ. Значајан број босанскохерцеговачких Рома припадао је исламској вери, док је један део овог народа био православне вере. Видевши да се припрема прогон, угледни Зеничани, међу којима се поготово истакао муфтија Мевлудин еф. Диздаревић, сачинили су резолуцију којом се позива на престанак хапшења и припрему депортације у Јасеновачки логор јер је реч о муслиманском живљу који треба да има исти положај као и остали муслимани Херцег Босне. Такође се указује на одлуку Министарства унутрашњих послова НДХ од 30. августа 1941. године (бр. 3266/41) којом се забрањује прогон тзв. „белих Рома” због њиховог румунског порекла.²¹⁷ Међу потписницима ове резолуције су и Абдулах еф. Сердаревић, директор медресе и председник вакуфско-меарифског повереништва,²¹⁸ Хасиб Мујић, шеријатски судија, Асим еф. Тарабар, џематски имам,²¹⁹ Мухамед Кундалић, шеријатски судија, Осман еф. Мутапчић, Мехмед еф. Чоломан, председник Ел-Хидаје.²²⁰ Ова резолуција је послужила као пример за настанак

.....
²¹⁷ Погледати: *Na današnji dan: Potpisana Zenička rezolucija 27 uglednika koja je spasila genocida Rome Zenice i BiH* (26/05/2020) - www.zenicablig.com

²¹⁸ Абдулах еф. Сердаревић рођен је у Зеници 1898. године. Вршио је дужност мудериса и управника Султан-Ахмедове медресе, а такође и дужност имама Централне казнионице у Зеници. Умро је 9. децембра 1950. године. Погледати: Mehtić, Halil, *Porodica serdarević sa posebnim osvrtom na Muhameda seidai Abdulaha Sredarevića* - www.anali-ghb.com

²¹⁹ Био је имам тзв. Чаршијске џамије у Зеници од 1911. до 1955. године. Погледати: Beganović, Enes (08/10/2015), *Čaršija* - www.mizzenica.ba

²²⁰ Погледати: Dizdarević, Mevludin (2016), *Tretman Roma kao etničke manjine u Zenici kroz prizmu rezolucije zeničkih intelektualaca 1942. godine*, Novi Muallim god. XVII, br.67, str. 31-40.

тзв. Бугојанске резолуције из 1942. године.²²¹ Међу именима потписника Бугојанске резолуције су Абдулах еф. Мустајбеговић, Мухарем Крајинић и Касим Терзић, шеријатске судије, Х(?)гић Реџеп муалим, Мухамед М(?), имам - матичар.

Важно питање у вези са темом о којој говоримо свакако је и следеће: да ли су муслиманске резолуције из 1941/42. године заправо настале у дослуху са комунистима/партизанима? Напомене о томе наилазимо у једном документу, то јест писму што га је Касим Добрача, истакнути члан Исламске заједнице у БиХ, упутио Заиму Шарцу (1892-1965), иначе чувеном сарајевском комунисти, молећи га да му помогне након одслужене вишегодишње затворске казне: „ ... познато ми је да сте одиграли значајну улогу приликом доношења познате Сарајевске резолуције 18. октобра 1941, којом се у основи жељело осудити злочине фашиста. Док је ова резолуција још била у облику концепта, приговорио сам вам да се избришу или исправе одређени изрази осуде, који би могли бити незгодни за партизане. Ви сте се лично сложили, али сте ме касније обавестили да нисте били у могућности да то учините у целини због отпора других који су требали да потпишу Резолуцију - јер су се ови изрази односили на неке елементе који нису били под командом и ауторитетом партизана”.²²² Хаџијахић је својевремено изнео мишљење да је Мостарска резолуција заправо настала као резултат заједничког деловања КПЈ и родољубивих грађана Мостара, а да је најзаслужнија особа Џемал Биједић.²²³

.....
²²¹ Погледати: Dajić, Mirza (27/05/2024), *Drugi svjetski rat: Zenička rezolucija za spas Roma* - <http://www.balkans.aljazeera.net>; *Bugoјanska rezolucija iz 1942. godine* - <http://www.infobugojno.ba>

²²² Kasapović, Marijana (2021), *Konstrukcija antifašističke povijesti: „Muslimanske rezolucije” 1941.*, Politička misao, god.58, br.3, str. 11.

²²³ Погледати: Hadžijahić, M. (1973), *Muslimanske rezolucije iz 1941. godine*, 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Sarajevo: Svijetlost

Филиповић је у Бањалучкој резолуцији јасно уочио утицај тамошњих комуниста и других противника усташког режима, а као личност која је значајна за њено доношење наглашава Ђуру Пуцара Старог.²²⁴ Уколико су ове претпоставке тачне, онда се може говорити о томе да су муслимански свештеници чији су потписи на овим али и на другим резолуцијама настали током рата, у мањој или већој мери били у контакту са КПЈ и партизанским покретом, поготово са појединцима који су оперисали на подручју где су резолуције и настајале. Имајући ово у виду може се претпоставити да је и „Проглас” илије Босанске Крајине из 1944. године својеврстан наставак праксе писменог обраћања муслиманског свештенства верницима и на тај начин, овај документ се може посматрати као још једна у низу резолуција насталих у времену Другог светског рата.

Нагласимо да су усташке власти приметиле реакцију и незадовољство муслиманског становништва због учињених недела. У септембру 1942. године, како би у одређеној мери смирили ситуацију, усташка власт је са дужности сменила неколико високо позиционираних службеника у Босни: Јуру Францетића, главног изасланика владе за БиХ и команданта Црне Легије, Драгутина Грегорића, шефа полиције у Сарајеву и Марка Михаљевића, стожерника Усташког покрета у Сарајеву. Али, као што знамо, то није превише утицало на развој ратних дешавања у БиХ, а поготово на трагичну судбину српског, јеврејског и ромског становништва.

Босанскохерцеговачки муслимани усташкој власти били су интересантни по више разлога. Најпре, били су интересантни као војници који ће ратовати на страни усташа и домобра-
.....

²²⁴ Погледати: Filipović, M (2007), *U traganju za ljudima i zavičajem. Portreti značajnih Bosanaca XX vijeka*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti, str. 93

на. Такође, усташкој власти била је интересантна сама територија БиХ тако да су они предузели многобројне политичке кораке да се дистанцирају од раније постојеће идеје о некаквој муслиманској аутономији. Усташе су прибегле идеји да ће шире муслиманске масе придобити несебичним давањем основних животних потрепштина и, што је поготово битно нагласити, могућношћу да некажњено убијају и пљачкају српска села. Детаљи попут забране употребе израза „муслиман” који је замењен фразом „Хрвати муслиманске вјере”, да се забрани спомињање Санџака који је у највећој мери био под влашћу Италијана, као и јавно помињање избеглица са тог подручја, само по себи говори пуно тога.²²⁵ То заправо пројављује сам однос усташке власти према онима које су назвали „хрватским цвећем”.²²⁶ Тада већ искусни босанскохерцеговачки политичари муслиманског порекла уочили су да сарадња са усташама баш и неће бити од неке нарочите користи поготово када је у питању реализација идеје о аутономији. Карактеристичан пример представља Исмет Поповац. Он је од Италијана затражио помоћ ради организовања муслиманске милиције и предлагао је да Италијани заправо анектирају БиХ. Ради тога је у јесен 1942. године чак послата и делегација пут Рима. Како ћемо видети, Поповац ће касније, како би сачувао сународнике од партизана, у једном моменту приступити четницима и на тај начин успорити јачање комунистичког покрета у БиХ.

Поједини муслимански политичари као што су Хакија Хацић и Адемага Мешић одмах су се усредсредили на приснију сарадњу са Немцима зарад реализације идеје о аутономији БиХ. Интересантно је да у овим контактима муслимански

.....
²²⁵ Погледати: NDH: *Bosanskohercegovački muslimani* - <http://www.znaci.org>

²²⁶ Погледати: Тодоровић, Владица (2020), *Босански муслимани и Срби - разлози несјоразума од 1918. до данас*, Политеиа 19/2020, стр. 93-114

политичари пред Немце износе интересантне теорије о њиховом пореклу. Наиме, тврдили су да босанскохерцеговачки муслимани потичу од Гота, да имају посебан идентитет и да као такви у Рајху заслужују посебан третман.²²⁷ Такође, тражили су и оснивање посебне војне јединице - Босанске гарде чију је основу требало да чини око 6000 наоружаних муслимана под командом Мехмеда Хаџиефендића.²²⁸ Одговор Немаца на ове и друге жеље босанскохерцеговачких политичара била је Химлерова наредба из новембра 1942. године о оснивању војне јединице која ће махом бити састављена од босанскохерцеговачких Муслимана.

Специфичност војне ангажованости муслиманског живота у БиХ била је и њихова саморганизација у наоружане одреде који се данас најчешће називају терминима „муслиманска легија” или „муслиманска милиција”. Најчешће је реч о локалним војним формацијама насталим, као у случају већ поменутог Хаџиефендића, уз конкретну помоћ локалног свештенства. На пример, у листу „Ел-Хидаје”, у броју из септембра 1942. године, имамо казивање о томе да је почетком истог месеца у Грачаници,²²⁹ након клањања подне намаза и кишне дове, за-

.....
²²⁷ Идеја о томе да су босанскохерцеговачки муслимани пореклом Готи провејава и кроз писмо што су га Хитлеру упутили Узеир Хаџихасановић, Мустафа Софтић као градоначелник Сарајева и инжењер Суљага Салихагић из Бања Луке. Текст писма у електронском формату доступан је на: *O pismu Bošnjaka Hitleru i povezanosti dobrih Gota i dobrih Bošnjaka* (22/08/2014) - <http://www.sandzakpress.net>

²²⁸ Мухамед Хаџиефендић познат је и као Мехмедага Хаџиефендић (1898-1943). Јединица коју је он окупио настала је током 1941. године. Погледати: NDH: *Bosanskohercegovački muslimani* <http://www.znaci.org>; Tihić, Esad (26/11/2005), *Jedinice domobranske dobrovoljačke pukovnije (DOMDO) na teritoriji Trebave, Ratiše i Posavine (1942-1943)* - <http://www.web.archive.org>

²²⁹ Прецизније: локација „Буква”. Погледати : Mujković , Ago (2015), *Nekoliko podataka o narodnom zboru na Bukvi iznad Sokola u septembru 1942. godine*, Gračanički glasnik: časopis za kulturnu historiju, br. 40/2015, str. 72.

почео народни теферић на коме је одржан низ говора од тамошњих угледних личности. Окупљенима се обратио и хафиз Ибрахим еф. Мехинагић (1894-1976),²³⁰ са молбом да се помогне лист „Ел-Хидаје” који је он објављивао, те да муслимански мушкарци прихвате предлог организовања милиција које би њихова села бранила од непријатеља.

Почев од 1943. године „муслиманске милиције” попримају политичку позадину јер захваљујући утицају локалних муслиманских политичара, али и локалног свештенства, оне приметно добијају на бројности. Након многобројних злочина који су учињени над муслиманским живљем широм БиХ, као на пример у Фочи или Чајничу, долази до интензивнијег стварања наоружаних формација. У Горажду основана је јединица којом је руководио натпоручник Ченгић, на подручју Рогатице основана је јединица којом је руководио Исмет Бекташевић,²³¹ на подручју Херцеговине основана је јединица коју је предводио Џемал Тановић,²³² у Невесињу муслиманском милицијом руководио је Салко Ћатић...²³³ Међутим, како се

.....
²³⁰ Ибрахим еф. Мехинагић. Погледати: Šaković, Edin (2016), *Hafiz Ibrahim ef. Mehinagić - prilog biografiji*, Грађанички гласник: Časopis za kulturnu istoriju 32/2016, str. 22-58.

²³¹ Бекташевић ће негде до прве половине 1944. године бити више окренут партизанима, а онда ће почети да сарађује са немачком јединицама и то највише у виду мобилизације младића исламске вере за СС формације. У септембру 1944. године предао се партизанима али му је било суђено као наредном непријатељу и због тога је осуђен на смрт стрељањем.

²³² Џемал Тановић је крајем 1944. године убијен од стране партизана. Након тога милиција којом је руководио почела је да се распада.

²³³ Салко Ћатић (1884-1952) својевремено је био наредник у аустроугарској војсци. Штаб војне формације којом је командовао налазио се у селу Кљуни. Значајно је био помаган од стране италијанске војске. Интересантан податак у вези са њим је да, након рата, захваљујући изјавама сведока да Ћатић и његова милиција није чинила злочине над Србима, он није убијен већ је осуђен на казну затвора у трајању од 18 месеци. Погле-

чини, данас је најпознатија муслиманска милиција била је она на чијем је челу био Хуско Миљковић.

Иако се у понеким радовима Хуснија или Хуско назива хоџом/имамом, то ипак није тачно.²³⁴ Наиме, Хуснија Миљковић, рођен 1905. године у селу Дабровина код Велике Кладуше, до почетка Другог светског рата бавио се земљорадњом, ситном трговином и сезонским пословима у грађевини. Оно што се треба нагласити је да он, од 1935. године, има контакте са КПЈ, те да је од 1939. године постао и њен члан. У јуну 1941. године комунисти га шаљу на Кордун како би тамо организовао устанак али као муслиман није био прихваћен од тамошњег становништва. Затим је, скупа са Тоном Хорват и Милом Дејановићем, био послат међу четнике ради договора око заједничке борбе са усташама и Немцима. Ни тај задатак није

.....
дати: Karović, Merisa, *Muslimanske milicije u Bosni i Hercegovini 1941.-1945.*
- www.islamskazajednica.ba

²³⁴ Нама је од муслиманских свештеника који су командовали одредом муслиманске милиције познат само Осман еф. Растодер, хоџа из Петњице. Рођен је 1882. године у богатој породици. Школовао се у Турској. Од 1929. године био је имам у селима Петњица и Савин Бор. Од септембра 1941. године на челу је Муслиманске милиције Санџака. Он је са својом јединицом био активан на простору по селима Горњег Бихора код Берана. Одбијао је сарадњу са четницима и партизанима. Истовремено нападао је и италијанске војне формације. Након рата скривао се, између осталих, и код Билала и Делала Дрешевића који су запамћени по томе што су игуманију манастира Сопоћани током рата набили на колац. Дрешевићи су успели да побегну из Југославије док је Растодер остао и скривао се све до 26. јануара 1946. године када је ликвидираан од стране милиције на планини Ладевац. Погледати: *Ко је sprečijo pokolje Bošnjaka?!* (13/10/2019) www.sandzakdanas.rs; *Ко је био Осман Растодер: Злочинац који је италио српска села и залагао се за Велику Албанију* (2020) - www.in4s.net; Živković, Milutin (2016), *Uspostavljenje saradnje komandanta Limsko-sandžačkih četničkih odreda Pavla Đurišića i italijanskih vlasti u Crnoj Gori početkom 1942.*, Istorija 20. veka, 2/2016, str. 27-44

добро прошао јер су четници убили Хорвата и Дејановића, а Хуска је некако успео да побегне. Крајем јула 1941. године враћа се у родно село и ступа у везу са рођаком Хасаном Миљковићем који је у то време био градоначелник Велике Кладуше. Усташе су, сазнавши да је Хуснија у овом крају, организовале потеру за њим и успевају да га ухвате. Након интервенције рођака Хасана и обећања да ће Хуснија приступити домобранима у Петрињи, он бива ослобођен. У домобранима је до октобра 1941. године, а онда дезертира и поново приступа партизанима. Крајем 1942. године, када су партизани освојили Бихаћ и већи део Босанске Крајине, Хуснија је постављен за команданта Велике Кладуше и секретара Мјесног комитета КПЈ. Када је започела немачка офанзива са циљем уништења партизана (операција „Vajs” или IV непријатељска офанзива), Хуснија Миљковић није био спреман да напусти простор Велике Кладуше и због тога бива кажњен од стране партизана премештајем у Хрватску. Дезертирао је и почетком маја 1943. године ступа у XI Домобрански пук којим је напао партизана и четнике на подручју Баније и Кордуна. Када XI домобранска сатнија требала да напусти област Велике Кладуше он око себе окупља истомишљенике, то јест муслимане који нису били спремни да напустијају своја села, а поготово породице. Зближава се са Хасаном Миљковићем и средином 1943. године основана је муслиманска милиција са штабом у Пећиграду. Средином септембра 1943. године Хуска је у Санском Мосту и агитује да у милицију ступају нови борци са напоменом да ће се борити и против Немаца и против партизана, то јест „борићемо се против оних који нас нападну”, како је то својевремено записао Шукрија Биједић у свом спису „Ратне слике из Цазинске крајине” објављеном 1968. године (стр. 58). Усташе су иначе биле веома резервисане према Хуски и његовој милицији сматрајући да један сељак није неко ко је у стању да око

себе окупи између 3000 и 5000 наоружаних људи (бројке се разликују у зависности од извора јер партизани су број минимизирали, док су га усташе увећавале из њима познатих разлога). У сваком случају, Хускина милиција је била организована у 11 батаљона којима су командовали Мухамед Дедић, Суљо Ђоралић, Мујо Ризвић, Мехмед Сеферагић, Мемага Даутовић, Ахмо Хоџић, Хасица Вељачић, Хасо Диздаревић, Мехо Дервишевић и Мухарем Медвједовић. Муслимани из хрватских и немачких јединица масовно су прелазили у Хускину милицију између осталог јер је Хуснија, скупа са Абдулахом Ибрахимпашићем, неретко заступао идеју о будућој аутономији Босне. У другој половини августа КПЈ је успела да формира Цазински одред на чијем се челу налазио Мехо Абазовић, а политички комесар је био Шемсо Табаковић. Проблем у omasовљењу ове јединице била је управо Хускина милиција, то јест спремност младих муслимана да пре ступају у милицију него ли у партизане. Да би решили овај проблем у новембру 1943. године договорен је састанак између Хусније и Сајта Дилића са партизанима Већеславом Хољевцем и Јовицом Лончаром. Хуска је одбио предлог партизана јер није желео да напушта простор где је његова милиција оперисала. То су искористиле усташе и 29. новембра 1943. године уследио је састанак Хуске са усташким официром Мартином Грабовцем. Хуска је од усташа тражио редовно снабдевање у оружју, муницији и свему другом потребном за војску. Договор је оквирно постигнут али није заживео у пракси, барем у целости, то јест онако како су се надале усташе. Средином јануара 1944. године Хуска се поново састаје са партизанима и долази до споразума у вези уједињења снага. Усташе, када су виделе у ком правцу иде развој догађаја, ангажују Бајру Кесеровића - Бабу и Емина Окановића да организују ликвидацију Хуске. Ова идеја је реализована, то јест Хуска је, на превару, убијен

27. априла 1944. године. Истог дана усташе су убиле и Хускиног брата Шабана. Тада долази до раздора у милицији. На пример, Хасан Диздаревић са својим људима и са људима Мехе Дервишевића, укупно њих око 500, напада на партизанае, убија већи број политичких комесара и приступа усташама. Са друге стране, Хасан Миљковић, Хускин брат, бива ухапшен од стране Немаца због сарадње са партизанима. Из логора је ослобођен захваљујући интервенцији Џафера Куленовића, да би потом 1945. године био ухапшен од партизана и био осуђен на 33 године затвора са принудним радом и конфискацијом целокупне имовине.²³⁵

Данас када се спомене учешће босанскохерцеговачких муслимана у Другом светском рату једна од првих асоцијација свакако је 13. СС Ханцдар дивизија. У одређеној мери ово има смисла јер стварање ове војне формације, из перцепције босанскохерцеговачких политичара, требало је да постане један у низу корака помоћу којих би се реализовала идеја о аутономији. Већ смо напоменули да је НДХ простор БиХ припојила без намере да га се одрекне. Са друге стране, један број муслиманских политичара био је обузет идејом о аутономији БиХ и предузимали су потезе да до тога дође у што скорије време. Резултат сусрета босанскохерцеговачких муслиманских политичара са Немцима зарад добијања аутономије била је, како смо рекли, реализација Химлерове идеје о формирању једне војне јединице која би већински била сачињена управо од босанскохерцеговачких младића исламске вере али делом и од хрватских бораца. Наиме, Хајнрих Химлер је свакако био упућен у војну корисност Другог босанског пука из времена Првог светског рата. Стога је и дао сагласност да се формира

²³⁵ Karović, Merisa (2007), *Muslimanske milicije u Bosni i Hercegovini 1941.-1945.*, Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini br.11-12, str. 70-71

нова јединица у саставу немачке армије. Немци су прагматично размишљали у вези са новом јединицом. Наиме, јединицу су видели као формацију од користи на фронту. Са друге стране, босанскохерцеговачки муслимани у овој јединици видели су могућност да она фактички олакша свакодневицу њиховог живота у БиХ. Очекивало се да ће бројност и добра опремљеност ове јединице значајно умањити могућност нових злочина над цивилном живљем. Такође, очекивало се да ће, индиректно, прибројаност младића овој јединици побољшати квалитет живота пре свих оних муслимана који су морали да избегну са простора источне Босне. Једноставније речено, очекивало се да ће ова јединица бити својеврсна „народна кухиња”.²³⁶

Јединица је настала током марта 1943. године и била је састављена од муслимана који су у њу ступили добровољно (махом избеглице са простора источне Босне), али знатан број регрута био је мобилисан. Део јединице чинили су и муслимански младићи који су из усташких и домобранских јединица прекомандовани у новоформирану дивизију. Идеја да ће 13 СС Ханџар дивизија (име званично добија 9. октобра 1943) након формирања оперисати само на простору БиХ, а пре свега у њеним источним и североисточним областима, није баш тако брзо реализовала. Наиме, Химлер је желео да ова јединица штити немачки живаљ у Срему који се бавио пољопривредом и чији су производи, пре свега пшеница, били преко потребни немачкој држави. Али пре него што ће преузети војне активности јединица је морала да прође кроз обавезну обуку. Због тога је и пребачена у подручје Аверона и Лозера у јужној Француској. Током обуке одиграла се једна занимљива епизода. Наиме, 16. и 17. септембра 1943. дошло је до побуне једног дела војника које су предводили некадашњи партизан

.....

²³⁶ Погледати: Кесмановић, Nenad (28/07/2024), *SS Handžar divizija kao narodna kuhinja* - <http://www.politika.rs>

Ферид Џанић и Луфтија/Лутвија Диздаревић. Они су заробили већину немачког особља у јединици, а међу њима и заповедника Оскара Кирхбаума кога су том приликом убили. Тада на сцену ступа војни имам Халим еф. Малкоч. Он је успео да убеди побуњене истовернике да су заведени пропартизански оријентисаним побуњеницима и да им што пре откажу послушност. Након оружаног обрачуна Џанић и Диздаревић су убијени са још око 80 побуњеника.²³⁷ Након опсежне провере од стране немачке обавештајне службе из јединице је уклоњено преко 800 војника који су послати на рад у Немачку. Њих 265 који су то одбили завршили су у концентрационом логору Нојенгам.²³⁸ Након ове побуне јединица је пребачена у Нојхаммер (на простору данашње Пољске) ради наставка обуке која је званично окончана 15. фебруара 1944. године. Да је намера Химлера заиста била заштита Немаца у Срему говори нам податак да је прва акција у којој учествује 13. СС Ханџар дивизија била тзв. „Операција Vegvajzer” која се одиграла од 9. до 12. марта 1944. године. Циљ ове војне операције било је неутралисање партизанских формација које су оперисале у доњем Срему и угрожавале тамошњи немачки живаљ. Ове борбе омогућиле су многим припадницима 13. СС Ханџар дивизије да коначно реализују своје жеље када је реч о масакрирању цивилног становништва српске националности. Сведочанство тога је да су припадници дивизије у селу Босут уби-

.....
²³⁷ Знамо само нека имена погубљених побуњеника, и то: Никола Вукелић, Мујо Алиспахић, Мехо Мемишевић, Филип Њимач, Иван Јурковић, Алија Бегановић, Мустафа Морић, Сулејман Силајдић, Јусуф Вучјак, Земко Бањић, Ефраим Басић, Исмет Цефковић и Узеир Мехичић. Стрељање оних који су били осуђени на смрт извршено је 17, 18. и 28. септембра 1943.

²³⁸ Погледати: Lepre, Georg (1997), *Himmler's Bosnian Division: The Waffen-SS Handschar Division 1943-1945*, Philadelphia: Schiffren Publishing, p. 107; Imamović, Haris (25/11/2916), *Gvozdeni krst za imama* - <http://www.sic.ba>

ли преко 250 становника, у селу Сремска Рача убили су преко 350 становника, у селу Јамена убили су преко 70 цивила, то јест жене, децу и старце... Зверства припадника Ханџар дивизије нису се окончала на овим злочинима. Штавише, злочини су се низали један за другим поготово на простору источне Босне,²³⁹ а потом и по другим ратиштима. Речи Франца (Фрање) Матијаса, заповедника 28. пука ове дивизије, саме по себи довољно говоре: „... клали су све на шта су наилазили, а што није носило фес”.²⁴⁰

За тему којом се бавимо од важности је чињеница да је у 13. СС Ханџар дивизији формацијски било предвиђено постојање 35 војних имама.²⁴¹ Већ смо поменули име Халима еф. Малкоча и он је, слободно можемо рећи, оличење онога шта су биле дужности имама у поменутој јединици немачке армије.

Халим еф. Малкоч је рођен 12. августа 1917. године у Сокоцу код Бихаћа. Пре избијања Другог светског рата већ је

.....
²³⁹ У вези са овим интересантно је сведочење Џемалудина еф. Ибрахимовића: „Био сам имам у Ханџар дивизији. Када смо ми Босанци сазнали да се можемо добровољно пријавити у једну њемачку јединицу, многи су искористили ову прилику. У то вријеме у Босни је постојала лијепа успомена на Аустро-Угарску монархију. Тако смо се осећали у корист Немачког царства. За нас, Немачка је била симбол чистоће, реда и дисциплине. У то време нисмо знали за концентрационе логоре и прогон Јевреја, јер је велика маса добровољаца долазила из најсиромашнијих услова, углавном са села. Треба напоменути да су четници у источној Босни масакрирали хиљаде муслимана, па смо желели да искористимо прилику да се одбранимо” *Nezavisna Država Hrvatska* - www.nd-hrvatska.com/Handzar/handzar.html

²⁴⁰ Dedijer, Vladimir (1981), *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, II том, Београд: Liburnija, стр. 1220; Simonović, Budo (02/10/2016), *Handžar divizija: od Hitlerove uzdanice do iznevjerene nade Bošnjaka i velikih zločina* www.old.dan.co.me

²⁴¹ Jahić, Adnan (2022), *Život i borba: Husein Dozo i 13. SS divizija*, Historijska misao br.8/2022, стр. 101

обављао дужност имама као активни официр у војсци Краљевине Југославије.²⁴² Дужност војног имама, након устројења НДХ, вршио је и у домобранским јединицама. Он и његов брат - Мустафа еф Халим, били су нарочито ангажовани у процесу придобијања добровољаца који ће се борити у будућој 13. СС Ханцар дивизији. Запамћено је да су агитацију неретко вршили пред џамијама, као на пример у Бања Луци, Босанском Новом и Цазину.²⁴³ Након обуке, то јест тзв. „имамског течаја” током јула 1943. године у Дрездену, придружује се јединици која је у том моменту била у Француској. Због активне улоге, по некима чак и кључне, у угушењу побуне 16/17. септембра 1943. године, од Хајнриха Химлера у октобру исте године одликован је „Жељезним орденом” и сматра се да је једини муслиман који је носио ово високо одликовање фашистичке Немачке. Интересантно је да након убиства Хуске Миљковића, по наређењу немачког генерала Карл Густава Сауберцвајга (1899-1946),²⁴⁴ Малкоч долази у Баосанску крајину. У Бихаћу и Цазину агитује против партизана и позива муслимане да приступе у Ханцар дивизију. Запамћено је да се након једног говора у ову јединицу пријавило преко 60 муслиманских мла-

.....
²⁴² Lepre, Georg (1997), пом. дело, р. 72

²⁴³ *Nastava moderne historije jugoistočne Evrope: Drugi svjetski rat* (2012), Сарајево: Центар за демократију и помirenje у југоисточној Европи, стр. 56

²⁴⁴ Поменимо да је реч о једном од немачких генерала који су остали запамћени поготово међу српским живљем у БиХ али и партизанима који су се борили на овом подручју. Наиме, генерал Сауберцвајг командовао је од 9. августа 1943. до 19. јуна 1944. године 13. СС Ханцар дивизијом, а од 21. јуна 1944. па до децембра 1944. године био је заповедник 9. (хрватског) СС корпуса. Његов заменик на месту команданта Ханцар дивизије био је генерал-мајор Десидериус Хампел. Током маја 1945. године Сауберцвајг је испео да побегне пред Совјетима и да се преда Британцима али када је схватио да ће бити изручен у Југославију извршио је самоубиство 20. октобра 1946. године.

дића. Током јесени 1944. године се обрео у Новом Саду. Разлог његовог доласка у овај град био је да муслимане који су дезертирали, па после тога били ухваћени у покушају да се врате кућама у БиХ, позива да приступе Ханџар дивизији и да на тај начин избегну суђење. У 13. СС Ханџар дивизији имам Малкоч је све до краја рата. Ухапшен је у Сарајеву и пред војним судом, 14. августа 1945. године, осуђен на 11 година присилног рада. Хакија Поздерац, приликом посете Зеничком затвору, препознаје Малкоча и издаје наређење да он буде пребачен у Бихаћ. Тамо је пресудом Окружног суда бр. 320 /46 од 5. новембра 1946. године осуђен на смрт стрељањем. Казна је извршена 25. фебруара 1947. године.²⁴⁵

Међу познатијим имамима у 13. СС Ханџар дивизији био је и Хусеин еф. Ђозо. Рођен је 3. јула 1912, године у селу Баре код Горажда. Познат је и као „Ебул Џим“ који је током Другог светског рата био главни имам злогласне 28. регименте 13. СС брдске Ханџар дивизије. У ову јединицу ступио је током 1943. године и активно је учествовао у ширењу фашистичке пропаганде, у обуци војних имама (табор-имама) али и у војним акцијама злогласне јединице којој је припадао.²⁴⁶ За проучавање су нарочито интересантни његови сачувани писани ра-

.....
²⁴⁵ Погледати: Kamberović, Husnija (2021), *Osuđeni na smrt u Bosni i Hercegovini 1945.-1949. godine*, Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, str. 132; Hasić, Nedim (17/09/2024), *Kako je presuđeno imamu Malkoču* - <http://www.stav.ba>

²⁴⁶ Према појединим истраживачима, као на пример Недиму Хасићу, имам Ђозо је као ненаоружан обављао своје дужности. Имајући у виду како је функционисала не само 13. СС Ханџар дивизија, него и друге оперативне јединице фашистичке Немачке, ову тврдњу ипак треба прихватити са великом дозом неповерења. Погледати: Hasić, Nedim (25/01/2021), *Husein Dozo i 13. SS gorska divizija* - www.stav.ba

дови из тог времена у којима је величао Хитлера и Химлера.²⁴⁷ Након рата је ухваћен и осуђен на 5 година затвора. По изласку из затвора долази у Сарајево. Радио је као књиговођа у локалном предузећу и постепено се приклања југословенским комунистима. Још од студентских дана у Каиру био је пријатељ са Гамал Абдел Насером. По свему судећи управо га је Насер препоручио Титу да му буде лични преводилац током путовања по арапским земљама. Ова позиција обезбедила му је значајне функције у Исламској заједници Југославије. Сматра се да је захваљујући њему дошло до оснивања Исламског теолошког факултета. Умро је 20. маја 1982. године у Сарајеву.²⁴⁸

У Ханџар дивизији службу табор-имама обављали су Џемалудин Ибрахимовић,²⁴⁹ Ахмет еф. Скака о коме смо већ говорили када је било речи о потписницима Сарајевске резолуције, Абдулах еф. Мухасиловић,²⁵⁰ Мустафа еф. Хаџиму-

.....
²⁴⁷ Искористимо прилику да читаоце упознамо са једним детаљем који сам по себи говори о озбиљности у приступу ширења фашистичке пропаганде међу војницима Ханџар дивизије. Наиме, ова јединица чак је имала и своје новине „Bild - Handžar” које су штампане двојезично, то јест на немачком и на хрватском језику.

²⁴⁸ Погледати: *Kako je Husein ef. Dozo postao bliski saradnik Josipa Broza Tita* (15/01/2021) - www.stav.ba

²⁴⁹ Чешће се помиње као Џемал еф. Ибрахимовић. Рођен је у Сарајеву 1919. године. Након окончања школовања у Гази-Хусревбеговој медреси постаје имам у војсци Краљевине Југославије. Почетком рата предаје веронауку у Бања Луци и Сарајеву. Активан је у прикупљању помоћи за избеглички камп на Алипашином мосту. У 13. СС Ханџар дивизију ступа добровољно 22. јуна 1943. године. Успео је да се са саборцима дочепа Немачке и тамо остаје до смрти 2003. године.

²⁵⁰ Абдулах/Абдула еф. Мухасиловић рођен је 1898. године највероватније у Сарајеву. У 13. СС Ханџар дивизију ступа током јуна 1943. године. У јулу исте године похађао је курс за имама организован у Бергеру који је трајао три недеље. Према каснијем сведочењу његовог колеге имама Џемала еф. Ибрахимовића, Мухасиловић је био нескривени женскарош.

лић,²⁵¹ Харис еф. Коркут,²⁵² Фадил еф. Механовић,²⁵³ Фадил еф. Сирчо,²⁵⁴ Хасан еф. Бајрактаревић,²⁵⁵ Салих еф. Шабановић,²⁵⁶ Фикрет еф. Мехмедагић, Сулејман еф. Алимајстори-
.....

Постављен је на дужност имама 13. брдске дивизије, а потом и за дивизијског имама. Запамћено је да је био ангажован на образовању млађих имама у дивизији. По свему судећи дезертирао је у другој половини октобра 1944. године и скупа са још стотињак сабораца приступио партизанима, то јест 18. Хрватској источнобосанској бригади која је тада била у реону Маоча-Рахићи. Према неким информацијама након рата успео је да побегне у Немачку скупа са још неким имамама. Непознато је где је и када умро. Погледати: *Povijest muslimana u emigraciji nakon propasti Nezavisne Države Hrvatske* - www.otporas.com

²⁵¹ Постоји мало поузданих података о њему. Наводи се да је рођен 26. маја 1911. године. Погледати: www.handzar.jimdofree.com

²⁵² Претпоставља се да је пореклом из Травника. Почетком рата био је кадија и предавач у Елчи Ибрахим-пашиној медреси. Након рата, преко Лондона, успео је да емигрира у Либан. Постоји прича да му је венчани кум био палестински муфтија Ел-Хусеини. 1965. године објавио је књигу под насловом „Мјеšoviti brakovi”. Погледати: Ibranović, Džemal (2022), *Po-rodica Korkut*, Travnik: Elči Ibrahim-pašina medresa, str. 19

²⁵³ Фадил еф. Механовић је 15. маја 1946. године осуђен на смрт стрељањем. Казна је извршена 10. јула исте године у 5 сати изјутра. Погледати: Kamberović, Husnija (2021), *rom. delo*, str. 24

²⁵⁴ О њему готово и да нема биографских података. Наводи се само да је рођен 26. августа 1919. године. Исто можемо рећи и за Хасана еф. Бајрактаревића за кога се наводи да је рођен 28. фебруара 1919. године. Погледати: www.handzar.jimdofree.com

²⁵⁵ Према казивању Седика Омербеговића, Хасан еф. Бајрактаревић је пре ступања у дивизију био имам у једној од сарајевских џамија. Исто име се помиње и у списку имама који су службовали у џемату Алићи-Софтићи али без напомене о ком периоду је реч. Погледати: *Džemat Alići-Sof-tići* (03/06/2018)

²⁵⁶ Рођен је 1920. године у Чајничу. У једном немачком документу осим што се помиње као имам у Ханџар дивизији, споменуто је да се школовао у Загребу. Проналазимо га скупа са другим полазницима курса у Бабелсбергу на једној од данас лако доступних фотографија. Погледати: www.hr.wikipedia.org; *Handschar-Division* - www.eslam.de

вић,²⁵⁷ Мухамед еф. Мујагић, Касим еф. Машић,²⁵⁸ Хазим еф. Торлић, Осман еф. Делић,²⁵⁹ еф. Терзић (?), еф. Тихић (?), еф. Бубало (?)...

Тема коју је свакако потребно дотаћи уколико желимо да стекнемо потпунију слику о политичко-војним активностима босанскохерцеговачких муслимана у Другом светском рату је и њихово активно учешће у војним формацијама под командом Драже Михајловића. Само на први поглед ово може изгледати чудно, па чак и контрадикторан податак. Ипак, ако прочитамо писмо што га је Мустафа Мулалић,²⁶⁰ из Централ-

.....
²⁵⁷ Рођен је 1913. године. Стекао је верско образовање у Високој Исламско-шеријатској школи у Сарајеву. Највероватније да је погинуо 1943/44. Године негде у БиХ.

²⁵⁸ Касим еф. Машић је рођен 1919. године у селу Луке код Илијаша. Завршио је Вишу шеријатску теолошку школу у Сарајеву. Током јуна 1943. године приступио је Ханџар дивизији и у њој је до јула 1945. године. Комунистичке власти су га осудиле на казну затвора на којој је био од 1948. до 1961. године. Након дуже паузе допуштено му је да поново обавља службу имама и то у Брези до 1974. године. Касније је премештен у Травник где је на служби до 1987. године када је пензионисан. Умро је 3. фебруара 2001. године. Погледати: *Sjećanja na rahmetli hadži Kasim ef. Mašića* www.iltizam.org

²⁵⁹ Осман еф. Делић је рођен 1919. године. Завршио је Газ Хусрев-бегову медресу у Сарајеву. Почетак рата га је затекао као предавача у брчанској медреси. Од 1942. године је учитељ у Горњем Рахићу. Од пролећа 1943. године је у Оснивачком штабу „Ханџар” дивизије у Загребу у сектору за пропаганду. Дезертирао је 8. фебруара 1945. године. После рата није прогоњен нити осуђиван највероватније јер је, највероватније, прихватио да буде сарадник комунистичке власти. Радио је као учитељ и школски инспектор. Умро је 1997. године. Погледати: Hamzić, Omer (2017), *Likovi zavičaja: Osman Delić - učitelj mnogih učitelja*, Грађанички гласник 33/17, стр. 110-114.

²⁶⁰ Мустафа Мулалић рођен је 1896. године у Ливну. Између два светска рата био је члан Југословенске Народне Странке (ЈНС) и у два наврата је био посланик у Скупштини Краљевине Југославије (1931. и 1935. године). Априлски рат 1941. године затекао га је у Београду где је био сарадник и

ног националног комитета Драже Михаиловића 7. марта 1944. године послао Ибрахиму Пјанићу који је, као заповедник јединице „Босанских планинаца”,²⁶¹ оперисао на подручју Гра-

.....
администратор листа „Соколски гласник”. Након што је ступио у контакт са генералом Михаиловићем и након одласка у Равну Гору, постављен је за уредника листа „Равна Гора” и „Равногорска мисао”. Обављао је и задатак припремања прилога за радијске емисије Врховне Команде ЈВУО намењених пре свега припадницима исламске вероисповести и позивања на идеолошку борбу против комунизма. Крајем 1944. године, након што су снаге генерала Михаиловића прешле на простор БиХ, наставља са задатком агитовања међу муслиманским становништвом. Једно време у томе му помаже и амерички изасланик пуковник Роберт Мек Дауел. Такође је учествовао и у преговорима са локалним командантом муслиманске милиције Исламовићем који је деловао у околини Вареша са идејом да он са својим саборцима приступи јединицама генерала Михаиловића. Занимљива је једна депеша од 22. јануара 1945. године. Наиме, у њој се износи податак да се Мулалић, у име муслимана, залагао за Федеративну Југославију и династију Карађорђевића, те да Босна и Херцеговина буду самоуправна јединица са тим да јој се прикључе неки западни делови српских крајева и неки срезови Санџака. Такође је тражио и два излаза на море од којих један у југозападном правцу. Упоредо са тим залагао се да Муслимани имају културно верску аутономију. 1945. године ухваћен је од стране партизана и након суђења осуђен је на пет година затвора. Након изласка из затвора радио је као трговац у једном сарајевском предузећу. Активно се бавио прикупљањем народних песама које, на жалост, никада нису објављене. 2013. године у Сарајеву објављен је део његове рукописне заоставштине под насловом „Нове кајде за старе севдалинке”. Једно своје дело посветио је музичком инструменту саз. Део овог рада искоришћен је у књизи Шукрије Трака „Саз у Босни”. Умро је у Сарајеву 6. децембра 1983. године. Подробније: *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu: Dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića* (1985) књига IV: август 1944 - мај 1945, Београд: Војноисторијски институт, стр. 426, 562, 737, 761, 897; Мулалић, Мустафа (2022), *Хроника Другої світової війни*, Београд: Српска радикална странка. О поменутој мисији пуковника Мекдауела, погледати: <http://www.znaci.org>

²⁶¹ Реч је о разбијеним усташким или домобранским формацијама које су чинили Муслимани и који су били својеврсна верзија „Зеленог ка-

чанице,²⁶² пуно тога ће нам бити јасније. Текст писма гласи: „... нека се муслимани не заваљају илузијама које ствара та нова пропаганда, јер партизанство одводи у комунистички поредак, а онда и у читу пропаст ислама. Кажи свима муслиманима да ђенерал Дража Михаиловић у име Његовог Величанства Краља Петра Другог жели искрен братски споразум с нама муслиманима, основан на принципима наше народне етике, наше старе бесе, чојства и јунаштва, као и решење свих наших политичких, социјалних, културних и приватних проблема на основама братске узајамности”.²⁶³ Један део босанскохерцеговачких Муслимана увидео је да комунизам, као идеја ширена од стране КПЈ и партизанског покрета, заиста води ка томе да религија буде што је могуће више потиснута из свакодневице живота, па чак и да у целости нестане. Такав став оставио је свој траг у свести муслиманског живља које није било уз усташки режим и геноцидну идеју уништавања свега што је српско, а поготово које није било уз КПЈ и идеју одбацавања ислама и преласка у безбожништво. Данас се обично наводи податак да је међу најзначајнијим муслимани-

.....
дра” с краја Првог светског рата. Подробније: Hamzić, Omer (2015), *Sukobi i neprijateljstva između ustaša i zelenog kadra u Posavini krajem Drugog svjetskog rata, sa posebnim osvrtom na Orašje*, Historijski pregledi 11, str. 163-189.

²⁶² Ибрахим Пјанић био је усташки пуковник који је успео да се са другим вишим официрима које је предводио Рафаел Бобан некако дочепа Блајбурга и да се тамо преда Британцима. Потом је пребачен у избеглички логор у Италији који је био под америчком контролом, а одатле је емигрирао у Сирију. Погледати: Hamzić, Omer i Spahić, Izet (2015), *Gračanlije u marševima smrti 1945. godine: iskazi preživjelih*, Gračanički glasnik 30/15, str. 89; Tihić, Esad (2012), *Prilozi životopisu Ibrahima Pjanića (u povodu 35. obljetnice smrti)*, Gračanički glasnik br.34.

²⁶³ Погледати: *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu: Dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića*, knjiga IV: avgust 1944 - maj 1945 - <http://www.znaci.org>

ма који су препознали правац КПЈ у времену рата и непосредно након њега био Мустафа Мулалић који је, подсетимо, пре рата био посланик у Народној скупштини Краљевине Југославије. У то време Мулалић је близак са радикалом др Миланом Стојадиновићем и они су окупили коалицију у којој је било Срба, Муслимана и Словенаца. Ипак, не треба заборавити да је већ у јесен 1941. године један број муслимана из БиХ пришао покрету генерала Михаиловића као, на пример, Мујо Мерзић и његови саборци из Херцеговине.²⁶⁴ У Сарајеву је 1942. године основан Муслимански четнички комитет као илегална организација на чијем челу је био новинар и публициста Алија Коњхоџић.²⁶⁵ Током исте 1942. године босанскохерцеговачки муслимани успостављају контакт са четницима генерала Михаиловића на подручју Мајевице, Требаве, Тузле, Озрена, Зенице...

Можда најпознатија особа исламске вероисповести у четничком покрету био је мајор Фехим Мусакадић - Муса из Сарајева. У Првом светском рату био добровољац који се борио у војсци Србије и због тога је одликован орденом Карађорђевог крста са мачевима. Између два рата радио је као начелник полиције у Сарајеву. Одмах по избијању рата приступа покре-

.....
²⁶⁴ Погледати: Selimović, Salih (2021), *Muslimani u Ravnogorskom pokretu i jedinicama JvuO 1941-1945*.

²⁶⁵ Алија Коњхоџић рођен је 4. фебруара 1899. године у Љубушком од оца Сулејмана и мајке Умије (рођ. Махић). Још од младости познат је као припадник „Младе Босне”. Као илегалца деловао је у Београду и у Сарајеву. Од пролећа 1943. у саставу је Невесињске бригаде где је командовао муслиманским батаљоном. Након заробљавања из Београда је 16. јула 1943. године послат на принудни рад у Немачку. Емигрирао је у Торонто 1952. године где је покренуо лист „Братство” намењен Србима муслиманске вере који је излазио до децембра 1974. године. Преминуо је у Торонту 2. новембра 1984. године. Подробије: *Алија Коњхоџић, биографски записи* (17.03.2013) - <http://www.pogledi.rs>

ту Драгољуба Михаиловића који га распоређује у штаб војводе Петра Баћовића уз чије допуштење оснива Коњички муслимански четнички батаљон. Успешно се борио против партизана све до 1943. године када је заробљен скупа са још неколико војника и официра Југословенске Војске у Отаџбини у засеку Стране код Улога (општина Калиновик). Пре него што је убијен узвикнуо је: „Живио краљ! Живио Дража! Доле Тито!”²⁶⁶ Према записима Владе Шегрта, Тито је био нарочито срећан када је сазнао за убиство мајора Мусакадића јер, како се претпоставља, то је било учињено по његовој директној наредби.²⁶⁷

Ништа мање познат припадник исламске вере који се по избијању рата ставио на располагање генералу Михаиловићу био је др Исмет Поповац који је, као лекар, ординирао у Коњицу и био тамошњи председник општине. Алија С. Коњоцић, судија Мустафа Мујо Пашић,²⁶⁸ мајор Фехим Мусакадић и др Исмет Поповац основали су Муслиманску националну војну организацију (МВНО) 31. децембра 1942. године са још око 40 угледних муслиманских домаћина. У усвојеној резолу-

.....
²⁶⁶ Погледати: Grabčanović, Saud (13/07/2021), *Četnici nesrpskog porekla* <http://www.preporodbn.com>

²⁶⁷ Šegrt, Vlado (1964), *Ratne uspomene*, Beograd, str. 326; *Муслимани у четињцима* (17/03/2013) - <http://www.pogledi.rs>

²⁶⁸ Уочи Другог светског рата био је судија Окружног суда у Мостару. Априла 1941. године добровољно се пријављује усташкој команди након што је започета дискриминација тамошњих Срба, Јевреја и Рома казујући за себе да је Србин. Тек након интервенције пријатеља пуштен је из затвора. 1942. године се прикључује четничком покрету. Потписник је „Резолуције муслиманске националне војне организације” која је обнародована 31. децембра 1942. године у Калиновику. Од стране Немаца ухваћен је током 1943. године и предат је усташама. Одведен је у логор Јасеновац где је и убијен. Погледати: Nikola, Žutić (2013), *Muslimani srpski nacionalisti 1918-1945*, Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske, br. 5, str. 231-251.

цији МНВО она је дефинисана као саставни део покрета на чијем је челу генерал Драгољуб Михаиловић.²⁶⁹ Поповац је постављен за команданта Муслиманског четничког батаљона. Један од већих успеха у борбама које је он предводио догодио се 20. јануара 1943. године када је, скупа са невесињском, коњичком, калиновичком и Другом сарајевском четничком бригадом, успео да од усташа ослободи муслиманско насеље Бјелимић. По ослобођењу овог места Поповац је као команданта поставио мајора Фехима Мусакадића.²⁷⁰ Др Исмет Поповац убијен је, такође по Титовом наређењу, из заседе у Требињској шуми, то јест на путу Требиње - Дубровник у августу 1943. године.²⁷¹

Почетком 1942. године јединицама генерала Михаиловића придружује се и домобрански поручник Хуснија Ченгић који је пре рата био официр Југословенске краљевске војске. Четничка команда га је послала на специјалну мисију у Мостар али, по свему судећи, дошло је до издаје тако да је Ченгић ухваћен, а потом заклат од стране усташа. Истакнути муслимански припадници Равногорског покрета такође су били:

.....
²⁶⁹ Погледати: *Muslimanska nacionalna vojna organizacija* (31/12/2018) <http://www.historija.info/muslimanska-nacionalna-vojna-organizacija/>

²⁷⁰ Заробљен је од стране партизана у засеку Пискавице код Улога и стрељан истог дана. Погледати: *Muslimani u četničkim vojnim formacijama tokom Drugog svjetskog rata - „Kokarde pod zelenim barjacima”* (09/04/2020)

²⁷¹ Погледати: *U Bosni preko 8000 muslimana bilo u četnicima* (30/12/2021) <http://www.internetmagazin.rs>

мајор Фуад Мусакадић,²⁷² Мустајбег Хаџихусеиновић,²⁷³ Смајо Ђемаловић из Мостара,²⁷⁴ Мустафа Берберовић из Благаја,²⁷⁵

.....
²⁷² Често се помиње као један од високо позиционираних сарајевских полицајаца између два светска рата и скупа са Исметом Поповцем као командант једне четничке јединице под командом генерала Михаиловића. Погледати: *Авакумовић о муслиманским четницима* (17/03/2013) www.pogledi.rs/avakumovic-u-muslimanskim-cetnicima.html

²⁷³ Мустајбег Хаџихусеиновић је изузетно интересантна личност о коме се данас, на жалост, мало тога зна. Он је био пореклом из Коњица и био је имућна особа која је, за ратна времена, имала поприличну слободу кретања. У почетку рата, према сведочењу Ибре Шаторама, он је сарађивао са партизанским покретом, али се истовремено повезао са Исметом Поповцем и Мустафом Пашићем из Мостара који су били прочетнички настројени. Идући по селима и материјално помажући народ, он је хвалио народноослободилачку борбу али је истовремено врбовао људство потребно за формирање муслиманске милиције. Партизани су то приметили и почели су да пажљивије обраћају пажњу на његово понашање. Један од првих пратилаца био је Сефик Обад, учитељ из Благаја. Партизани су успели да се дочепају његових извештаја упућених Поповцу и Пашићу. Видевши да је откривен, Мустајбег је покушао да побегне у Коњиц али је ухваћен и потом стрељан у априлу 1942. године. Погледати: *Hercegovina u NOV* (1961), Beograd: Vojnoizdavački zavod JNA Vojno delo, str. 297-298, 302.

²⁷⁴ Још пре избијања Другог светског рада словио је за једног од најпознатијих мостарских „србофила”. Скупа са Хуснијом Ченгићем, Поповцем и Пашићем активно је радио на томе да што већи број Муслимана са подручја невесиња приступи четничком покрету. Погледати: Ademović, Fadil (2009), *Četništvo i četnička propaganda u južnoslovenskim zemljama u Drugom svjetskom ratu (1941-1945)*, tom I, str. 642; <http://www.sandzakpress.net/arhiva/misa-janketic-cetnici-su-sramota-za-srpski-rod>

²⁷⁵ Био је командант муслиманских четника и милиционера у Благају где се, на једној смотри, окупило тамошњих 400 четника и батаљон наоружаних муслиманских милиционера који је бројао 200 људи. Ademović, Fadil (2009), *op. delo*, t. I, str. 644.

Абид Пргуда,²⁷⁶ Омер Калајџић,²⁷⁷ Мухамед и Абид Мехмед-башић из Стоца,²⁷⁸ Мустафа Леко из Благаја...²⁷⁹

За тему о којој говоримо нарочито су интересантна имена Џемала еф. Кршлаковића који је био имам мудрис у Коњи-

.....
²⁷⁶ Миљенко Јерговић у једном свом раду помиње Абида Пргуду, машиновођу, који је 1927. године провезао композицију на прузи Сарајево-Вишеград, те да су га усташе стрељале 1942. године у Дотршчини. Његово име, између осталог, помиње се у једном документу који се тиче расподеле хране муслиманском живљу у Гацку и околини који нису били привржени усташкој власти. Погледати: Jergović, Milenko (20/07/2015), *Ulica Mehmeda Zvone* <http://www.radiosarajevo.ba>; Mirošević, Franko (2014), *Prehrana stanovništva Velike župe Dubrava u 1943. godini*, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru 56/2014, str. 293.

²⁷⁷ Један од потписника „Mostarske rezolucije” из 1941. године обнародоване с циљем да се спречи покољ Срба у Mostaru и околини. Омер Калајџић запамћен је као неко ко се својски трудио да помогне српским породицама да побегну из NDH. Према сведоčenju гoспoде Дaне Рeпoвић, он је нju и нjeнoг супругa вoзoм oтпратиo нa грaницу сa Србијoм. По истoм свeдoчeњу пoнoвo су се срeли 1946. године у Mostaru. Погледати: Azra Šarac (rođ. Kalajdžić) - *spomen na izuzetnu ženu* - <http://www.facebook.com>

²⁷⁸ Мухамед еф. Мехмедбашић је био члан организације „Млада Босна”. Након окончаног теолошког образовања служио је као мујезин у родном Стоцу. Касније је изучио столарски занат и тиме се касније бавио. Успео је да избегне хапшење 1914. године и прикључио се српској војсци. 1917. године на „Солунском процесу” осуђен је на 15 година робије под оптужбом да је један од завереника у припреми атентата на Александра Карађорђевића. Након амнестије, вратио се у Сарајево 1919. године. Заробили су га усташе и након мучења у затвору умро је 29. маја 1943. године. Види: Ljušić, Radoš (13/09/2014), *Muhamed, Mustafa i Mahmud - tri Srbina iz Stoca* - <http://www.politika.rs/sr/clanak/305057/Muhamed-Mustafa-i-Mahmud-tri-Srbina-iz-Stoca>

²⁷⁹ О њему приналазимо само оскудне податке у књизи Енвера Ђемаловића „Мостарски батаљон” која је објављена 1986. године у Мостару, а чији је издавач била Скупштина Општине Мостар као и у „Зборнику докумената и података о Народноослободилачком рату Југословенских народа”, том IV, књ. 25: „Борбе у Босни и Херцеговини 1944. године” која је 1965. године објављена од стране Војноисторијског института у Београду.

цу. Према наводима Фадила Адемовића, Џемал еф. Кршлаковић налазио се на челу муслиманске милиције у Коњицу која се борила на страни четника, а против комуниста.²⁸⁰ У појединим изворима помиње се и као Кршлаковић Џемо. Такође се наводи и да је организатор покрета четника-муслимана у Коњицу.²⁸¹ С друге стране, неки аутори, као што је Мериса Каровић у свом дјелу „Муслиманске милиције у Босни и Херцеговини 1941-1945”,²⁸² у потпуности изостављају податак о постојању муслиманске милиције у Коњицу, те уопштено говоре да је до сарадње херцеговачких муслиманских милиција са четницима дошло под притиском италијанске војне команде. У тексту Есада Бајића под насловом „Хафиза у Коњицу” помиње се име Џемала еф. Кршлаковића али, за разлику од других о којима се наводе барем основне биографске напомене, то није случај са Кршлаковићем,²⁸³ тако да не можемо са сигурношћу рећи да ли је заиста био имам.

Потребно је поменути и име Мухамеда еф. Панце,²⁸⁴ хафиза и члана улме меџлиса у Сарајеву. Када је 10. маја 1941. године прошла прва поворка војске НДХ кроз Сарајево, једи-

²⁸⁰ Погледати; Ademović, Fadil (2009), *пом. дело*, т. I, стр. 643

²⁸¹ Погледати: Baština Sjeveroistočne Bosne, br. 3/2010; Korak: Časopis za zaštitu tekovina borbe za Bosnu i Hercegovinu, br. 35/2017.

²⁸² У електронском формату доступно на <http://www.islamskazajednica.ba>

²⁸³ Погледати: Bajić, Esad (16/12/2021), *Hafizi u Konjicu* <http://www.miz-konjic.ba/2021/12/16/hafizi-u-konjicu>

²⁸⁴ Рођен је 20. фебруара 1896. године у Сарајеву. Потиче из богате и угледне породице. Отац Шаћир био је мудерис у сарајевској Атмејданској медреси, члан Улема-меџлиса и ваиз у Беговој џамији. Деда Исамудин такође је био имам. Пре рата Панца је био вероучитељ у гимназији и ваиз у Беговој џамији. Године 1938. био је изабран у Улема меџлис. Као врстан познавалац арапског језика скупа са реис-ул-улемом Мехмедом Џемалудином Чаушевићем превео је „Куран”. Такође, објавио је и низ веома интересантних радова у вези са исламом.

ни имам у поворци био је управо еф. Панца. Након посете палестинског муфтије Ел еф. Хусеинија, еф. Панца је ватрени агитатор оснивања војне јединице која би била сачињена од Хрвата исламске вероисповести. Недуго потом мења своје ставове и помиње се као организатор „Муслиманског ослободилачког покрета” који се у стручној литератури назива и „Зелени кадар”,²⁸⁵ који оперише у околини Сарајева уз помоћ сарајевских муслимана са намером остварења идеје о аутономи-

.....
²⁸⁵ Поменимо да термин „Зелени кадар” који је, као што је познато више у вези са догађањима из времена с краја Првог светског рата и недуго после његовог окончања, у овом случају рехабилитовао Нешет Топчић који је у током 1943. године у околини Зворника организовао око 200 муслимана и назвао их поменутиим именом. Овој формацији временом су се придружиле групе муслиманских милиција са подручја Калесије, Прњавора, Вуковља, Јегиновог Луга и Међаша. Када су партизанске снаге почетком октобра 1943. године ушле у Тузлу њима приступа један део људства из ове муслиманске милиције. Погледати: Hurem, Rasim, пом. дело, стр. 539

Искористимо прилику да укажемо на један детаљ у вези са Алијом Изетбеговићем у времену Другог светског рата. Наиме, Изетбеговић је био члан „Муслиманског ослободилачког покрета” и ватрени присталица идеја што их је међу муслиманским живљем ширио Мухамед еф. Панцо. Запамћено је да је тада млади Алија Изетбеговић на једном добро посећеном скупу истомишљеника одржао говор којим је позивао младиће исламске вероисповести да приступе Панцином покрету и реализују идеју о постојању самосталне муслиманске војске у БиХ. Изетбеговић је посебан акценат ставио на улогу имама у тада већ постојећој Ханцар дивизији, то јест потреби да они агитују међу војницима како би се придружили еф. Панци и његовом покрету. Након тога заиста је неколико добровољаца у октобру 1943. године приступило покрету чији се штаб у том тренутку налазио у Ракитници код Трнова. За разлику од оних који су пристали да уђу у борбене јединице, Алија Изетбеговић то није учинио. Напротив, остао је у граду и то му се неретко спочитавало од стране тадашњих политичких истомишљеника. Погледати: Галијашевић, Џевад (07/12/2021), *Нови прилози за биографију Алије Изетбеговића: Присилна мобилизација или робија* - ОЗНА и КОС <http://www.pravda.rs>

ји БиХ. У једном периоду он са својим саборцима сарађује са партизанима, а кроз летке које је објављивао позива народ да подржи овај покрет.²⁸⁶ Одред је током друге половине октобра и прве половине новембра 1943. године бројао око 250 бораца и налазио се на подручју села Трново, села Бјелимићи и планине Бјелашнице али у том периоду није предузимао неке значајније борбене активности.²⁸⁷ Панџа ће у јануару 1944. године бити ухваћен од стране Немаца у околини Тузле. Потом је предат хрватским властима и спроведен у Загреб где је саслушан.²⁸⁸ Након саслушања остаје у Загребу али под константном присмотром тамошње полиције. У пролеће 1945. године партизани му поручују да поново дође у њихове редове под претњом ликвидације. Поступио је по њиховом наређењу и тако се поново обрео у партизанским јединицама. У Сарајеву, из нама непознатог разлога, долази током априла 1945. године где, између осталог, почиње да обавља богослужења у Беговој џамији. Ипак, 3. маја 1945. године поново бива ухапшен и након суђења добио је казну од десет година затвора. Умро је 1962. године у Сарајеву.

Потребно је поменути и др Мухамеда Беговића који је био професор универзитета у Београду, као и београдског имама

.....
²⁸⁶ Jahić, Adnan; Bokun, Edi (2020), *Protokol o saslušanju hafiza Muhameda ef. Pandže u Odsjeku za suzbijanje protidržavne djelatnosti redarstvene oblasti za grad Zagreb u januaru 1944. godine*, Historijska misao 6/2020, str. 157

²⁸⁷ Hurem, Rasim (2012), *Koncepcije nekih muslimanskih građanskih političara o položaju Bosne i Hercegovine u vremenu od sredine 1943. do kraja 1944. godine*, str. 538-539; Jahić, Adnan (2018), *Odnos Islamske vjerske zajednice Nezavisne države Hrvatske prema vojno-političkoj akciji hafiza Muhameda ef. Pandže u jesen 1943. godine*, Prilozi br.47/2018, str. 217-228.

²⁸⁸ Саслушање Мухамеда еф. Панџе, обављено у Загребу 21. јануара. Овај документ (фрагменти) у електронском формату доступан је на www.stav.ba/saslusanje-muhameda-ef-pandze-u-ustaskom-zatvoru/7287

Абдулаха еф. Хоџића,²⁸⁹ те Мехмеда Ћемаловића, управника „Гајретовог” дома у Београду.²⁹⁰ Они су такође били у групи муслимана који су били окренути четничком покрету.

Да овде није реч о спорадичним припадницима и симпатизерима четничког покрета довољно је навести податак да је у јединици Јова Бабуловића већина бораца била исламске вероисповести. У саставу Коњичке четничке бригаде били су муслимани-четници из Коњичке жупе, њих око 200. У јединици Бјелинића такође је око 200 бораца исламске вероисповести, у Улошком батаљону било је око 150 бораца исламске вере. На положајима око Бјелашнице било је око 400 четника муслимана из Умчана. У Вишеградској бригади, којом је командовао капетан Никић, било је преко 200 муслимана-четника. У одреду под командом поручника Куреша било је око 80 муслимана-четника, исто као и у херцеговачком одреду. На положају Дјевојачки Кук било је преко 70 муслиманских бораца, а у борбама око Неретве потпуковник Јовановић имао је на располагању преко 200 муслимана-четника који су били распоређени на положајима Бјелашница - Коњиц - Бијела. Према неким подацима, вјерује се да је више од 8.000 Муслимана било у четничком покрету у Босни и Херцеговини.²⁹¹ Са друге стране, савремени босанскохерцеговачки извори уз омаловажавање, па и прећуткивање податка о постојању муслимана у четничким формацијама, истовремено умањују њихов број, то јест наводе да их је било око 2500 распоређених у осам батаљона.²⁹² Они који су остали на простору Југославије најче-

.....
²⁸⁹ У појединим изворима др Мехмед Беговић (1904-1990), професор шеријатског права, академик САНУ-а.

²⁹⁰ Погледати: Dacić, Nadir (2015/16), *Beogradski Gajret* „Osman Đikić”, *Znakovi vremena* br. 70/71, str. 255

²⁹¹ *U Bosni preko 8.000 muslimana bilo u četnicima* (30/12/2021) <http://www.internetmagazin.rs/u-bosni-preko-8000-muslimana-bilo-u-cetnicima>

²⁹² Ibid.

шће ће бити процесуирани и неретко осуђени на смрт као на пример Ризах Јеменџић који је, пресудом Дивизијског војног суда у Сарајеву од 4. августа 1946. године, осуђен на смртну казну стрељањем. Казна је извршена 6. новембра у Тузли. Скупа са њим због учешћа у четничком покрету стрељан је и Мустафа Муратовић.²⁹³ Такође, страдавали су и јатаци исламске вере који су четницима помагали после 1945. године, као на пример Пашан (Бећира) Гушић који је стрељан 23. фебруара 1947. године.²⁹⁴ У сваком случају, према историјским изворима, муслимани су били активни у четничком покрету и то је нешто што, без обзира на то како се то доживљава из данашње перспективе, не може бити маргинализовано, а камоли преглуткивано у било каквом озбиљнијем истраживању верско-политичке ситуације у БиХ током Другог светског рата.

Једна посебно тескобна тема о којој се такође мора говорити и коју је потребно истраживати у процесу подробнијег сагледавања онога што се дешавало на просторима БиХ током периода од 1941. до 1945. године представља питање страдања цивилног становништва. Оно што треба отворено рећи, јер је то историјска чињеница, јесте да су цивили исламске вере у БиХ током Другог светског рата страдавали у читавом низу застрашујућих злочина који, уосталом као и сваки злочин, имају своје разлоге или боље речено поводе. Као што смо рекли у претходним поглављима ове књиге, остварење идеје о постојању НДХ са собом је носила још једну идеју, ону која је подразумевала нестанак Срба са простора којим су владале усташе. Лако се може приметити да је период до избијања Другог светског рата, када говоримо о простору БиХ, време у коме се нагомилавала међунационална и међурелигијска нетрпељивост. Многи од оних који су живели на просторима БиХ

.....
²⁹³ Kamberović, Husnija, *пом. дело*, стр. 21, 24

²⁹⁴ Kamberović, Husnija, *пом. дело*, стр. 62

сећали су се немилих догађаја, на пример, из времена Првог светског рата када су, између осталих, Шуцкори чинили стравичне злочине над Србима. Многим Србима у тим злоделима страдали су очеви, мајке, браћа, сестре, родбина, комшије... Многи босанскохерцеговачки муслимани по окончању Првог светског рата и стварања нове државе, осетили су одмазду победника која, као по правилу, прати оне који су изгубили рат. Све ово осећали су и Хрвати те стога не треба да чуди што је у међуратном периоду константно тињала жеља сваког од народа за оним што у целини целости значи реч освета. Одмах након оснивања Независне Државе Хрватске, значајан број муслиманских мушкараца придружио се усташкој војсци или другим паравојним формацијама како би се, најједноставније речено, осветили Србима из најразличитијих разлога. Поставши део војних јединица једне државе каква год да је била НДХ, пружена им је могућност да чине убиства, пљачке, мучења и још много чега гнусног без бојазни да ће због тога сносити неке последице. Штавише, учешћем у овим злоделима они су себе само још снажније позиционирали у систему усташке власти који је на тај и такав начин остваривао дуговремени сан о етнички чистом простору или, како је то једном приликом рекао Милован Жанић, министар у Влади НДХ: „Ова држава може бити само хрватска држава, и не постоји метод којег бисмо се устручавали да је учинимо истински хрватском и очистимо од Срба, који су нас вековима угрожавали и који ће нас поново угрозити ако им се укаже прилика”.²⁹⁵

Хронолошки посматрано реализација идеје о одстрањењу Срба у НДХ започела је готово истог момента по оснивању ове државе, то јест већ у априлу 1941. године. Уколико се усредсредимо само на простор данашње БиХ покољи над цивилним

.....
²⁹⁵ Johnsen, William (1995), *Deciphering the Balkan Enigma: Using History to Inform Policy* - www.jstor.org/stable/resrep11753?seq=2

становништвом били су таквих размера да их у историографској литератури називају Јаворски масакр,²⁹⁶ масакр у Гаравицама,²⁹⁷ масакр у Санском Мосту,²⁹⁸ покољ у Пребиловцима,²⁹⁹ масакр у Коритима...³⁰⁰ Неке од ових покоља предводили су или су у њима активно учествовали и поједини исламски свештеници.³⁰¹ Један од њих је злогласни хоџа Бећир еф. Борић из села Миостраха. Он је предводио усташе и своје истовер-

.....
²⁹⁶ Покољ Срба који је извршен у селу Јавор код Сребренице био је само један у низу злочина који су почели да се дешавају од 28. јуна 1941. године. Погледати: *Злочини ђеноцида над Србима у Сребреници у Друјом свјетском рату* (2021)

²⁹⁷ Према сведочењу Милке Пепић-Ковачевић, злочини су почели 25. јула 1941. године у селу Притоке код Бихаћа. Погледати: *Garavice, 12.000 poklanih Srba* (08/08/2011) - www.jadovno.com/garavice-12000-poklanih-srba/

²⁹⁸ Овај злочин познат је још и као масакр на Шушњару. Највећи покољ догодио се 2. августа 1941. године када су усташе и муслимани у њиховим редовима побили безмало 3000 Срба.

²⁹⁹ Злочин је започео 4. и трајао је до 11. августа 1941. године. Тачан број убијених је и даље непознат. Претпоставља се да их је преко 800. Погледати: Скоко, Саво (1992), *Покољи херцеговачких Срба '41*, Београд: Стручна књига; Гађиновић, Радослав (2017), *Насиље усташа над Србима у Херцеговини током Другој светској рату*, Култура полиса год.14, бр.32

³⁰⁰ Злочин се догодио у ноћи између 4. и 5. јуна 1941. године. Тачан број убијених Срба је непознат. Претпоставља се да је убијено преко 200 Срба и да су махом бачени у Корићку јаму. Злочин су највећим делом обавили муслимани из Фазлагиха куле, а њима су руководили усташа Херман Тогонал и, што је важно за тему ове књиге, хоџа Мухарем еф. Главинић из Гацка. Поред њега помиње се и хоџа Мухамед еф. Брезих из Берковића. Погледати: *Сјећање на злочин у херцеговачком селу Корића, ђочетком јуна 1941.* <http://www.jadovno.com/sjecanje-na-zlocin-u-hercegovackom-selu-korita>; Šarac, Ivica (2020), „*Ustase sa strane - s fesovima na glavil!*“, Hercegovina 6/2020, str. 323-382

³⁰¹ Борис Радаковић у свом раду „Усташка упоришта у Босанској Крајини: Цазин“, на жалост, помиње само презимена неких имама који су учествовали у злочинима против Срба и то извесног Агановића и Ханџића. Рад је доступан на www.boristradakovic.com

нике муслимане 13. септембра 1941. године приликом масакра Срба у селима Тржачка Раштела, Марин Мост и Буковица. Хоџа Борић касније ће бити ухваћен и осуђен на смрт 30. октобра 1942. године.³⁰² Оно што нарочито изненађује, када говоримо о поступцима појединих исламских свештеника је и то да су они јавно, неретко у џамијама или испред њих, подстицали окупљене вернике на злочине против Срба, те да су у ове злочине њихови истоверници кретали тек након обављене молитве у џамијама. Податак који додатно изазива непријатност је и тај да су, рецимо на подручју Цазина, у злочине против Срба ишле читаве муслиманске породице, то јест мужеви, жене, деца неретко са запрежним колима како би, након убијања Срба, могли да опљачкају њихову имовину, а потом запале оно што нису могли понети са собом.

Овакве акције усмерене против Срба наравно да су изазвале реакцију. Једноставније речено, Срби су, војно се организујући, пре свега настојали да заштите своја села од евентуалних покоља, а потом и да се освете за покоље који су од стране усташа и муслимана учињени над њиховим сународницима. Један у низу примера свакако су и организовања Срба од стране православних свештеника. На пример, свештеник Радојица Перишић (1907-1945), скупа са својим парохијанима али и Србима из других околних села, након вести о масакру у Коритима, одлучио је да нападне усташе пре него што они

.....
³⁰² Погледати: *Bosna i Hercegovina 1941: Novi pogledi* (2012), Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, str. 56-57; *Kalendar genocida: 09. avgust 1941. Stradanje Srba u Konjicu, Iloku, Miostrahu i Saborskom* (09/08/2017) - <http://www.jadovno.com>; Miljković, D. (2011), „Stradanja u Cazinskoj krajini i anti-fašistička borba (1941-1945)”, Beograd; *Усташка ујоринија у Босанској Крајини: Цазин* (05/02/2020) - <http://www.borissradakovic.com/> Подробније о организовању и току самог злочина, те о именима оних који су учествовали у њему скупа са хоџом Бећиром еф. Борићем: *Svedočenje Stoja Maksimovic* - <http://www.scribd.com>

крену на њихова села. Скупа са још двојицом официра војске Краљевине Југославије, он и саборци 6. јуна 1941. године нападају села Автовац и Фазлагиха кулу - места у којима су биле базе усташа и њима оданих муслимана. Хронолошки овај сукоб предвођен свештеником Перишићем може се посматрати као први оружани устанак против фашиста не само на простору Југославије него и шире.³⁰³ Сличан пример је и свештеник Саво Божић (1886-1945) који је око себе окупио наоружане Србе из посавских села управо како би спречио упаде усташа али и партизанских јединица на територију под њиховом контролом.

Ствари у БиХ додатно су се закомпликовале почев од 27. јула 1941. године, то јест када су се у борбу са усташким и домобранским јединицама умешале партизанске герилске формације у том моменту у највећем проценту састављене од Срба симпатизера и чланова КПЈ. Први напад партизана-устаника за циљ је имао уништење усташких јединица које су харале на простору између токова реке Сане и Уне. У појединим Подгрмечким селима партизански устанак је букнуо 30. јула исто када и на Козари.³⁰⁴ Иако се о томе деценијама није гласно говорило, након успешно изведених војних операција, партизански герилци, али и део народа који је претрпео варварства усташко-домобранских јединица у којима су били и муслимани, кренули су у освету. Наиме, насиље усташа и муслимана који су били њихови истомешљеници, „произвело је психозу колективног страха, а након подизања оружаног устанка православно становништво, у борбама са локалним усташама, било је вођено мотивом освете који ће кулминира-

.....
³⁰³ Погледати: *Војвода Радојица Перишић - бесмртни вођа првој антифашистичкој устанка у Европи* <http://www.slobodnahercegovina.com>

³⁰⁴ Погледати: Đonlagić, A. i Leković, M. (1963), *Njemačka ofanziva na Istočnu Bosnu: januar - februar 1942*, Beograd: Vojno delo, str. 9

ти почетком септембра и бруталним убиством више од 3000 људи”.³⁰⁵ Покушаји партизанских вођа попут Гојка Половине да се спречи освета само су донекле били успешни. На пример, Ђуро Вученовић - Бусен, командант 2. батаљона 11. крајишке козарачке бригаде, издао је усмену наредбу пред напад на село Козарац: „Знајући да се у Козарцу налазе само усташе које су биле познате по злодјелима и упорности у борби против партизана, усмено сам саопштио командирима да не жели заробљенике непријатељских војника. Била је то самовољна одлука, али сам закључио да се другачије са козарачким усташама не може поступити”.³⁰⁶ Разлог за спречавање освете била је политика КПЈ, то јест намера да се придобије што је могуће већи број припадника и других народа са простора БиХ, најпре Хрвата и Муслимана, за будуће борце у партизанским јединицама. Са друге стране, значајан број Срба који се испрва борио на страни партизана, управо због такве политике прелазио је у четничке војне формације.³⁰⁷ Да је освета првенствено четника, али и партизана над муслиманским живљем због злочина што су их ови начинили над Србима била заиста велика, о томе нам говоре многобројни историјски извори. Реч је о хиљадама страдалника поготово оних који су живели на просторима БиХ који су територијално ближи Србији. У овим злочинима страдавали су и муслимански свештеници који, у највећој мери, нису били војно-политички активни на страни усташке власти. У вези са тим навешћемо и неколико сведочанстава забележених у документима.

.....
³⁰⁵ Agić, Jasmin (05/05/2019), *U Kulen Vakufu ustanici 1941. godine pobili 2.000 muslimana i Hrvata* <http://www.balkans.aljazeera.net/teme/>

³⁰⁶ *Најјаче муслиманске усташке милиције из Козаром током Другој свјетској рат* (28/03/2021) <http://www.borisradakovic.com>

³⁰⁷ Погледати: Goldstein, Ivo (26/07/2018), *Ustaški zločin, partizanski ustanak, četnička osveta, ili: što se doista zbilo u Srbu 27. srpnja 1941.* <http://www.jutarnji.hr>

KOTARSKO VAKUFSKO - MEARIFSKO
POVJERENIŠTVO U GORAŽDU
GORAŽDE
ULEMA MEDŽLISU
SARAJEVO

Savezno okružnici naslova Br. 12.338/40 od 26.XII.1941 u prijevodu spisa dostavljaju se naslovu 36 mualimskih osobnika, koji su sačinjeni još u rujnu mjesecu 1941, ali nisu mogli biti poslani uslijed prekida poštanskog i drugog prometa u Goraždu.

Jednovremeno napominjemo da su neki osobnici djelimično uništeni od četnika, a neki pak podpuno sa svima prilozima.

Prvobitno je povjerenstvo sačinilo sve osobnike za sve vjer. službenike (mualime i imame) u tri primjerka, prema cit. okružnici dok su pukim slučajem preostali ovi koje šaljemo.

Usljed obće situacije u ovim krajevima, napominjemo da i one osobnike, koji su bili sačinjeni za ovo povjerenstvo, šaljemo u naslovu u pohranu, kako eventualno ne bi totalno nastradali.

Od priposlanih osobnika, napominjemo da su mualimi: 1) Adil ef. Pleh mualim u Žužalu,³⁰⁸ 2) Ali ef. Kodžaga mualim u Zupčićima,³⁰⁹ 3) Ali ef. Dragolj, mualim u Oglečevi, da su svi poslani od četnika u prosincu 1941.

S molbom na znanje i dalje uredovanje.

PREDSJEDNIK
(potpis nečitak)³¹⁰

.....
³⁰⁸ Погледати: *Sjećanja, opomene i poruke: Zbornik radova s Okruglog stola, održanog 26. januara 2011. u Goraždu povodom 26. januara - Dana sjećanja na genocid u Gornjem Podrinju* (2012), Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu - Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, str. 222

³⁰⁹ Погледати: *Sjećanja, opomene i poruke* (2012), Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu <http://www.institut-genocid.unsa.ba>; *Stradanje Muslimana - ustaša*, god. 15, br. 4 (1945) www.archive.org

³¹⁰ Čekić, Smail (1996), *Genocid nad Bošnjacima*, Sarajevo, str. 205

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA
ULEMA MEDŽLIS U SARAJEVU

Broj: 2555, 31.VII 1943

K. broj 2555/43

Vakufskom ravnateljstvu
Sarajevo

Na upit naslova od 27. VII. 1943. broj 9091/43 saobraćujemo da su ovome Ulema medžlisu do sada dostavljeni izvještaji o sledećim poginulim džematskim imamima uz koje dostavljamo i imena korisnika njihove porodične imovine:

1. Ajanović Muhamed iz Međeđe
2. Ajanović Ibrahim iz Šljedovića
3. Borić Omer iz Bron.Majdana
4. Buljubašić Smail, Vrnograč
5. Bajrić Hasan iz Ljubije
6. Bjelan Muhamed iz Foče
7. Džoko Šerif iz Bezujna
8. Hadžić Muhamed iz Cerske
9. Kauklja Hamid iz Miletkovića
10. Kečović Abid iz Jeleća
11. Kalapuh Halil iz Slatine
12. Rogo Pašo iz Jabuke
13. Zahić Mustafa iz Plane
14. Mehanović Sejfudin iz Vlasenice

Uz navedene korisnike porodične mirovine treba ubrojiti za svih navedenih poginulih džemat. imama još i njihove udovice, koje su sada žive.

Otpremio 3/8 43.
(potpis nečitak)³¹¹

.....
³¹¹ Čekić, ibid., str. 314

Према сведочењу горажданског имама Зуфера еф. Бешлића,³¹² од децембра 1941. па до краја јануара 1942. године, према њему познатим информацијама, убијени су следећи исламски верски службеници:

1. Шериф еф. Џака, џематски имам из Миљена, котар Чајниче. Убијен од стране четника 10. децембра 1941. године у околини села Метљаке.

2. Мухамед еф. Пашић, кадија и председник вакуфа у Чајничу, убијен 11. децембра 1941. године.

3. Абдулатиф еф. Хубанић, седамдесетогодишњак убијен у својој кући у Горажду 12. децембра 1941. године.

4. Али еф. Коцага, муалим из Зупчића код Горажда, убијен 14. децембра 1941. године.

5. Адем Ефендић, ученик Више исламске шеријатске теолошке школе, убијен са читавом породицом 16. децембра 1941. године у Горажду.

6. Адил еф. Плех, муалим из Жужала, убијен 16. децембра 1941. године у Горажду.

7. Хаџи Хамди еф. Кауклија, џематски имам у Милетковићима, котар Чајниче, убијен 28. децембра 1941. године. Са њим је убијен и његов син Мухамед, ученик Више исламске шеријатске теолошке школе.

.....
³¹² Хаџи Зуфер еф. Бешлић, мостарски (херцеговачки) муфтија, рођен је 8. фебруара 1909. године у Горажду. Након мектеба и основне школе похађао је Гази Хусрев-бегову медресу у Сарајеву где школовање окончава 1933. године. Од 1934. до 1950. године у Горажду обавља различите дужности (џематски имам, хатиб, муаллим, вероучитељ). 1950. године изабран је за члана Улема-меџлиса у Сарајеву где обавља дужност верско-просветног референта, а од 1958. године и дужност фетва-емина. 1950. године изабран је за првог председника Удружења илмије. Од 1960. године је на дужности главног имама (муфтије) за Херцеговину са седиштем у Мостару. Умро је 21. јануара 1976. године. Погледати: *Hadži Zufer ef. Bešlić* (18/01/2024) - <http://www.ilmijja.ba/udruzenje/histo-rijat/istaknuti-alimi/>

8. Мухамед еф. Бјелан, мудерис и џематски имам у Фочи, убијен 28. децембра 1941. године у Горажду.

9. Мула еф. Прашо, старац од деведесет година, из Милетковића.

10. Ибрахим еф. Ајановић и Мухамед еф. Ајановић из Шљедовића, Рогатички округ.

11. Халил еф. Клапух, џематски имам из Слатине.

12. Абид еф. Кечевић, џематски имам из Јелача.

13. Пашан еф. Рого, џематски имам из Јабукe са сином (не наводи се име) учеником Више исламско-теолошке школе.³¹³

Упоредо са убиствима муслиманског становништва спорадично су се дешавале епизоде насилног покрштавања муслимана. О присилном покрштавања муслимана 1. јуна 1943. године исказ су дали Ферхат еф. Штета, џематски имам из Грдијеваца и Ахмед еф. Селимовић, шеријатски судија из Фоче. По њиховом сведочењу у селу Подпећ покрштено је 60 особа, а еф. Штета претпоставља да их је још 20 али да се о томе у народу ћути. Међу покрштенима су Хасан Ковач са породицом (њега еф. Штета помиње као некога ко је остале сељаке подстакао да се одрекну исламске вере), затим спомиње Фату Смајкан са породицом, Дервиша Кобиљара, Хатицу Смајкан са породицом. По његовом сведочењу тај догађај се збио крајем фебруара 1943. године. Он такође тврди да је у припреми било покрштавање још 164 особе из села Подпећ али да до тога није дошло јер су на село напали партизани.³¹⁴

.....
³¹³ Погледати: *Sjećanja, opomene i poruke*, str. 222-224. Uporediti sa: Šarić, Sabahudin (2012), *Zločini nad islamskim vjerskim službenicima 1941.*, *Sjećanja, opomene i poruke...*, str. 130-135.

³¹⁴ Погледати: Čekić, Smail, *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svetskom ratu: Dokumenti* - www.znaci.org/00003/446.pdf

Пред крај рата од стране усташа хапшени су и осуђивани поједини муслимански свештеници, ученици и чиновници исламске заједнице у Сарајеву као на пример: Јашаревић Реуф, рођен 1920. године у Бања Луци, који је као „исламски душебрижник” због оптужби да је био шпијун партизанског покрета који је врбовао нове борце и прикупљао материјалну помоћ. Јашаревић је ухапшен и одведен у логор Јасеновац где је и умро.³¹⁵ У логору је страдао и Ибрахимовић Мехмедалија, рођен 1927. године, за кога се каже да је био ђак шеријатске школе и да је оптужен као члан КПЈ. У Јасеновцу је на свиреп начин, скупа са својим џематлијама, страдао и Хујдур еф. Мумин (1892-1943) из места Куте код Прозора. Ухапшен је због противљења усташким злочинима над Србима.³¹⁶ Чиновник Улема-меџлиса у Сарајеву, Халчавић (Авде) Хусеин, рођен 1919. године, 14. марта 1945. године осуђен је од стране усташке власти у Сарајеву на 15 година тешке тамнице. Пар дана раније, то јест 10. марта 1945. године у Сарајеву су усташке власти на пет година тамнице осудиле Џумхур (Абдулселама) Џемала, рођеног 1924. године у Београду, који се наводи да је „свећеник у Сарајеву”.³¹⁷ Због сарадње са партизанима на две године затвора осуђен је и Шехић Исмет, рођен 1918. године, за кога се наводи да је завршио Гази-Хусрефбегову медресу у Сарајеву.³¹⁸

.....
³¹⁵ За подробније проучавање учешћа бањалучких муслимана у радничком покрету пре Другог светског рата интересантно је казивање његовог брата Хусеина Јашаревића које је, у електронском формату, доступно на www.arhipedija.com

³¹⁶ Погледати: *Jugosloveni u koncentracionom logoru* [http://www.pisi.co.rs;Stradanje Bošnjaka u Jasenovcu](http://www.pisi.co.rs;Stradanje%20Bošnjaka%20u%20Jasenovcu) (22/04/2023) - <http://www.stav.ba>

³¹⁷ Абдулселама Џумхур (1877-1933) био је главни имам Војске Краљевине Југославије. Његов син, Џемал еф. Џумхир је био имам у Београду. У Сарајеву је ухапшен од стране усташа, а после рата, ухапшен је и утамничен од стране партизана. По свему судећи убијен је 1945. године.

³¹⁸ Погледати: Ćekić, Smail, пом. дело; www.znaci.org/00003/446.pdf

Питање учешћа босанскохерцеговачких муслимана у партизанским јединицама, иако се то чини на први поглед, још увек није довољно обрађена тема у научним круговима. Наиме, чињеница је да постоји обиље литературе која је настала током постојања СФРЈ, а у којој је питање учешћа муслимана и муслиманки у народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији до у танчине обрађено. Проблем са овом грађом је у томе што је она једнострано изложена и што настаје под притиском политике на историчаре. У тежњи за реализацијом идеје о братству и јединству народа и народности свакако да је било потребно одстранити све оно што идеолошки баш и није било подобно и што би могло засметати у процесу реализације поменуте идеје. Данас, пуно година касније и након што је БиХ протутњао још један рат, сусрећемо се са ситуацијом у којој се учешће муслиманског живља у партизанским редовима безмало доживљава као нека врста срамоте. Штавише, сведоци смо низа чудних и непријатних ситуација. На пример, једна таква непријатност је случај Деде Трампића из Шушњара код Добоја. Трампић је био носилац Партизанске споменице 1941. године, нечега што је својевремено била огромна част и привилегија. Када је Трампић 2017. године умро и када је требао да буде сахрањен, његовим потомцима је речено да он не може бити сахрањен у гробљу поред своје супруге упркос томе што је редовно измиривао новчане обавезе тамошњем погребном предузећу. Као разлог забране наведено је да Трампић, као комуниста, не жели да буде сахрањен по верским обичајима, а да такав вид сахране у овом тренутку више није изводљив.³¹⁹ Овај, само на први поглед баналан пример, заправо манифестује пуно тога. Однос политич-

.....

³¹⁹ Погледати: Komnenić, Bojana (07/11/2017), *Islamska zajednica zabranila nosioci partizanske spomenice sahranu kraj supruge* <http://www.ante-nam.net>

ких елита у БиХ према партизанском покрету значајно се изменио и, како се чини, такав ће остати у будућности. Култура сећања ипак не може и не треба да буде једнострана. У вези са питањем којим се бавимо у овој књизи једноставно је немогуће, а не дотакнути се учешћа муслимана и муслиманског свештенства у партизанским јединицама, као и њиховог активног ангажмана у КПЈ јер је тога заиста било и о томе постоје сачувани историјски извори без којих, поновимо, не постоји историја као наука.

Хронолошки посматрано може се рећи да постоје два периода у вези са питањем учешћа босанскохерцеговачких муслимана у партизанским јединицама. Први период је од почетка борбених дејстава партизана у БиХ, то јест од јула 1941. године па до половине 1943. године. Други период је од половине 1943. године па до завршетка Другог светског рата, то јест до маја 1945. године.

У ранијем делу књиге нагласили смо да су босанскохерцеговачки муслимани, поготово они у млађој животној доби и они који су били ученици, студенти или радници, били активни у КПЈ и организацијама које су функционисале под њеним надзором и инструкцијама. Када се КПЈ укључила у оружану борбу и када је подигнут устанак 27. јула 1941. године, у партизанским јединицама реално највећи број бораца били су Срби. Али, нагласимо, у овим јединицама било је и Хрвата, Јевреја, Словака, Мађара па самим тим, поготово на простору настањеним исламским живљем, и одређени проценат бораца муслиманског порекла. Штавише, деца појединих муслиманских свештеника били су предратни комунисти па самим тим и борци у партизанским јединицама. Многи међу њима неретко су страдавали у борбама, у заробљеништву или од последица рањавања. На пример, синови Есада еф. Сабрихафизовића, сарајевског имама, били су чланови КПЈ. Синови и

брат Хусеина еф. Муџића такође су били у партизанима. Ремзија, син Мехмеда еф. Пехливановића, био је предратни комуниста који је већ 1941. године ступио у партизане (погинуо је 1943. године). Чувени Нурија Поздерац, босанскохерцеговачки комуниста и партизан, такође је био син имама, то јест његов отац је био чувени хафиз Мурат/Мурад еф. Поздерац (1862-1930) који је, према шеријатском закону, имао три жене: Фатиму-Мину, Милећу и Хасибу. Нуријина мајка била је Фатима-Мина Поздерац (1827? - 1881?).³²⁰

Партизански борци, без обзира на националну и верску пропадност у овом периоду рата полагали су заклетву која је, сама по себи, пуно тога говорила о наднационалном и надрелигиозном карактеру партизанске борбе:

„Кунем се да нећу пустити своје оружје док последњи фашистички окупатор не напусти моју земљу, док последњи усташки гад не буде искорењен.

Кунем се да ћу се заклети непријатељу који је поробио и опљачкао моју земљу уз помоћ домаћих издајника, заклао и убио мој народ, жене и децу, украо моје жито, мој труд и труд и отерао ме из огњишта мог деде - кунем се да ћу му се немилосрдно осветити, да ћу му нанети ударац за ударац, крв за крв, смрт за смрт”.³²¹

Малобројност муслимана у партизанским јединицама поготово у првим месецима рата, чак и без обзира на њихову ранију комунистичку ангажованост, свакако је повезана са околношћу да се, када говоримо о БиХ, у редовима усташа активно бори значајан број муслиманских младића и да они учествују у злочинима против Срба. Такође, одређени број

.....
³²⁰ Погледати: *Murat-aga hafiz Pozderac* <http://www.geni.com/people/Murat-Aga-hafiz-Pozderac/6000000018517504433>

³²¹ Преузето: *SDP - Prvih 100 godina: kratki pogled na socijaldemokratiju u BiH* (2009), Sarajevo: Forum Lijeve Inicijative, str. 70

млађих муслимана окренуо се учешћу у већ поменутих муслиманским милицијама које су се трудиле да превасходно заштите муслиманска села на простору где су деловале. По неким истраживачима није била реткост да су се поједини муслимани у партизанима током 1941. године борили под лажним именима или само са надимком.³²² Ипак, током исте године, долази и до формирања првих одреда чији су борци били већински муслиманског порекла. Пример је Прва муслиманска чета на челу са предатним комунистом Мујом Хоџићем (1898-1956) и са око стотињак бораца која је била део Романијског партизанског одреда.³²³ Један од предатних симпатизера КПЈ био је Сарија еф. Хоџић, имам из Жепе који је, према сведочењима, помагао устанике, а априла 1942. године са још неколико истомишљеника, покушао да се прикључи Романијском одреду. Сарија еф. Хоџић ухваћен је на превару од стране четника и недуго затим бива убијен.³²⁴

Проблем са којим су се сусретали партизани у вези са босанскохерцеговачким муслиманима и њиховом већом ангажованостју у борбеним јединицама била је њихова неспремност да прихвате герилски начин борбе. Муслимани, поготово они из сеоских средина, једноставно нису били спремни да напуштају своје домове и села у којима су живели. Штавише, поједини партизански официри приметили су ову слабост муслиманских бораца и стога нису били ретки случајеви да су муслиманске саборце, након што би требало да крену даље, враћали кућама без кажњавања. Била је то пракса како би се

.....
³²² Погледати: *Učešće Bošnjaka/muslimana u Narodnooslobodilačkoj borbi 1941.-1945.* - www.tuzlapress.ba

³²³ Погледати: Borovčanin, Drago, *Organizacija KPJ na Romaniji od osnivanja do 1945. godine* - www.iis.unsa.ba

³²⁴ Погледати: *Formiranje i borbeni put Muslimanskog bataljona Romanjskog NOP odreda* (15/07/2015) - www.rogatica-bih.blogspot.com

избегле казне због дезертерства које је иначе била масовна појава у усташким, а поготово домобранским јединицама.

Са друге стране постојали су појединци попут фочанског имама Захира еф. Хавића (1923-1943) који су се прикључили партизанима. Хавић је, конкретно, приступио партизанима након масакра у селу Слатина. За њега се казује да је од почетка рата био свестан усташке политике геноцида и чињенице да ће учешће муслиманске младежи у злочинима изазвати одмазду и освету Срба. Стога је он испрва одговарао сународнике да не ступају у усташке војне формације, а потом је отворено износио потребу да његови истоверници приступају партизанима и да се боре против фашизма. Он, за разлику од неких, није остао само агитатор. Штавише, еф. Хавић је фебруара 1942. године кренуо са партизанима и постао је верски референт Прве пролетерске бригаде. Активно ће учествовати у борбама али и обављати своје верске обавезе. Сведочанство тога забележио је и Владимир Дедијер у свом „Дневнику”. Имам Захир еф. Хавић је у јуну 1943. године заробљен од стране усташа након битке на Сутјесци.³²⁵ Предат је Немцима који су га након мучења и сваковрсног злостављања убили у београдском/земунском логору Сајмиште. Један од имама који су такође активно помагали партизански покрет још на почетку ратних сукоба био је и Ибрахим еф. Бегић који је службовао у селу Кораје код Брчког.³²⁶

КПЈ, када говоримо у БиХ, због специфичних политичких прилика, приметно је морала да осмисли нешто другачији покрет за национално ослобођење и аутономију овог дела др-

.....
³²⁵ Погледати: *Prva proleterska* (1991), knjiga IV, Beograd: Vojno izdavački i novinski centar, str. 285

³²⁶ Погледати: Беџировић, Denis (2022), *Državna politika razdvajanja službenika Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini (1945-1963)*, Historijski pogledi 7/2022, str. 209

жаве. Кључна идеја свакако је била идеја о стварању БиХ као самосталне републике у будућој држави. Можемо рећи да је својеврсна круна овог политичког деловања КПЈ међу муслиманима БиХ било Прво заседање Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије (у наставку АВНОЈ). Заседање је одржано 26. и 27. новембра 1942. године у Бихаћу који је тада, нагласимо, био већински настањен муслиманима. Тито је свакако био свестан потребе за муслиманима у партизанским јединицама и свакако је искористио Прво заседање АВНОЈА да полако али сигурно својим следбеницима приближи идеју о БиХ као федералне јединице у новој Југославији. Као особа која му је могла помоћи у томе био је и раније поменути Нурија Поздерац који, осим што је потицао из угледне свештеничке породице, имао је политичко искуство јер је био предратни политичар, народни посланик у Скупштини Краљевине Југославије, али и неко ко је са партизанима још од 1941. године.

Уколико погледамо списак учесника првог заседања АВНОЈ-а приметимо невелик број делегата који су пореклом муслимани: Осман Карабеховић (студент медицине из Бања Луке), Омер Осмић (земљорадник из Прозора), Нурија Поздерац и Авдо Хумо (књижевник из Сарајева). Од свештенства овом заседању присуствују већином свештеници Српске Православне Цркве и то Јевстатије Караматијевић, Јагош Симонић, Благо Марковић и Влада Зечевић. Ипак, ове личности, поготово због свог утицаја који су имали у КПЈ, уз свесрдну помоћ особе каква је био Ђуро Пуцар - Стари (1899-1979), већ те 1942. године, позивајући се на одлуке Дрезденског конгреса КПЈ, учиниће пуно тога за БиХ, то јест учиниће да она постане федеративна република и део будуће Југославије. За тему о којој говоримо битан је део „Прогласа” који је усмерен управо према Муслиманима и у коме се каже:

„Muslimani! Vi ste na svojim leđima osjetili svu oštrinu ustaških zločinstava, izvršenih protiv Srba u Bosni, Hercegovini i Sandžaku, onda kada su krvožedne četničke bande počele da kolju vašu djecu i žene i da pale vaša sela i domove. Vođstvo jugoslovenske muslimanske organizacije varalo vas je u danima najtežih nevolja i nesreće koje ustaše izazvaše svojim pokoljem srpskog življa. Danas već Muslimani znaju gdje im je mjesto u zajedničkoj borbi s onima koji se bore za ravnopravnost, bratstvo i vjersku snošljivost.

Bosanci i Hercegovci, samo ujedinjeni i složni, preko svojih narodno-oslobodilačkih odbora, a u redovima Narodno-oslobodilačke vojske možete sebi ostvariti jednu ljepšu i zajedničku budućnost. Muslimani ne smiju više biti roba, o koju će se nadmetati veliksrpski pljačkaši... pokvarenjaci i izrodi, sve zbog toga da bi mogli vladati jedni ili drugi. Vama i svima Srbima i Hrvatima i Muslimanima potrebna je iskrena i bratska saradnja da bi Bosna i Hercegovina kao jedinice u našoj bratskoj zajednici, mogle napredovati na zadovoljstvo svih bez razlike na vjeru i stranku”.³²⁷

Како се може приметити кроз речи овог документа, БиХ се посматра као један од конститутивних елемената будуће државе и то је, у неку руку, управо оно за чега су се залагали поједини муслимански политичари али и муслимански свештеници у периоду постојања Краљевине Југославије. БиХ је, по замисли КПЈ, требала добити аутономију и постати простор у коме би заједнички живели Срби, Хрвати и Муслимани након што држава буде ослобођена од фашиста и након што Јосип Броз Тито дође на власт. На први поглед и, наравно, из данашње перспективе, ова идеја изгледа прилично једноставном али, уколико сагледамо ситуацију с краја 1942. године, па

.....
³²⁷ *Proglas AVNOJ-a narodima Jugoslavije usvojen 27. novembra 1942. na Prvoj radnoj sednici osnivačke Skupštine AVNOJ-a (1953), Prvo i Drugo zasjedanje Antifašističkog veća naroda oslobođenja Jugoslavije, Beograd: Prezidijum Narodne skupštine FNRJ, str. 60-65*

све до новембра наредне 1943. године, на простору БиХ десиће се пуно тога што ће свој траг оставити на војно-политичким дешавањима па самим тим и односа исламског свештенства према свему ономе што се догађало око њих.

Могли смо да приметимо да је у наведеном периоду рата постојала својеврсна борба за босанскохерцеговачке муслимане, то јест борба за њих у смислу ко ће их више привући у своје борбене јединице. Усташе, домобрани, Немци, муслиманске милиције, партизани - свако од њих је имао потребу за босанскохерцеговачким младићима јер, не заборавимо, следбеници ислама су у БиХ чинили велики проценат становништва па самим тим и велики проценат потенцијалних бораца. Руководство КПЈ, хтели ми то да признамо или не, учиниће неколико важних потеза у овој својеврсној игри надмудривања. КПЈ ће младим муслиманима, а што је још важније, младим муслиманкама, пружити могућност да се ослободе традиционалног начина живота и оптерећења верским прописима. КПЈ ће босанскохерцеговачким муслиманима понудити могућност превазилажења положаја својеврсне потчињености који су осећали/имали још од времена аустроугарске анексије. КПЈ ће босанскохерцеговачким муслиманима пружити могућност да буду оберучке прихваћени као један од конститутивних народа, то јест да буду Муслимани. Такође, КПЈ ће прихватити босанскохерцеговачке муслимане који су дезертирали из других војних формација како би без санкција наставили да се боре у партизанским јединицама јер, поготово током 1943. године, дошло је до приметне промене на великим ратиштима и како се већ могло осетити, Немачка је полако али сигурно кренула путем пропасти у Другом светском рату.

Врх КПЈ никада се није либио да користи политичке „враголије”, то јест веште манипулације па и лукавства. Штавише, манипулације које су користили у великој мери су резултира-

ле управо тиме да су се партизанске јединице крајем 1942. године, а поготово током 1943. Године, све више попуњавале муслиманским борцима. Као пример веште политичке игре за тему којом се бавимо поменимо да је Хамдија Поздерац 22. децембра 1942. године, скупа са Јосипом Брозом Титом и Иваном Милутиновићем, у казинској џамији организовао сусрет са локалним муслиманским становништвом и позвао их да приступе партизанима што су многи и учинили.³²⁸

Упоредо са трудом врхушке КПЈ на придобијању муслиманског живља на простору тзв. Бихаћке републике, запамћена је и активност имама Смаила еф. Буљубашића (1888-1943) из села Врнограч. Буљубашић у овом селу живи и пре почетка Другог светског рата.³²⁹ Скупа са Мехом Касуповићем заслужан је за изградњу џамије у Врнограчу која је свечано отворена 22. новембра 1935. године и био је неко ко је цењен и поштован од стране муслиманских сународника. Он је још од почетка рата симпатизер партизанског покрета, а од јесени 1942. године нескривени активиста. Према једном документу био је активан у Народноослободилачком одбору села Врнограч на различитим задацима. Сведочанство о томе забележио је и Хајрудин Хајро Капетановић (1917-2001) у својим ратним сећањима.³³⁰ Од стране немачке војске Буљубашић је заробљен и стрељан на очиглед становника Врнограча крајем јануара 1943. године. По други пут, ако тако можемо да кажемо, Смаил еф. Буљубашић биће стрељан у рату који је на простору БиХ вођен од 1992. до 1995. године. Наиме, 1983. године сликар

.....
³²⁸ Погледати: *Zahir ef. Handić: Imam koji se suprostavio četnicima, nacistima i ustašama* - www.sandzacke.rs

³²⁹ Погледати: *Gajretova organizacija* (1932), Gajret: Glasnik kulturno prosvetnog društva 11-13/1932, str. 185

³³⁰ Погледати: *Kad nacisti opominju: Imam streljan pred džamijom i vjericima* (25/12/2021) - www.haler.blogger.ba

Александар Л. Луцијан насликао је страдање имама Буљубашића и та слика годинама се налазила у градској Вијећници Велике Кладуше. Током рата неко је, из њему или њима познатих разлога, пуцао или на неки други начин оштетио звезду петокраку која је била на ахмедији имама Буљубашића. Слика је потом склоњена у подрум Вијећнице да би затим, неколико година након окончања рата, рестаурирана и враћена на место где је раније стајала.³³¹

КПЈ са Титом на челу већ 1942. године била је свесна потребе постојања свештенства у партизанским јединицама. Из данашње перспективе, то јест након свих оних информација које су ишле у прилог непотребности религије у свакодневици друштва у времену након постојања СФРЈ, потреба за војним свештенством у партизанским јединицама чини се безмало апсурдном појавом. Наиме, кључну улогу у упознавању и ојачавању идеја комунизма међу партизанима али и најширим слојевима друштва (поготово оном делу који је живео у сеоским срединама) имали су политички комесари и поготово верзиране партизанке које су упознавале слушаоце са циљевима будућег друштва које је требало да се изгради кроз револуцију. Са друге стране, потребно је имати на уму да у време Другог светског рата друштво, поготово у БиХ, није било у тој мери нерелигиозно каквим ће постати после 1945. године и касније. Штавише, свештенство је представљало онај део популације чије се мишљење у најширим друштвеним масама уважавало и прихватало. Ово је посебно било изражено у срединама настањеним муслиманским живљем. Управо стога постојање свештеника у партизанским јединицама имало је своју важност јер се тиме, између осталог, потирала тврдња

.....
³³¹ Погледати: *Kako su Nijemci 1943. godine strijeljali Smaila Buljubašića, vrnogračanskog imata sa petokrakom* (24/02/2012) www.banjalukain.com

усташа и четника, као противника комунистичког покрета, да ће религија бити уништена у народу уколико они, комунисти, дођу на власт. Из практичне потребе придобијања поверења народа и што је могуће више нових присталица па самим тим и бораца, КПЈ није пропуштала прилике да, на пример, у неко босанскохерцеговачко село, међу првима заједно улазе православни свештеник и муслимански имам који су на својим капама имали јасно уочљиве ознаке: петокраку и крст или петокраку и полумесец.

У политичком смислу, а посебно у процесу обликовања будућих федералних јединица нове Југославије, постојала је потреба за присуством свештенства на важним догађајима као што су сједнице Националног антифашистичког савјета народноослободилачког Народа Босне и Херцеговине (у даљем тексту: ЗАВНОБиХ).

„Устанак у Босни и Херцеговини погодио је све регионе. Више од двије трећине територије Босне и Херцеговине је ослобођено од окупатора. Српске масе, које чине већину у Народноослободилачкој војсци и које су направиле највише жртава, данас одлучно стоје уз народноослободилачки покрет. Великосрпска стварност није успела да их привуче у свој братоубилачки круг. Четници су се распали, а преварени, углавном сељаци, придружили су се народноослободилачком покрету. Издајничка политика Велике Србије изгубила је упориште међу српским масама.

Муслиманске масе све више увиђају да Муслимани могу извојевати равноправност и слободу и осигурати свој опстанак само у народно-ослободилачком покрету, и данас све више приступају борби против окупатора и његових помагача. Већина водства бивше Југословенске муслиманске организације, са Џафером Куленовићем на челу, која је пришла окупатору и усташама и која је крива за страдања Муслимана као и Срба,

губи сваки утицај на муслиманске масе. Сад се јављају међу Муслиманима политичке шићарције који покушавају да задрже прилажење Муслимана народно-ослободилачком покрету паролом: Муслимани су се једном преварили, други пут не смију пренаглити. Масовни прилазак Муслимана народно-ослободилачком покрету збрисаће и те покушаје муслиманске реакције да омете братимљење Муслимана са српским и хрватским народом и искористе их за своје себичне циљеве... Зато се пред ЗАВНОБиХ постављају задаци: да учвршћује братство народа Босне и Херцеговине, да развије оружану борбу против окупатора и његових помагача, уводећи нове борце у нашу Народно-ослободилачку војску и убрзавајући привлачење у народно-ослободилачки покрет нарочито Муслимана и Хрвата; Да, ослањајући се на народне ослободилачке одборе из руралних и регионалних, она консолидује и проширује нову народну моћ, велико достигнуће народа у овој борби. На тај начин ЗАВНОБиХ ће бити у могућности да у још већој мјери помогне Народноослободилачкој војсци и још успјешније рјешава економска, социјална, образовна и здравствена питања”.³³²

Ово су фрагменти Резолуције ЗАВНОБиХ-а донете 25/26. новембра 1943. године кроз које јасно провејава управо идеја за реализацијом намере КПЈ да босанскохерцеговачки муслимани, али и муслимани на другим просторима будуће државе, буду у што је могуће већој мери укључени у активности народне власти и народне војске. ЗАВНОБиН је представљао корак у реализацији идеје о БиХ као федеративне јединице будуће Југославије. Ипак, то није била општеприхваћена идеја међу комунистима тог времена. Наиме, један део њих сматрао је да је БиХ као засебна федеративна јединица била неостварива

.....
³³² *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine: dokumenti 1943-1944.* (1968), Sarajevo: Institut za istoriju radničkog pokreta

због вишенационалног састава њеног становништва. Ипак, тадашњи ауторитети у КПЈ попут Авде Хуме, Родољуба Чолаковића, Хасана Бркића и других нису се слагали са таквим ставом. Штавише, они су успели да на своју страну привуку Едварда Кардеља и што је најважније, Јосипа Броза Тита. Да би се то и званично верификовало међу босанскохерцеговачким комунистима било је потребно одржавање првог заседања ЗАВНОБиХ-а одржаног у Мркоњић Граду 25/26. новембра 1943. године. По једној од тачака „Резолуције” народи БиХ „хоће да њихова земља, која није ни српска, ни хрватска, ни муслиманска, него и српска, и муслиманска, и хрватска, буде слободна и збратимљена Босна и Херцеговина у којој ће бити осигурана пуна равноправност и једнакост свих Срба и Муслимана и Хрвата”. Била је ово идеја са којом ће се иступити на другом заседању АВНОЈ-а које је одржано у Јајцу 29/30. новембра 1943. године када је донета одлука о формирању Демократске Федеративне Југославије у чијем саставу ће бити и БиХ.

На првом заседању ЗАВНОБиХ-а међу делегатима било је и оних који су припадали свештенству. Према речима записника првог заседања ЗАВНОБиХ-а православни свештеник Новак Мاستиловић, између осталог рекао је и следеће: „... говорећи о народноослободилачкој борби, подвлачи да је наша НОВ (Народноослободилачка војска - прим. аутора) спријечила братоубилачко клање које је нашим народима пријетило потпуним истребљењем. Истиче, даље, да наши непријатељи, а међу њима и војска Драже Михаиловића под руководством краља Петра, покушавају да обману народ да је народноослободилачки покрет против цркве и вјере. То је најобичнија лаж. На концу свога говора апелира на свештенике осталих вјероисповијести да свим они раде са својим снагама на јачању братства између Срба, Хрвата и Муслимана као главног предуслова за нашу коначну победу, за слободу и срећан живот”.

Хафиз Халил еф. Сарајлић,³³³ такође је активно учествовао у дискусијама. Према записнику: „Халил Сарајлић описује лијеп однос муслимана његовог краја према српском народу који је био изложен клању од усташа. Међутим, без икаквог повода, четници су касније провалили у село Лишња крај Прњавора, опљачкали и попалили 40 муслиманских кућа те поубијали све оне који нису успјели да побјегну. Даље наводи како су три швапска бомбардера, на молбу четника, срушила џамију, након чега је изговор Шваба био да је у џамији тобоже партизански штаб. Из тога се види ко је уствари против слободе вјере. Напротив, по доласку партизана сви свештеници добили су наређење да се богомоље отворе и да се врши служба божија. Позива све оне који воле своју домовину, у заједничку борбу против заједничких непријатеља, за сретну и бољу будућност”.³³⁴

Према записнику првог заседања ЗАВНОБиХ-а учесник је и Омер Максумовић, вероучитељ из среза коњичког.³³⁵ Пот-

.....
³³³ Хаџи хафиз Халил еф. Сарајлић рођен је у Бања Луци 25. августа 1888. године. Завршио је Ахмед Муид-медресу и две године Теолошког факултета у Истанбулу. 24. септембра 1928. године постављен је за имама, хатиба и муаллима у селу Лишња (општина Прњавор). Осим као већник ЗАВНОБиХ-а у сва три заседања. По окончању Другог светског рата враћа се у Бања Луку. Пензионисан је 1. маја 1952. године али наставља да буде активан као имам и хатиб у Даудији џамији до 1954. године када је џамија затворена (срушена је 1963. године). Одликован је Орденом заслуга за народ. Умро је 19. децембра 1973. године.

³³⁴ Погледати: *Zapisnik Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a* - www.znaci.org

³³⁵ Максумовић Омер (1890-1972) се до Другог светског рата бавио земљорадњом, а обављао је и дужност вероучитеља у селу Добочани код Коњица. Учесник је НОР-а од 1943. године. У току НОР-а је био члан Среског и Општинског народноослободилачког одбора у Коњицу и Обласног народноослободилачког одбора за Херцеговину. Вијећник је I, II и III заседања ЗАВНОБиХ-а и II и III заседања АВНОЈ-а. Погледати: *Sabrana djela Josipa Broza knj. XVII*, str. 440.

писници „Прогласа муслимана посланика ЗАВНОБиХ-а муслиманима Босне и Херцеговине”,³³⁶ су и Хамдија Ђемерлић,³³⁷ професор Више теолошке школе у Сарајеву, Халил Хаџисарајлић, вероучитељ из Бања Луке, Мехмед Хаџи Муџкић, вероучитељ из Котор Вароша и Мехмед еф. Пехливановић у то време имам у пензији.

Друго заседање АВНОЈ-а од велике је важности за конституисање будуће Југославије јер „да би се остварио принцип суверености народа Југославије, да би Југославија представљала истинску домовину свих својих народа и да никада више не би постала доменом било које хегемонистичке клике, Југославија се изграђује и изградиће се на федеративном принципу, који ће обезбедити пуну равнопарност Срба, Хрвата, Словенаца, Македонаца и Црногораца, односно народа Србије, Хрватске, Словеније, Македоније, Црне Горе и Босне и Херцеговине”.³³⁸

И на овом по историју будуће Југославије важном скупу учествује партизанима настројено свештенство. Међу свештеницима исламске вероисповести свакако је најпознатији Му-

.....
³³⁶ Текст „Прогласа” у електронском формату доступан је на www.partizani.info/proglas-muslimana-vijecnika-zavnobih-a-muslimanima-bosne-i-hercegovine

³³⁷ Хамдија Ђемерлић (1905-1990) по образовању је био доктор правних наука. Приступио је партизанима током 1943. године. До тада је био доцент на Високој шеријатској школи у Сарајеву. Био је први повереник ЗАВНОБиХ-а за правосуђе и први министар правосуђа „државе” Босне и Херцеговине, како то из њему знаних разлога наводи Недим Хасић у свом чланку под насловом „Хамдија Ђемерлић, од ЗАВНОБиХ-а до Факултета исламских наука” (www.stav.ba). Оснивач је Правног факултета у Сарајеву 1946. године и оснивач и први декан Исламског теолошког факултета у Сарајеву.

³³⁸ *Odluka o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu, Lajce, 29-30. novembar 1943.* - www.znaci.org/00001/138_60.pdf

рат еф. Шећерагић који је на једном од докумената потписан као врховни шеријатски судија и комесар Исламске верске заједнице за Македонију, Санџак и Црну Гору.³³⁹ Пред већницима у Јајцу обратио се и Хадимехмед еф. Мујкић речима: „ ... ја као муслиман најоштрије осуђујем усташке и четничке злочине које починише над нашим живљем, нарочито муслиманским. Ја, ето, и сам свећеник, мислим да је дужност свих свећеника да пођу с наородом у борбу против непријатеља и домаћих издајника, јер нашем народу нема другог спаса до у слози и братству. Зато ја сматрам да је дужност свих нас да збијамо своје редове и да се боримо за право народа. Ја сам поносан нашим успехом, нашим победама над Талијанима и Њемцима, а скори је дан кад ће бити крај и свим кољачима и усташама, јер ће их наши храбри борци дотући. Ја поздрављам реферат нашег вође друга Тита (аплауз), који је највећи заштитник не само муслиманског становништва, већ и Срба и Хрвата из четничке и усташке камере и од окупатора Италијана и Немаца (аплауз). Живео АВНОЈ (повици: Живео - аплауз)“.³⁴⁰

Осим поменутих Шећерагића и Мујкића, од муслиманских свештеника Другом заседању АВНОЈ-а у Јајцу присуствовали су још и Халил еф. Сарајлић, Сулејман еф. Топић и Омер еф. Максумовић о којима смо већ навели неке основне мени доступне биографске податке.

Басил Давидсон својевремено је записао: „Босна је била географска мајка партизанског покрета, пружајући довољно простора међу својим планинама за обуку и развој“.³⁴¹ Са друге стране, 1944. година је по партизане у БиХ била нарочито

.....
³³⁹ Погледати: *Prvo i Drugo zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije* (26 i 27 novembar 1942; 29 i 30 novembar 1943) *po stenografskim beleškama* (1953), Beograd, str.174

³⁴⁰ Погледати: пом. дело, стр. 215-216

³⁴¹ Davidson, Basil: Partisan picture www.znaci.org/00001/3_1_4.htm

изазовна када је реч о борбеним дејствима. Била је то година када су немачке јединице, након капитулације Италије, настојале да на територији НДХ униште „совјетску државу”.³⁴² Упоредо са оружаним борбама у БиХ настављено је са њеним обликовањем у будућој држави. Један од корака у том правцу било је и Друго заседање ЗАВНОБиХ-а у Санском Мосту које је трајало од 30. јуна до 2. јула 1944. године. Међу делегатима који су учествовали на заседању поново срећемо имена Халила Хаџи-Сарајлића, вероучитеља из Бања Луке, Мехмеда Хаџи-Муџића вероучитеља из Котор Вароши, члана Обласног народно-ослободилачког одбора и делегата АВНОЈ-а, Мухамеда Суџуке судије из Фојнице, Омера Максумовића вероучитеља из среза коњичког, др Хамдије Ђемерлића професора Високе теолошке школе у Сарајеву (који се обратио окупљенима али без дотицања питања која се тичу религије) и Ешрефа Бадњевића судије из Сарајева.³⁴³ На овом заседању као 14. тачка дневног реда био је Предлог Одлуке о оснивању Верске

.....
³⁴² Погледати: *Procena komandanta jugoistoka feldmaršala Vajksa od 1. novembra 1943. godine. Vojno-političke situacije na području Jugoslavije krajem oktobra 1943. godine* www.znaci.org/zb/4_12_3_156.htm

³⁴³ Ешреф Капетановић спада у групу босанскохерцеговачких комуниста који потичу из угледних муслиманских породица. Он је рођен 1907. године од оца Хашима, шеријатског судије, и мајке Фатиме из чувене породице Гавранкапетановић. По окончању студија права у Загребу Ешреф се у овом граду запошљава 1930. године и ту остаје до почетка рата. У КПЈ је активан од 1940. године, а у јуну 1941. године изабран је за високопозicionираног партијског руководиоца у Комунистичкој партији Хрватске. У септембру исте године ухапшен је од стране усташа и послат у Јасеновац. Успева да побегне из логора и до априла 1942. године се скрива у Загребу одакле одлази у партизане. Већник је сва три заседања ЗАВНОБиХ-а. По ослобођењу Сарајева постављен је на дужност секретара председништва Владе БиХ. У новембру 1945. године именован је за првог амбасадора ФНРЈ у Египту. Потом је дипломата у Сирији, Либану и Палестини. 1950. године је ухапшен и послат на Голи оток. Од 1960. године ради као адвокат у

комисије при Председништву ЗАВНОБиХ. „Zadatak verske komisije, koja bi bila stvorena u Predsedništvu, veoma je ozbiljan i važan. Njegova osnovna dužnost je da omogući Predsedništvu i Savetu da što je moguće tačnije regulišu i određuju odnos između narodnih vlasti i pojedinih religija. Od svog osnivanja, naš Narodnooslobodilački pokret je imao ispravan odnos prema religijama, nastojeći svom snagom da eliminiše svaku manifestaciju vjerske netrpeljivosti iz javnog i političkog života i da spriječi neprijatelje naših naroda da raspiruju vjersku mržnju, provede svoju politiku. Stvaranjem vjerske komisije mi ne činimo nešto novo, nego želimo da se postojeći pravilni odnosi između narodne vlasti i pojedinih vjeroispovjesti još potpunije srede. Mi smo našom deklaracijom zagarantovali slobodu vjeroispovjedanja. Mi želimo da se preko organa naše vlasti u praksi sprovede nesmetano izvršavanje bogoslužjenja i puno ispoljavanje vjerske slobode”.³⁴⁴

У свом излагању на овој конференцији свештеник Новак Мاستиловић је био много конкретнији у вези са задацима свештенства: „ ... апелујем такође на браћу свештенике осталих вјероисповјести и молим их да такође својски приступе овом покрету, јер другови и другарице, ми смо свештеници, али ми нисмо свештеници онога камена и онога знања, него смо ми народни свештеници. Па кад смо народни треба да будемо у вези са народом (повици: Тако је!). Сваки онај свештеник, који данас у тешким добима, кад наши народи трпе надчовјечанске муке - сједи и ћути, он не заслужује да се зове именом народни свештеник, јер одакле је он народни пастир ако посматра да вуци гоне и разгоне стадо његово. Сваки онај свештеник,

.....

Београду. Познат је и по свом књижевном опусу. Умро је у Београду 1. августа 1980. године. Погледати: *Badnjević, Ešref* www.hbl.lzmk.hr

³⁴⁴ Погледати: *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine: Dokumenti 1943-1944*. Сарајево: Veselin Masleša, I knjiga, str. 196-197

који помаже окупаторима одговараће и треба да одговара и пред Богом и пред божијим и пред народним судом. Обраћам се вама свима као свештеник и као члан нашег парламента и молим вас да учините све од себе на мобилизацији свих родољубивих елемената, да их што прије окупите у наш народно-ослободилачки покрет, да би што прије уништили окупаторе и домаће издајнике. Мирите, браћо свештеници невини, али и још заведене политички несвјесне и заведене масе Срба, Хрвата и Муслимана. Мирите их, јер тако ћемо прије, тако ћемо достојније дочекати слободу и тако ћемо залијечити старе ране. Живио вођа наших народа Маршал Тито!”³⁴⁵

На седници која је одржана 1. јула 1944. године, Авдо Хумо као председавајући пре већнике је изнео Предлог одлуке ЗАВНОБиХ-а о успостави Вјерске комисије:

Члан 1. При Предсједништву Националног антифашистичког вијећа народноослободилачког вијећа Босне и Херцеговине основана је вјерска комисија.

Члан 2. Верска комисија се састоји од 7 чланова и укључује духовне и секуларне особе.

Члан 3. Предсједништво Националног антифашистичког вијећа народноослободилачког вијећа Босне и Херцеговине одређује особе које улазе у Вјерску комисију, именујући њеног предсједника.

Члан 4. Вјерска комисија при Предсједништву Националног антифашистичког вијећа народноослободилачког вијећа Босне и Херцеговине има сљедеће дужности: да Предсједништву Националног антифашистичког вијећа народноослободилачког вијећа Босне и Херцеговине даје своје мишљење и приједлоге о начину на који ће се правилно регулисати односи између народноослободилачких власти и појединих вјера;

.....

³⁴⁵ Пом. дело, I књига, стр. 223-224

да прате несметано и слободно испољавање религије; да даје своје мишљење Председништву о имовинско-правним споровима, као и другим споровима који би настали између појединих вјерских заједница и институција и тијела народне власти, како би се у најкраћем могућем року за вријеме народноослободилачког рата уредили односи између народне власти и појединих вјероисповести.

Члан 5. Ова одлука ступа одмах на снагу.³⁴⁶

Током септембра 1944. године, као један од корака у реализацији постављених задатака Другог заседања ЗАВНОБиХ-а упућен је „Проглас Муслимана вијећника ЗАВНОБиХ-а Муслиманима Босне и Херцеговине” којим се позивају Муслимани да се прикључе НОП-а и да ступају у редове НОВ. Међу потписницима овог „Прогласа”, који се иначе не бави верским питањима, наилазимо и на потпис др Хамдије Ђемерлића, Мухидинија Хамидовића шеријатског судије и Сулејмана еф. Топића. „Проглас” се, ако се мало подробније позабавимо његовим садржајем, по мало чему разликује од оног из 1943. године.³⁴⁷

Да се на простору БиХ крајем 1944. године тек овлаш бавило верским питањима говоре нам два документа. У Јајцу, 4. новембра 1944. године, на предлог Одељења за народну просвету од 10. октобра 1944. године, Председништво ЗАВНОБиХ-а предлаже укидање свих приватних школа, те да се веронаука уведе као факултативни предмет.³⁴⁸ У Тузли, 10. децембра Обласни народноослободилачки одбор за усточну Босну (председник Милош Шкорић, секретар: Стево Поповић)

.....
³⁴⁶ Пом. дело, I књига, стр. 241

³⁴⁷ Текст „Proglasa” у електронском формату доступан је на www.partizani.info

³⁴⁸ *Djelatnost ZAVNOBiH-a između Prvog i Drugog zasjedanja Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine - dokumenti (1943-1944.)*, I књига, стр. 619

од Председништва ЗАВНОБиХ-а тражи детаљна упуства по питању рада шеријатских судова и шеријатских судија.³⁴⁹

У наставку књиге позабавићемо се „Proglasom Илмије Босанске крајине са конференције одржане polovinom marta meseca 1944. godine на ослобођеној територији” чији сам текст преузео из књиге „Страдање у Цазинском крају и антифашистичка борба (1941-1945)“ аутора Душана Д. Миљковића (Београд, 2011., стр. 241-242). Пре тога потребно је нагласити да је пракса објављивања и ширења летака у Другом светском рату била поприлично распрострањена и да је, као таква, прихваћена и од стране оног дела муслиманског свештенства који је био окренут партизанском покрету. Наиме, данас се мало зна о активностима Зухдије еф. Ризвића, џематског имама из Велике Кладуше. Он је прилично контраверзна личност. Његово име, као и име Сулејмана еф. Топића,³⁵⁰ срећемо међу именима учесника Друге конференције Окружног комитета Комунистичке партије Хрватске која је одржана од 12. до 14. марта 1942. године у Великој Кладуши.³⁵¹ Са друге стране, у Бања Луци, током испитивања од стране Немаца, еф. Ризвић је изјавио да је

³⁴⁹ Пом. дело, стр. 827

³⁵⁰ Сулејмана еф. Топића (1897-1947?) већ смо поменули као делегата Првог конгреса ЗАВНОБиХ-а. Очеvidно да је био симпатизер, а потом и члан КПЈ још пре рата јер његово име проналазимо међу члановима председништва поменутог конгреса. Још увек није позната његова судбина по окончању Другог светског рата. Према једној верзији он је непосредно након рата ухапшен од стране ОЗНА-е због несарадње са партизанима. Према другој верзији, ухапшен је због јавне критике насиља и пљачке које чине партизани након њиховог уласка у село Бужим 1945. Године, те да је због тога стрељан. Према трећој верзији, он је 1947. године умро природном смрћу. Погледати: Sijamhodžić, Amir (22/07/2015) *Sjećanje na Sulejmana ef. Topića* - www.preporod.com

³⁵¹ *Prva godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Gline, Like, Gorskog Kotara, Pokuplja i Žumberka* (1971), Karlovac: Istorijski arhiv u Karlovcu, str. 312

током 1943. године објавио неколико летака којим напада на партизански покрет и кроз чију садржину муслимански живаљ одвраћа од тога да им се прикључује у борби против Немаца и усташа. Затим, по његовој каснијој тврдњи, чим је побегао од „швапско-усташког јарма“, он се прикључује народноослободилачком покрету, те казује да је објавио летак следеће садржине:

„Час побједе је близу. Није далеко дан када ће Хитлер, баш као и Мусолини, положити оружје. У овом одлучном Од виталног је значаја за нас муслимане на којој ћемо се страни наћи у часу победе. Ако се нађемо на страни угњетавача Хитлера и Павелића, сносићемо велику одговорност и одговарати народу. Ако се нађемо на страни Народноослободилачке војске раме уз раме са нашом браћом Србима и Хрватима, који скоро три године пролијевају крв за слободу свих народа Југославије, па тако и нас Муслимане, радосно ћемо гледати у будућност и дијелити плодове побједе и слободе. Наш једини спас је у заједничкој оружаном борби са нашом браћом Србима и Хрватима у редовима Народноослободилачке војске против заједничког непријатеља, немачког окупатора и његових слугу, четника и усташа”.³⁵²

Овај летак, који се окончава речима: „Esselamun Alejkjun! Smrt fašizmu - sloboda narodu!”, појавио се у јавности током фебруара 1944. године. Према мишљењима појединих истраживача, као на пример Аднана Јахића, летак Зухдије еф. Ризвића, као и „Проглас” о коме ћемо говорити, заправо нису настали од стране муслиманских свештеника. Текст ових докумената, по Јахићевом мишљењу, заправо су исписали партизани из потребе да садржајем буде што прихватљивији од стране муслиманског становништва, те да су

.....
³⁵² Arhiv BiH, Zbirka NOR-a, 1941-1945, Ratna štampa, Br.reg. 1/7, 1967

зарад тога потписивана имена свештеника.³⁵³ Могуће да је ова претпоставка и тачна, мада не треба сметнути са ума околност да је поготово ниже позиционирано муслиманско свештенство, али и неки угледнији међу свештеницима/службеницима попут Ибрахима еф. Риђановића или Шахира еф. Сикирића, благовремено приметили да би прелазак на страну КПЈ и партизанског покрета могао бити од користи не само њиховој професионалној каријери, него и њиховој личној судбини и судбини њихових породица.

Оно што мени као истраживачу нарочито смета је детаљ везан за потписнике „Прогласа”. Наиме, на крају текста наводи се да су текст документа потписала 34 имама/хоџе али се не наводи списак са њиховим именима. Оно што би свакако било од користи, у неким будућим истраживањима, управо је да се навођењем њихових имена надомести овај, по личном мишљењу, велики недостатак мог дела. Лично сам уверен да су међу потписницима и Убејд еф. Мујагић (1908-1976) за кога се зна да је активан у народноослободилачком покрету, а који у џемату Пећиград наслеђује на прагу џамије убијеног Мехмеда еф. Сабљаковића.³⁵⁴ Међу потписницима је можда и Назиф еф. Лонић, симпатизер КПЈ, који је током 1944. године умро од последица рањавања. Такође, међу потписницима је можда и Хасан еф. Алагић за кога се зна да је током рата био имам у џазинској Градској џамији. Велика је штета што Рифет Шахиновић и Амел Реџић у свом раду „Традиција учења хифза у Бихаћу и Џазинској крајини”,³⁵⁵ приликом изношења биограф-

.....
³⁵³ Погледати: Jahić, Adnan (2015), *Bilješke o djelovanju bosanskohercegovačke uleme u Drugom svjetskom ratu (1941-1945)*, Historijska misao 1/2015, str. 203-204

³⁵⁴ Погледати: Duranović, Elvir (2022), *„Ilmijja” u vremenu*, Novi Mualim br. 91, str. 22

³⁵⁵ У електронском формату доступно на www.medresa-cazin.ba

ских података о личностима које спомињу ни једном речју нису навели да ли је неко од њих можда био потписник „Прогласа”. Потписник је можда био и имам Мустафа еф. Мехић против кога се почетком марта 1944. године Акиф еф. Ханџић жали Анти Вокићу, министру оружаних снага НДХ, због његове „ненадахнутости према усташтву”.³⁵⁶ Потписник је можда и Хандукић еф. Хусеин који је до 1944. године био имам у џемату Изачић.³⁵⁷ Потписници могу бити и Хасан еф. Торомановић из Цазина, као и Хасан еф. Хасановић.³⁵⁸ У сваком случају, оно што је лако приметно у новијој литератури која се конкретно бави имамима у Цазинској крајини је да се често прећуткује њихова активност у народноослободилачком покрету и уопште оријентисаност према партизанима и њиховој борби за стварање нове Југославије.

Такође не треба заборавити још једну конференцију муслиманског свештенства, ону која је данас, на жалост, слабије позната широј јавности. Наиме, 19. јануара 1944. године у посавском селу Брезик (код Брчког) окупили су се локални имами и, по свему судећи, разговарали о томе које и какве кораке треба предузети да би се, једноставно речено, сачувала жива глава у надолазећем времену. Имами су са ове конференције послали телеграме подршке са поздравима Јосипу Брозу Титу, председништву АВНОЈ-у и Националном комитету. Потписници ових телеграма били су: вероучитељ Мустафа Ибрахимовић, Алија еф. Дервишевић, Мухамед еф. Захировић, Орхан еф. Џанић (имам у селу Куге код Сребреника), Ахмет еф. Хоџић, Ибрахим еф. Ибришевић, Заим еф. Делић, Бего еф. Кур-

.....
³⁵⁶ Погледати: Јахић, Adnan (2015), *Bilješke o djelovanju bosanskohercegovačke uleme u Drugom svjetskom ratu*, str. 196-197

³⁵⁷ Погледати: *Džemat Izačić* - www.izacic.hpape.com

³⁵⁸ Погледати: Grošić, Jasmin (2022), *Džamija Padžarlik mahale u Bosanskoj Krupi* www.stav.ba

тић (имам у Захировићима код Сребреника), Јусуф еф. Смаи-
ловић, Мустафа еф. Мехмедовић, Абдулах еф. Бошњаковић и
Алија еф. Шуљић. Вест о овој конференцији пронашла је сво-
је место на страницама листа „Фронт слободе” у броју 4 (10.
март 1944. године) на страници 14.

*Мурад еф. Шећераић и тројица Јевреја Јевреја Карамеијевић као
делегаији АВНОС-а*

АНАЛИЗА „ПРОГЛАСА” КАО ДОКУМЕНТА/ИСТОРИЈСКОГ ИЗВОРА

Braćo muslimani!

Provalom okupatora u našu zemlju, наступили су за нас Муслимане најкрвнији дани у нашој повјести.³⁵⁹

.....

³⁵⁹ О томе како су изгледали први дани успоставе усташке власти на простору Цазина, Бихаћа, Крупе и Кладуше детаље нам, између осталих, износи и Душан Д. Миљковић у својој књизи „Страдања у Цазинској крајини и антифашистичка борна (1941-1945)”. Он наглашава да је испрва постојала уздржаност међу муслиманима када је реч о активностима упереним против Срба. Ипак, након Павелићевих речи: „Ја сам посекао стабло, а ви крешите гране”, међу муслиманима овог дела БиХ појавили су се они који су били спремни да прихвате учешће у реализацији идеје усташке власти о потпуном истребљењу Срба. Међу овим муслиманима биле су и особе попут већ поменутог хоџе Смајића еф. Мујакића који се налазио на челу делегације муслимана Босанске Крупе и околине у посети Анти Павелићу. Извештај о овом догађају објављен је у листу „Хрватско Господарство” 31. маја 1941. године. Упоредити са текстом Халида Чаушевића у усташком листу „Хрватски народ” где се најављује долазак немачке армаде као „најмоћније и најљепше војске свијета, плавокосе армаде великог њемачког генија”. Мујакић је у Босанској Крупи остао до 1945. године када из града бежи заједно са начелником Адемом Беширевићем. Још увек је познато како је напречац скончао недуго након доласка у Босанску Костајницу. Погледати: *Muslimani i formiranje NDH* - www.historija.info; Marčeta, Gojko (2007), *Ustaški zločini genocida nad Srbima u Bosanskoj Krajini (1941-1942)*, Beograd: Grafos International; *Bosanska krajina u Drugom svet-*

Njemački okupator i ustaše uspjeli su pomoću Džafera Kule-
novića,³⁶⁰

.....
skom ratu (14/06/2015) - <http://www.zapadnisrbi.com>; *Bosanska krajina u Dru-
gom svetskom ratu* (15.10. 2018) - <http://www.jadovno.com>; Grošić, Jasmin
(29/11/2022), *Džamija Padžarlik mahale u Bosanskoj Krupi* <http://www.stav.ba>

³⁶⁰ Једна од специфичности јавног обраћања свештенства које је би-
ло активно у партизанским редовима и оних који су тек тражили своју
позицију у хијерархији партизанске власти било је навођење имена поје-
динаца који су недвосмислено били на страни против којих се борила
народно-ослободилачка војска. Православни свештеници у партизанским
редовима у својим јавним иступима константно помињу политичаре попут
Недића, официре попут Михаиловића и свештенике попут митрополита
Јоаникија (Липовца), свештеника Радоицу Перишића као слуге окупатора
и домаће издајнике. Муслимански свештеници у партизанском покрету
имају, како можемо приметити у овом „Прогласу”, идентичан модел де-
ловања. Показатељ тога је и помињање Џафера Куленовића (1891-1956)
који је, истини за вољу, заиста био веома експонирана особа муслиманске
вере у политичком животу пре, али и током Другог светског рата. Наиме,
Куленовић је још као гимназијалац пројавио склоности ка национализму
и политиканству. То се додатно оснажило током његових студентских
дана у Бечу и Загребу. Успоставивши блиске контакте са усташким покре-
том и ангажманом у „Југословенској муслиманској организацији” проја-
вљује отворену претензију максималног зближавања босанскохерцего-
вачких муслимана са Хрватима. О томе можда најконкретније говори
његова изјава: „Господо, ја сам Хрват и хрватски националист... и не само
да сам ја Хрват и хрватски националист него су босански муслимани као
цјелина Хрвати, дио хрватског народа”. Након оснивања НДХ, Куленовић
од стране Анте Павелића бива постављен за потпредседника Владе. Од
1943. води и Министарство правосуђа и богоштовља. Максимално засту-
па интересе босанскохерцеговачких муслимана који подржавају НДХ.
Почетком маја 1945. године успева да побегне из Загреба у Аустрију. Ухва-
ћен је од стране енглеске војске, али вешто успева да избегне изручење
комунистичкој власти у Југославији. Преко Рима одлази Турску, а од 1948.
године па до смрти са породицом живи у Дамаску. Иза себе је оставио и
писане радове који су испрва објављени у Аргентини, а 1992. године и у
Републици Хрватској. Погледати: *Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941.-1945.*,
Zagreb: Minerva, 1997, str. 216-217.

.....
³⁶¹ Хакија Хаџић (1883-1953) је такође босанскохерцеговачки муслиман који се константно изјашњавао као Хрват. Рођен је у Билећи. Студирао је класичну филологију и филозофију у Бечу и Јени. Након завршетка студија био је професор латинског језика у сарајевској гимназији. Такође, радио је и у требињској гимназији. 1927. године био је министар просвете. 1935. године утемељио је Муслиманску организацију која је фактички била огранак Хрватске сељачке странке (ХСС). Свој избор као можда најистакнутијег заговорника стварања аутономне Босне и Херцеговине пројављује и кроз политички ангажман пре Другог светског рата првенствено на пољу приближавања муслимана према Хрватима. Настанком НДХ у потпуности је био предат служби овој фашистичкој држави. Нарочито је интересантна његова позиција Павелићевог повереника за простор БиХ, поготово због чињенице да је током обављања ове дужности боравио на простору Босне. Настојао је да Санџак као област уђе у састав НДХ. Касније бива постављен на дужности у Министарству иностраних послова НДХ. Из Будимпеште, где је био амбасадор, бежи у Загреб. Заједно са државним врхом НДХ побегао је у Аустрију, а потом у Сирију где је живео до смрти 1953. године. Био је изузетно активан у оквирима муслиманско-хрватске емиграције. Погледати: *Тко је тко у НДХ: Хрватска 1941.-1945.* (1997), Загреб: Minerva; Matković, H. (2002), *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Загреб: Naklada P.I.P. Pavičić; Bakšić, M., Rora, A. (1995), *Znameniti Hrvati islamske vjere*, Загреб: Hrvatsko-muslimansko kulturno društvo „Narodna uzdanica”; Hasanbegović, Z. (2008), „*Iz korespodencije Ademage mešića uoči uoči uspostave Banovine Hrvatske. Pismo Društva bosansko-hercegovačkih Hrvata u zagrebu reis-ul-ulemi Fehimu Spahi i vrhbosanskom nadbiskupu Ivanu Šariću iz svibnja 1939.*”, ČSP 3, str. 971-972.

³⁶² Адемага Мешић (1868-1945) је такође босанскохерцеговачки муслиман који се национално изјашњавао као Хрват. Запамћен је по изјави: „Ми нисмо Турци, него смо по вери Муслимани, а по нацији и нашем лепом хрватском језику Хрвати”. Између два светска рата био је активни заговорник идеје о аутономији БиХ. Активан је у „Муслиманској организацији” Хрватске Сељачке Странке. Проглашењем НДХ постаје један од ближих сарадника Анте Павелића. 6. маја 1945. године успева да побегне из Загреба у Аустрију, али 17. маја бива ухваћен и већ наредног дана изручен партизанима. 1. јуна 1945. године, пред Војним судом у Загребу, осуђен је на доживотни затвор, губитак грађанске части и конфискацију имовине. И

Šuljka,³⁶³ i drugih da jedan dio Muslimana pošalje u Hitlerovu i

.....
даље остаје нејасно како и поред великог материјалног богатства којим је располагао пре рата, за разлику од њему сличних, није успео да „купи слободу” након одласка из НДХ. Умро је 5. јула 1945. године у затворској болници у Поповачи. Погледати: *Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941.-1945.*, str. 265-266; Hasanbegović, Zlatko, *Iz korespodencije Ademage Mešića uoči uspostave Banovine Hrvatske. Pismo Društva bosansko-hercegovačkih Hrvata u Zagrebu reis-ul-ulemi Fehimu Spahi i vrhbosanskom nadbiskupu Ivanu Šariću iz svibnja 1939*, str. 971-973; Kurtić, Sakib (2004), *Ademaga Mešić u svom vremenu*, Tešanj; Kisić-Kolanović, Nada (2004), *Muslimanska inteligencija i islam u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Časopis za suvremenu povijest 3, str. 901-938

³⁶³ Могуће да се мисли на Алију Шуљка (1901-1992), мада се, можда, мисли на његовог млађег брата Хасана Шуљка (1917-?). Искористићемо прилику да кажем пар напомена и о једној и о другој личности. Алија Шуљак је муслиман пореклом из Требиња. Пре Другог светског рата био је познат по свом антијугословенском деловању о чему сведочи његово хапшење након атентата у Марсељу под оптужбом да је одржавао блиске контакте са атентаторима. По изласку из затвора, то јест током 1937. године, постаје близак са Славком Кватерником, а уз Хакију Хаџића и Адемагу Мешића, запамћен је као један од оснивача муслиманског огранка унутар Хрватске Сељачке Странке. Настанком НДХ бива постављен на место повереника за Херцеговину. Активно агитује на томе да што већи број војно способних херцеговачких муслимана ступи у редове усташа. Осим по великом пријатељству са Павелићем запамћен је и по ангажовању на формирању „Ханџар дивизије”. Након што је ова дивизија послата изван граница НДХ, тражи и добија оставку на позиције које је обављао. Скупа са другим виђенијим усташама напушта Загреб почетком маја 1945. Преко Аустрије долази до Рима, а почетком 1947. године је у Каиру и тамо се запошљава у „Дресднер банци”. Од 1948. до 1956. године је саветник у Влади Сирије. Током 1964-1966. ради на оснивању прве турске штедионице на задружним основама. Умро је у Истанбулу током октобра 1992. године. Погледати: *Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941.-1945.*, str. 392-393.

Хасан Шуљак, Алијин млађи брат, пошао је братовим стопама тако да је пре рата припадао студентским националистичким круговима да би потом постао новинар листа „Хрватски народ”. Почетком рата на дужности је при Равнатељству са промицбу. Од 1942. године уредник је муслиманског годишњака под насловом „Хрват“, а од 1943. године ради на за-

ustašku vojsku.³⁶⁴ I dok su oni ginuli za džahilsku,³⁶⁵ stvar Hitlera, švapske sluge, krvožedni četnici klali su Muslimane kao janjce na kućnom pragu.

.....
гребачком радију. Почетком маја 1945. године бежи из Загреба и успева да дође до Рима. Потом, 1947. године, из Рима одлази у Каиро, па одатле у Дамаск где проналази ухлебљење у тамошњем Министарству иностраних послова. 70-их година почиње да ради у Немачкој као дописник „Ал-Ахра-ма“. Остаће запамћен као један од најистакнутијих људи који су радили на међународном признању Републике Хрватске током њеног формирања. Управо због тога одликован је од стране др Фрање Туђмана „Редом хрватског тролиста“ 11. јула 1995. године. Нема поузданих података о месту и времену његове смрти. Погледати: *Narodne novine: Službeni list Republike Hrvatske*, 1. 9. 1995; Mišur, Ivo, *Hrvatska politička emigracija u Siriji* - <http://www.academia.edu>

³⁶⁴ Погледати: *Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945*; Hamzić, O., Šaković, E., *Žrtvoslov bošnjačkog stanovništva s područja općine Gračanica 1941.-1945.*, Gračanički glasnik 29, str. 92-122; Jahić, A. (2018), *Odnos islamske vjerske zajednice Nezavisne države Hrvatske premo vojno-političkoj akciji hafiza Muhameda ef. Pandže u jesen 1943. godine*, Prilozi - Univerzitet u Sarajevu - Institut za istoriju, br. 47, str. 217-228; *Skrivena istorija: Muslimani u četnicima - sa Dražom za kralja* - <http://www.hercegbosna.org>

³⁶⁵ Термин „џахил“ односи се на човека незналицу тако да се израз „џахилску“ може превести на српски језик као на чињење нечега из незнања. Из перцепције исламске теологије „џихалија“ представља особу која живи у незнању правог, божанског закона. Погледати: Škaljić, A. (1989), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo: Svjetlost, str. 231-232; Smailagić, N. (1990), *Leksikon islama*, Sarajevo: Svjetlost, str. 137

Sa žalošću moramo utvrditi da za to snosi dobar dio odgovornosti jedan dio Ilmije,³⁶⁶ na čelu sa Aganovićem,³⁶⁷

.....
³⁶⁶ Термин „илмија” у документу којим се бавимо односи се на заједницу муслиманских свештеника и оних који учествују у процесу упознавања верника са исламским учењем. Погледати: Škaljić, A., пом. дело, стр. 344; Smailagić, N., пом. дело, стр. 266-267; Omerdić, M., *Sjećanja na reis-ul-uleme - Fehim - ef. Spaho* - <http://www.preporod.com>; Kisić-Kolanović, N. (2009), *Muslimani i hrvatski nacionalizam*, Zagreb: Školska knjiga; *Reis Fehim ef. Spaho* (2012), Sarajevo: Dobri bošnjani; Jerković, M. (05.02.2021), *Reis Fehim Spaho: Od pobornika preko kritičara NDH do ulice u glavnom gradu BiH* - <http://www.oslobodjenje.ba>; Baćanović, V. (15/04/2016), *Sarajevo u NDH: Reis-ul-ulema Spaho vjernicima poručio da je Pavelićeva ljubav njihov najveći kapital* - <http://www.novi.ba>; Smajić, H. (2012), *Fehim Spaho: život i djelo*, Sarajevo; Alispahić, Z. (2012), *Dobri Bošnjani otrgnuti od zaborava: Reis Fehim ef. Spaho - čovjek vizije i akcije*, Novi Muallim 51/2012, стр. 163-164.

³⁶⁷ Након смрти Фехима еф. Спаха његове дужности преузима Салих Сафвет еф. Башић (1886-1948) и то чини све до избора Ибрахима еф. Фејића за реис-ул-улема 1947. године. Како ефендија Башић наставља политику Фехима еф. Спаха, када се говори о односу према НДХ и Павелићу, он, како можемо приметити из овог документа, није прозиван од стране имама у партизанским редовима као слуга окупатора и народни непријатељ. Са друге стране, значајна личност исламске заједнице на простору БиХ у време НДХ постаје Агановић, хаџи Алија (1902-1961), члан Улема-медлиса, теолог са дипломом факултета Ал-Азхер у Каиру. Он је отворено стао уз усташку власт у Сарајеву. Налазио се на челу делегације приликом сусрета са Антом Павелићем. Приликом отварања загребачке џамије управо је он од Павелића примио кључеве и том приликом рекао: „Поглавниче! У овом свечаном часу, кад примих из Твоје племените деснице кључеве ове узвишене Божје куће... особито сам сретан, да Те могу, Поглавниче, поздравити на прагу ове твоје џамије у име Твојих лојалних и Теби оданих муслимана Независне Државе Хрватске...”. Интересантно да није успео да побегне из Југославије тако да је 1945. године ухапшен и осуђен на смрт. Касније му је пресуда преиначена на затворску казну. Ослобођен је 1957. године. Презиме Агановић носи и хаџи ефендија Сабит, имам и професор у зворничкој медреси. Он је рођен 1888. године у Грачаници. Након теолошког образовања у Сарајеву прихвата се дужности мудериса. Умро је 1946. године у Дивичу. Погледати: Šeta, F. (1990), *Reis-ul-uleme u Bosni i*

Handžićem,³⁶⁸ i drugima. Služeći za pare Hitleru, oni su mamili

.....
Hercegovini i Jugoslaviji, Sarajevo; *Istaknuti Alimi: Salih Safvet ef. Bašić* - <http://www.ilmija.ba/udruzenje/historijat/istaknuti-alimi/>; Gecer O. (2000), *Salih Safvet Bašić: Jedan osmanski intelektualac u Bosni i Hercegovini*, Tuzla: Društvo arhivskih zaposlenika TK; Kurt, A., *Spisak Bošnjaka koji su 1939. godine imali akademsko obrazovanje* - <http://www.porodicakurt.com>; Ramić, J. (1996), *Hadži Ali ef. Aganović (4. IX. 1902 - 9. I. 1961)*, Glasnik rijaseta Islamske zajednice u Republici Bosni i Hercegovini, god. LVIII, br. 1-3, str. 132-133; Hasanbegović, Z. (2007), *Muslimani u Zagrebu*, Zagreb: Medžlis Islamske zajednice u Zagrebu, str. 519; Kasapović, Mirjana (2021), *Konstrukcija antifašističke povijesti: „Muslimanske rezolucije” 1941.*, Politička misao, 3/2021, str. 7-38; *Podrinjska medresa u Zvorniku* (22/02/2010) - <http://www.medzlis-zvornik.info>

Искористимо прилику да неколико речи кажемо и о Ибрахиму еф. Фејићу, данас свакако најпознатијем као првом реис-ул-улеми у комунистичкој Југославији. Рођен је 1879. године у Мостару где је окончао основно и средње образовање. Иџазет (диплому) вишег курса исламских наука стекао је пред чувеним мостарским алимом и мудерисом Салих еф. Алибеговићем. Запамћен је и као полиглота, те да се осим арапским, турским и персијским, служио и немачким језиком. Између два светска рата подједнако је активан у муслиманској верској заједници али и у политичком животу о чему сведочи и то да је био градоначелник Мостара. Избијањем Другог светског рата он и његова породица окрећу се партизанском покрету. Петоро чланова његове породице погинуло је у борби против фашизма. На позицију реис-ул-улеме постављен је 1947. године и на тој дужности је до 1957. године када га наслеђује Сулејман еф. Кемура. Ибрахим еф. Фејић умро је 15. децембра 1962. године. Погледати: Bećirović, D., *Ibrahim ef. Fejić - prvi reis-ul-ulema u Titovoj Jugoslaviji* - <http://www.oaji.net>; Karčić, F. (2013), *Stavovi vodstva Islamske zajednice u Jugoslaviji povodom zabranje nošenja zara i feredže*, Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka

³⁶⁸ Мисли се на муфтију Акифа еф. Ханџића који је рођен у Сарајеву 1912. године. Студирао је у Каиру, а након окончања школовања враћа се у Сарајево. Прво је постављен је за џематског имама у Завидовићима, а потом за имама у Сарајеву. Проглашењем НДХ постаје део усташког покрета у Сарајеву. Јуре Францетић га поставља за имама I. сарајевске усташке пуковније. Почетком 1945. године добија чин пуковника на позицији имама Поглавничког тјелесног здруга. Нејасно је због чега остаје у БиХ након пада НДХ. Скупа са још неколико ратних злочинаца суђено му је у

Muslimane u SS trupe,³⁶⁹ u ustaše i domobrane i zloupotrebljavajući svoj verski položaj, s dovama,³⁷⁰ ih otpremali da ginu za dinar dušmana Hitlera.³⁷¹

.....
септембру 1945. године. Осуђен је на смрт вешањем. Погледати: Kamberović, Husnija (2011), *Smrtne presude Vrhovnog suda Bosne i Hercegovine 1945. godine*, Prilozi br.40, str. 157-170; Kisić-Kolanović, Nada (2004), *Muslimanska inteligencija i islam u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj* www.hrcak.srce.hr

Оно што је приметно када се посматра текст „Прогласа” је изостанак помињања локалних муслиманских верских великодостојника који су били активни на пољу уништења Срба у Босанској Крајини почев од 1941. године. Раније у књизи поменули смо хоџу Бећира еф. Борића из села Миоштраха који је предводио усташе 13. септембра 1941. године у масакру Срба у селима Тржачка Раштела, Марин Мост и Буковицу (стр. 87). Хоџа Борић касније ће бити ухваћен и осуђен на смрт 30. октобра 1942. године. Погледати: *Bosna i Hercegovina 1941: Novi pogledi* (2012), Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, str. 56-57; *Kalendar genocida: 09. avgust 1941. Stradanje Srba u Konjicu, Iloku, Miostrahu i Saborskom* (09/08/2017) - <http://www.jadovno.com>; Miljković, D. (2011), „*Stradanja u Cazinskoj krajini i antifašistička borba (1941-1945)*”, Beograd; Устаашка ујоришња у Босанској Крајини: Цазин (05.02.2020) - <http://www.borisradakovic.com>; *Svedočenje Stoja Maksimovic* - <http://www.scribd.com>

³⁶⁹ Поменули смо да су имама Мустафа и Халим еф Малкоч позивали добровољце да ступе у Ханџар дивизију. Један такав позив уследио је у Брчком након службе у тамошњој џамији. Одазив босанскохерцеговачких младића исламске вероисповести на тај њихов позив није био занемарљив. Погледати: *13. SS divizija Handžar* (2000), Preporod, Zagreb; Бриман, Ш., „Мусульмане в СС“ - <http://www.gazeta.rjews.net>; Redžić, E. (1987), *Muslimansko autonomastvo i 13. SS divizija: Autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći rajh* (1987), Sarajevo: Svjetlost

³⁷⁰ Дова је молитва или благослов. Погледати: А. Škaljić, str. 224

³⁷¹ У вези са овим веома је интересантна опаска коју можемо прочитати у „Тједном извјештају о приликама у великој Жупи Усора и Соли” послатом из Тузле, 5. априла 1943. године, са потписом великог жупана др Бахрије Кадића: „... акција г. Шуљка, Поглавног побочника и Опуномоћеника Државне владе за постројавање Хрватске добровољачке СС дивизије на подручју Босне Херцеговине, наишла је на велико занимање код пучанства и док једни ту акцију одобравају, прихватају у препоручују,

Muhamed (a.s.)³⁷² kaže:

„Ko se ne brine za stanje Muslimana, taj spada u njihove redove”.³⁷³

Oni su, dakle, pogazili zakone Svevišnjeg Alaha i iskoristili vjeru kao oružje razdora i mržnje između Muslimana i Srba. Tim svojim postupcima oni su otpali od islama.³⁷⁴

.....
други је критички проматрају с мишљењем, да се ради о постројавању добровољачких одреда за слање на источни фронт, а да је обећање, да ће ова дивизија остати у нашим крајевима ради чишћења наших подручја само камуфлажа у сврху бољег успеха ове акције. Ове виести нарочито протурaju Срби и непријатељски расположени елементи који се боје постројавања ових оружаних снага, па ту акцију ширењем овакових виести покушавају омести”. Погледати: Ibid., str. 152

³⁷² А .с . са именом Посланика Мухаммеда се односи на алејхис-селами или, у преводу, „Аллахов мир нека је с њим” у смислу поздрава.

³⁷³ У неким преводима: „Ko se ne interesuje za stanje muslimana taj nije od njih” (Taberani) - www.ikb-berlin.de

³⁷⁴ Искористимо прилику да поменемо још један детаљ који се некако заборавља када се говори и првим данима усташке власти у делу БиХ о коме говоримо. Наиме, према сведочењу Вица Мајкића из села Градина код Цазина током маја 1941. године похапшеним Србима, мушкарцима између 16 и 60 година, понуђена је, преко Ала Османовића, муслимана у усташкој војсци, могућност преласка или у римокатоличку веру или у ислам. Мајкић наглашава да су он и његове комшије из Градине и Осредка прихватили да пређу у ислам. Он (Вицо) добија име Вахид, Рајко - Рамо, Милан - Мухарем... Након тога пуштени су кући. Вахид (Вицо) Мајкић сведочи да су он и ови нови муслимани посећивали џамију у Слатини. Сличан догађај десио се током августа 1941. године у Цазину. Усташа Бранко Војиновић је заточеним Србима из Врела, Градине и Осредка приликом понуде да пређу у другу веру, према сведочењу Бранка Вукашиновића, рекао следеће: „Браћо Осредчани, пређите у муслиманску вјеру”. Срби из Осредка и Градине то су и прихватили, док су они из Врељана прешли у римокатолицизам. Већ сутрадан заточеници су пуштени својим кућама (пом. дело, стр. 23-24). Погледати: Лукач, Душан (1967), *Ustanak u Bosanskoj krajini*, Beograd: Vojno izdavački zavod, str. 67

Mi, Ilamija Bosanske krajine, živeći ranije pod okupatorskom vlašću, a sada na oslobođenoj teritoriji, uvjerali smo se ko nam je prijatelj, a ko neprijatelj.

Jedini naš prijatelj, zaštitinik i spasilac koji nam je u teškim danima pružio bratsku ruku i pokazao put spasa je Narodnooslobodilački pokret sa svojom slavnom Narodnooslobodilačkom vojskom. Borci te narodne vojske, nemilosrdno uništavajući okupatora i njegove slugе, четнике и устаše, борили су се и боре и за спас Muslimana.³⁷⁵

Zahvaljujući golemim naporima i žrtvama najboljih sinova svih naroda Jugoslavije, udareni su temelji Federalnoj jedinici, slobodnoj Bosni i Hercegovini, u kojoj ćemo mi, Muslimani, zajedno sa braćom Srbima i Hrvatima, uživati jednaka prava i imati slobodan ekonomski i kulturni razvitak.³⁷⁶

.....

³⁷⁵ Нешто другачији тон имају речи које су забележене у извештају штаба VI Партизанске бригаде 12. фебруара 1943. године, а које су упућене муслиманима североисточне БиХ: „Муслимани из Прњавора, Калесије, Булатоваца и других села око друма Зворник - Тузла на вама је да бирате: или да престанете са вашим нападима на партизанску војску или да будете уништени. Ми смо вам показали ноћу између 11/12 фебруара да шале бити неће. Ако вам опомена не буде довољна онда знајте да ће од данас на мјесец дана мјесто ваших села бити само згариште. Ми то не волимо ми не желимо да будемо паликуће, али нећемо дозволити да сваки пут приликом преласка партизанске војске падне по нека партизанска глава. Знајте да је скупа партизанска крв и тешко ономе ко је пролије. Њему ћемо се ми скупо осветити па макар то било и кроз 10 година”. Погледати: *rom. delo*, str. 151

³⁷⁶ Ова реченица „Прогласа” чини се изузетно битном у светлу догађаја кроз које је у прошли становници Босне и Херцеговине током рата од 1992. до 1995. године. Наиме, Социјалистичка Република Босна и Херцеговина, која је чинила Социјалистичку Федеративну Републику Југославију, из угла државотворности Првог и Другог заседања АВНОЈ-а, представљала је својеврсну новину када се говори о детаљима које је са собом донело стварање социјалистичке/комунистичке Југославије. Погледати:

Naprotiv tome, Švabe, četnici, ustaše i njihovi izmećari,³⁷⁷ iz muslimanskih redova, pokušavaju na sve moguće načine da nas gurnu na put bratoubilačkog rata i u sigurnu propast. Oni hoće da na nas navuku ljagu koljača i time učine odgovornim za zločine što su ih oni počinili nad nevinim srpskim življem. Oni idu toliko daleko da ustašama, nemuslimanima, oblače fesove, te ovi pod fesovima vrše pokolje nad nevinom braćom Srbima. Oni ne poštuju našu vjeru, nego je na svakom koraku blate i ponizuju, nije redak slučaj da Švabe i ustaše pale džamije i mektebe,³⁷⁸ ili ih pretvaraju u konjišnice. Takvi slučajevi izvršeni su u Bosanskom Petrovcu, Bosanskoj Krupi i Pećigradu,³⁷⁹ i najbolji su dokaz kako Švabe i ustaše gledaju našu vjeru. Dok oni ponizuju muslimanske svetinje, pripadnici Narodnooslobodilačkog pokreta i borci NOV odnose se sa poštovanjem prema našoj islamskoj vjeri. Nikad mi, hodže i imami, nismo vršili tako slobodno svoju vjersku službu, kao sada na oslobođenoj teritoriji. Naša vjera, uzvišeni islam, nalaže nam da se borimo protiv zatirača slobode, din-dušmana,³⁸⁰

.....
 Jevtić, M. (2008), *Uloga religije u identitetu južnoslovenskih nacija*, Godišnjak Fakulteta političkih nauka, str. 171-186

³⁷⁷ Измећар (или хизмећар) - слуга.

³⁷⁸ Мектеб (или мектеп, мејтеф, мехтеф) - муслиманска основна верска школа. Погледати: Škaljić, A, пом. дело, стр. 455

³⁷⁹ Већ смо поменули да је у месту Пећиград недалеко од Цазина средином 1943. године основана муслиманска милиција као наоружана војна формација, те да је у овом месту одређено време био њен штаб. Због свог географског положаја, Пећиград се често налазило на удару и, као такво, проживело је страдања од сваке стране у рату. Погледати: *Muslimanske milicije u Bosni i Hercegovini 1941.-1945.* - <http://www.handzar.jimdofree.com>; Begić, M. (2013), *Zločini ustanika u Ljutočkoj dolini 1941. godine*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.

³⁸⁰ Дин -душман - верски непријатељ. Погледати: Škaljić, A, пом. дело, стр. 219.

Švaba, četnika i ustaša. Oni koji polože svoj život u toj svetoj borbi biće šehiti.³⁸¹

Švabama, ustašama i četnicima gori tlo pod nogama. Nije daleko dan slobode i pobjede. Zadnji je čas da oni Muslimani koji su zakasnili u izgradnji naše slobodne domovine, listom pređu na stranu Narodnooslobodilačkog pokreta i u redove NOV.³⁸²

U ovim odlučnim časovima ostati po strani greh je po islam i zločin prema svom narodu.

.....
³⁸¹ Шехит (чешће: шехид) представља муслимана који је свој живот положио због своје вере и који ће, због своје жртве, задобити место у рају уздајући се у речи „Курана”: „Никако не сматрај мртвима оне који су на Алаховом путу изгинули! Не, они су живи и у изобиљу су код Господара свoga”. Данас се овај термин, услед дешавања на међународној политичкој сцени, најчешће доводи у везу са исламским фундаменталистима, поготово са оним њиховим елементима који изводе самоубилачке терористичке акције у разним деловима света. Савремена пракса извршења самоубилачких напада на немуслимане изазвала је бројне полемике унутар образованог муслиманског свештенства које, најчешће, неодобрава овакве поступке наглашавајући да сам акт самоубиства представља велики грех. Последица тога је стварање својеврсне категоризације шехида. По овој категоризацији најчаснији су они шехиди који су страдали у борби. Њихова жртва посматра се као највећа могућа што показује и околност да се они сахрањују у одећи у којој су погинули, без ритуалног купања и т.д. јер они, према веровању, неће бити изложени кабурским искушењима нити испитивању мелека. Погледати: *Kroz koje faze prolazi rahmetlija i šta se dešava sa njim nakon ukopa?* - www.balkanis.com; Klemen, K (2017) „*Islamska eshatologija*” (magistarski rad), Ljubljana: Teološka fakulteta, Univerza v Ljubljani.

³⁸² Појединачни случајеви приступања муслимана у партизанске јединице на простору Босанске Крајине започињу током 1941/42. године, а поготово са настанком тзв. „Бихаћке републике”. Касније, како се мењао ток рата, али и захваљујући снажној комунистичкој кампањи унутар најширих друштвених слојева, све већи број муслиманског живља са простора Југославије приступа партизанским јединицама. Као својеврсни врхунац овог процеса, барем када је реч о Босанској Крајини, представља прелазак/повратак бораца под командом Хусеина Хуске Миљковића у редове партизана током јануара 1944. године.

Pozivamo svu Ilmiju Bosne i Hercegovine, Sandžaka, Make-
donije i Crne Gore da se priključe Narodnooslobodilačkom pokre-
tu.³⁸³ U životnom interesu, radi očuvanja islama, spasa naših sela
i gradova, našeg sibjama,³⁸⁴ i jetima,³⁸⁵ dužnost je svakog Musli-
mana da krene putem zajedničke oružane borbe s braćom Srbima
i Hrvatima, protiv zajedničkog neprijatelja, Švaba, četnika i ustaša.

Stupajte odmah smjelo i neustrašivo pod barjak Narodnoo-
slobodilačke vojske, kojom rukovodi proslavljeni narodni vođa,
najviši zaštitnik nas Muslimana, Maršal Jugoslavije,³⁸⁶ Josip Broz
Tito.

Smrt fašizmu - sloboda narodu!

Uz bratski mahsuz selam,³⁸⁷

Ovaj potpisale su 34 hodže iz Cazinske krajine.

.....
³⁸³ Додајмо овде један занимљив податак. Наиме, др Хасан Маглај-
лија у свом раду под насловом „Неки подаци о политичком раду за КПЈ у
НОП у Грачаници (1939.-1945.)” објављеном у „Грачаничком гласнику”
наводи тврдњу да је он, током боравка у Загребу 1944. године, а у оквиру
агитације приступању појединих високо котираних муслимана у НДХ,
успео да наговори загребачког муфтију Исмета еф. Муфтића да и он пре-
ђе у партизане. По Маглајлији, еф. Муфтића је болест спречила да ступи
у партизанске јединице. Погледати: пом. дело, стр. 104.

³⁸⁴ Sibjam (češće „sibjan” ili „sibijan”) - deca. Погледати: Škaljić, A., пом.
дело, стр. 562

³⁸⁵ Јетим - дете без једног или оба родитеља, сироче. Погледати: Ška-
ljić, A., пом. дело, стр. 370.

³⁸⁶ Подсетимо да је проглашење Јосипа Броза Тита за „маршала Ју-
гославије” било током седнице председништва АВНОЈ-а 30. новембра 1943.
године у Јајцу на предлог делегације словенацких комуниста предвођених
др Јосипом Видмаром. Фотографија документа одлуке доступна на [www.
upload.wikimedia.org](http://www.upload.wikimedia.org)

³⁸⁷ Махсуз селам (или махсус селам, максуз селам) - нарочит, посебан
поздрав. Погледати: Škaljić, A., пом. дело, стр. 442

УМЕСТО ПОГОВОРА

Други светски рат народима БиХ донео је небројене недаће. Неоспорна је чињеница да 1941. године, када овај простор потпада под власт НДХ, убрзо постаје огромно стратиште на коме се од стране усташке власти предузимало апсолутно све како би он био етнички очишћен од непожељних, то јест од Срба, Јевреја, Рома, као и свих оних који, по усташким мерилима вредности, нису требали да постоје.³⁸⁸ У претходним поглављима књиге тек смо се овлаш дотакли овог питања или, боље речено, страшног усуда у коме су због фашистичке идеологије страдале небројене жртве.

Током протеклих година светлост дана угледали су многобројни радови који се баве страдањем људи на простору НДХ. Ова околност пружа нам могућност, наравно уколико то желимо, да се упознамо не само са страдањем становништва, него и са оним политичким потезима који су довели до самих злочина. Такође, тема многобројних радова представљају различите интерпретације разлога, а поготово број страдалих. Све то понекад заиста делује мучно, нарочито када се поведе дијалог о томе да ли је страдало 699.001 или 700.543

.....
³⁸⁸ Погледати: Šuvaković, U., Rakić, B. (2017), „*Genocid i etničko čišćenje ili o odnosu dispozicije jednog međunarodno-krivičnog dela i jednog sociološko-politikološkog pojma*”, *Strani pravni život* 2, str. 59-75; Škiljan, F. (2014), *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, Zagreb.

човека?!? Са друге стране, тема ове књиге бави се, по личном мишљењу, једним важним сегментом зла у мозаику страдања кроз које је прошло становништво БиХ у Другом светском рату. Наиме, ратови који су се водили на просторима БиХ постојано су у себи садржавали компоненту верског сукоба. Такви сукоби, додатно подстакнути националном нетрпељивошћу, представљају рецепт за катастрофу. Хронолошки посматрано, једна таква катастрофа протутњала је просторима БиХ пре неколико деценија и, на жалост, БиХ се, као држава, ни до данас није опоравила од тог рата. Када је реч о Другом светском рату у БиХ много тога изгледа компликованије него што се чини на први поглед. Узмимо за пример историју као предмет који су слушале генерације оних који су похађали основне и средње школе у СФРЈ или су пак студирали историју. Најгрубље речено, према овој презентацији историјских дешавања у времену Другог светског рата, био је то процес народно-ослободилачке борбе против фашизма и домаћих издајника, а такође и процес социјалистичке револуције, то јест стварања једне нове државе која је била утемељена на идејама реализованим на просторима Совјетског Савеза. У таквој интерпретацији догађаја много тога, ако не и готово све, било је у целости црно-бела комбинација јер са једне стране су били *добри*, а са друге стране су били они *лоши*. Добри су победили лоше и то би било то, то јест добри су догађаје обликовали на начин кроз који ће они бити још бољи него што су били. У суштини, то и јесте процес који се неретко објашњава фразом да историју пишу победници. Тако је било, јесте и биће. Са друге стране, године рата, то јест период времена од 1941. до 1945. године, са собом су донеле и неке епизоде о којима се јавно није причало. О њима се није причало не због тога што би оне, на неки начин, помрачиле сјај победника и њихову интерпретацију догађаја. Напротив. О тим епизодама се није причало из

разлога што су оне у наведеном периоду времена имале своју употребну вредност, а потом, након што су одрадиле оно што се од њих очекивало, бивају маргинализоване и готово падале у заборав. Чак и ово, да тако кажемо, није некакав новооткривени патент КПЈ. Штавише, историја многих народа преиспуњена је истим или сличним ситуацијама. У нашем случају пажња је усмерена на политичку као и војну ангажованост исламског свештенства током Другог светског рата. Намеће нам се питање због чега би се о томе данас, када је протекло толико времена од краја Другог светског рата, уопште требало размишљати, а камоли писати једно по обиму невелико дело? Из перцепције некога ко се бави саодносом религије и политике ово наравно да није занемарљива епизода из прошлости и свакако да није нешто што је изгубило на актуелности. Довољно је навести податак да је данашња БиХ, према научним истраживањима, држава са великим, ако не и највећим бројем становника који се изјашњавају као религиозне/верујуће особе. Овај податак нам је по много чему битан, између осталог и због околности да тако велики проценат религиозних/верујућих људи по аутоматизму прихвата ауторитет свештенства и, данас у мањем али у прошлости неупоредиво већем проценту, прихвата и труди се да у пракси реализују оно што им је речено од стране свештенства првенствено зарад спасења, одласка у Рај, одласка у Ценет...

У БиХ су већ вековима доминантне две религије, то јест хришћанство као православље и римокатолицизам, као и ислам. У БиХ су такође вековима живели и живе Јевреји који су, најчешће, следбеници јудаизма. Према томе, БиХ је простор у коме обитавају следбеници тзв. „Аврамовских религија” и, према ономе шта значи термин „здрав разум”, они не би требали да имају никаквих међусобних, а поготово не религијских несугласица јер као заједничку личност, заједничког оца има-

ју управо Аврама, Абрахама, Ибрахима. Али „здрав разум” ретко кад је присутан када су у питању религијско-националне несугласице и то не само на простору БиХ, него и у читавом свету. Но, то је већ тема о којој се треба говорити, коју треба истраживати и која тражи начин/начине да се несугласице барем ублаже и да не представљају повод за неке потенцијалне сукобе. Ми смо се у овој књизи ипак усмерили ка једном другом питању. Наиме, исламско свештенство у БиХ пре и током Другог светског рата узимало је учешће у дешавањима која су била иницирана догађајима у ономе шта значи термин „ратне године”. Уколико се вратимо на малочас поменуто црно-белу поделу, то јест поделу према интерпретацији истине од стране оних који су победили у рату, а то је била КПЈ, исламско свештенство је у великом проценту било на страни поражених јер су или подржавали усташко-фашистички режим, или су били идеолози стварање некакве аутономне БиХ која би се приклонила некој од фашистичких сила, то јест Италији или Немачкој. Једноставније речено, исламски свештеници у интерпретацији историје победника били су, назовимо их тако, „лоши момци”. Али, међу тим „лошим момцима” било је и оних који заправо нису били у оној другој, непријатељској групи. Било је и оних исламских свештеника који су били не само симпатизери КПЈ, него и оних који су неретко, скупа са својим синовима и кћерима, узимали учешће у оружаном борби партизанских јединица како би се реализовала идеја о победи „новог” над „старим”.

За разлику од, на пример православних свештеника који су били део симпатизера или активиста КПЈ, а касније Савеза Комуниста Југославије (СКЈ) и који су били прилично експонирани у новим органима власти, муслиманско свештенство се одлучило да некако делује „из сенке”. Значајан број исламских свештеника, по окончању рата, прошао је кроз мању или

већу торттуру комунистичке власти. Ова чињеница свакако је утицала на то да и они који су реално били истакнути револуционари током рата постану мање експонирани у јавности и да свој опсег деловања обично усмере према новоформираним исламским заједницама у ФНРЈ,³⁸⁹ а потом и у СФРЈ. Такође, значајан број исламских свештеника са простора БиХ, видећи политички развој догађаја, напуштао је верску и ухлебљење је проналазио у сигурности „државне службе”. Са друге стране, на најодговорније позиције Исламске заједнице у Југославији након рата постављане су особе које су биле партијски проверен кадар. Типичан пример је муфтија Ибрахим еф. Пејић (1879-1962) који је активни учесник народноослободилачког покрета и социјалистичке револуције, а такође и близак пријатељ са чувеним босанскохерцеговачким комунистом Авдом Хумом.³⁹⁰ Из његове ближе породице чак њих петоро страда у партизанском покрету. Једна таква особа, на позицији првог реис-ул-улеме у комунистичкој Југославији, наравно да је имала задатак обликовања исламске заједнице према потребама новог режима. У томе су му свакако од помоћи били Хаџи Мурат/Мурад еф. Шећерагић,

.....
³⁸⁹ Исламску заједницу Југославије сачињавале су четири заједнице, тзв. Саборска подручја: Сабор Босне и Херцеговине, Хрватске и Словеније са седиштем у Сарајеву, Сабор Исламске заједнице за Србију са покрајинама Косовом и Војводином са седиштем у Приштини, Сабор Исламске заједнице за Македонију са седиштем у Скопљу и Сабор Исламске заједнице за Црну Гору са седиштем у Титограду/Подгорици.

³⁹⁰ Погледати: Memišević, Hamza (2023), *O odnosu komunističke Jugoslavije i Islamske zajednice*, Pregled: časopis za društvena pitanja 1/2023, str. 126; Duranović, Amir (2021), *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*, Sarajevo: Udruženje za modernu historiju

као заменик реис-ул-улеме,³⁹¹ Зуфер еф. Бешлић,³⁹² Џевдет еф.

.....
³⁹¹ У претходним поглављима акценат смо ставили на муслиманско свештентво које је деловало на простору данашње БиХ. Са друге стране, и по другим пределима Југославије који су били настањени муслиманским становништвом, међу свештенством су били појединци који су били симпатизери КПЈ али и активни учесници народноослободилачке борбе и социјалистичке револуције. Један од њих је чувени Мурад/Мурат еф. Шећерагић. Он је рођен 1882. године у Пријепољу. У Истанбулу је завршио студије и стекао је звање шеријатског судије. Непосредно пред почетак Првог светског рата постављен је на место прибојског муфтије, да би 1915. године постављен за муфтију у Нишу где остаје до 1919. године. Од 1924. године је муфтија у Куманову, а од 1927. године је муфтија у Велесу. Од 1930. године је на дужности шеријатског судије у Тетову, а потом, од 1932. године на истој дужности је у Штипу. 1938. године унапређен је у ранг Врховног шеријатског судије при Апелационом суду у Скопљу. На тој позицији затиче га Други светски рат и због политичке ситуације сели се у родно Пријепоље. Када је 1943. године на простору Санџака успостављен народноослободилачки одбор бира изабран за његовог потпредседника првенствено због угледа који је имао у народу. Када је основано Земаљско антифашистичко вијеће народног ослобођења Санџака (ЗАВНОС), Шећерагић је био изабран за потпредседника и на тој дужности је до 1945. године. Исте године бива изабран за народног посланика у Скупштини ФНРЈ и члана Уставотворног одбора. За наibu-реиса (имама који привремено обавља дужност реис-ул-улеме) изабран је 1947. године, а потом, након избора муфтије Пејића за реис-ул-улему, постављен је за његовог заменика. На тој дужности је до 1961. године. Муфтија Шећерагић 1950. године предводио је прву групу хација који су кренули на хаџ из нове Југославије. Преминуо је у Сарајеву 1979. године. Погледати: Agić, Jasmin (27/03/2019), *Muftija Murat Šećeragić: Spojio ahmediju i crvenu petokraku* www.balkans.aljazeera.net; *Murat-efendija Šećeragić - šerijatski sudija, vjerski poglavar i izvrstan političar* (18/01/2018) - www.medzlisriprijepolje.org

³⁹² Важна личност исламске заједнице у новој Југославији био је и Зуфер еф. Бешлић, син чувеног мудерриса хафиза Мухамеда еф. Бешлића. Рођен је 1909. године у Горажду. По окончању школовања у Сарајеву од 1934. до 1950. године ради као имам, хатиб и муаллим у родном граду. Члан Улема-меџлиса у Сарајеву постаје 1950. године и обавља дужност верско-просветног референта, а од 1968. године и фетва-емина. Од 1960. године

Паласка,³⁹³ Вејсел еф. Нуман,³⁹⁴ Хасан еф. Шлаковић,³⁹⁵ Асим Скопљак...³⁹⁶

Резултат обликовања Исламске заједнице између осталог је и „Устав Исламске вјерске заједнице у Федеративној Народној Републици Југославији“ који је обнародован 1947. године. Корак у даљем обликовању Исламске заједнице према потребама нових југословенских власти било је и формирање удружења службеника Исламске заједнице у БиХ. Уобличење удружења и одабир чланства окончан је 5. септембра 1950. године стварањем „Удружења Илмије у Народној републици Босни и Херцеговини“. Присуствовало је преко 200 службеника Исламске заједнице. Скуп је отворио мостарски муфтија Омер еф. Џабић, а у припремама и раду су учествовали Сулејман Кемура (директор Гази Хусрев-бегове медресе), Муниб Церић (неретко Муниб еф. Ћерић (1885-1970) мудерис Гази Хусрев-бегове медресе), Мухамед еф. Пашић ((1891-1980) управник

.....
је на дужности херцеговачког муфтије са седиштем у Мостару. На тој дужности је до смрти 1976. године. Погледати: *Hadži Zufer ef. Bešlić* - www.ilmija.ba

³⁹³ Џевдет еф. Паласка / Xhevdet (Ibrahim) Pallaska (1914-1981) био је муфтија косовски и секретар реис-ул-улеме у Сарајеву. Погледати: Bećirović, Denis (2015), *Osnivanje, položaj i aktivnosti prvog Udruženja službenika Islamske zajednice u Socijalističkoj Bosni i Hercegovini*, Historijska misao 1/2015, str. 207-227.

³⁹⁴ Вејсел еф. Нуман обављао је дужности муфтије у Македонији

³⁹⁵ Хасан еф. Шлаковић, имам из Бара, обављао је дужности муфтије у Црној Гори. Он је наследник Хусеина еф. Реџепагића, имама из Плава, који је био први председник Саборског одбора и Исламског старешинства за Црну Гору. Погледати: Folić, Zvezdan (2001), *Vjerske zajednice u Crnoj Gori 1918-1953*, Podgorica.

³⁹⁶ Асим Скопљак по образовању је био правник и, колико је нама познато, није обављао свештеничку дужност. Погледати: Kurt, Ahmet (2016), *Spisak Bošnjaka koji su 1939. godine imali akademsko obrazovanje* www.porodica-kurt.com

Гази Хусрев-бегове библиотеке и професор), Мухамед еф. Фочак ((1907-1978) професору више сарајевских школа, а потом је радио у једном сарајевском трговачком предузећу), Хаџи хафиз Мустафа еф. Сахачић ((1910-1999) имам и хатиб Али-пашине џамије), Хамид Кукић ((1893-1967) вакуфски директор), Алија/Али еф. Алиефендић ((1888-1955) имам и муалим из Јање, један од потписника Бијељинске резолуције), Хаџија еф. Корајкић (имам из Тешња), Ибрахим еф. Бегић (имам и муалим у пензији, отац Мидхата Бегића који је са својом децом био активни учесник народноослободилачког покрета), Адем еф. Факић (имам и муалим), Хаџи Салих еф. Сарајлић ((1878-1957) имам и муалим из Зворника), Мухамед еф. Мухамедагић (имам и муалим у селу Отока код Крупе), Убејд еф. Мујагић (имам и муалим из Пећиграда),³⁹⁷ Зуфер еф. Бешлић ((1909-1976) који је рат провео у концентрационом логору, имам и муалим, потоњи главни имам за Херцеговину), Хуснија еф. Семић ((1903-1970) имам и муалим из Високог) и Расим еф. Табаковић (имам и муалим из Вишеграда).³⁹⁸ Оно што се једноставније може рећи за активности ове нове/старе организације, то јест „Удружења Илмије” у новој Југославији, је да она представља својеврстан параван иза кога је комунистичка власт реализовала своје циљеве у вези са кретањима и дешавањима унутар исламске заједнице и да их је чланство Удружења у томе константно подржавало и активно помагало.³⁹⁹

.....
³⁹⁷ Поменимо да је он аутор значајног рада за тему о којој говоримо - „Илмија Цазинске крајине и Народно-ослободилачки покрет” Објављен је 1955. године у „Гласнику врховних исламских старешина”, год. XVIII, br.3-4, str. 97-101.

³⁹⁸ Погледати: Bećirović, Denis, *Ibrahim ef. Pejić - prvi reisul-ulema u Titovoj Jugoslaviji* <http://www.pogledi.cimoshis.org>

³⁹⁹ Подробније: Bećirović, Denis (2022), *Državna politika razdvajanja službenika Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini (1945-1963)*, Historijski pogledi 7/2022, str. 193-216

На месту реис-ул-улеме Ибрахима еф. Фејића наследио је Сулејман еф. Кемура (1908-1975) нескривени симпатизер комунистичке власти и, по мишљењу савремених истраживача, активан припадник УДБА-е који је својим акцијама у значајној мери помогао хапшењу тада активних припадника организације „Млади муслимани” као на пример Омера Ковача, Нусрета Фазлибеговића, Халида Кајтаза и Хасана Бибера.⁴⁰⁰ У литератури се неретко назива и „црвени реис” или „омиљени Титов хоџа”.⁴⁰¹ Он и њему сличне особе које су деловале унутар исламске заједнице на конкретан начин заправо су наставили путем на који су муслимански живаљ у Југославији, па самим тим и муслиманско свештенство, позивани неким од прогласа поменутих у овој књизи.

Потоње генерације исламских свештеника, они који су живели и радили у СФРЈ, свакако су у мањој или већој мери прихватили смернице које су дефинисане током ратних година, а поготово током 1944. и 1945. године када је муслиманско становништво БиХ морало да на јасан и недвосмислен начин оправда оно што им је заправо поклоњено током социјалистичке револуције реализоване током Другог светског рата - Босне и Херцеговине као федеративне републике у саставу Југославије или, сликовитије речено, једне од шест бакљи на грбу СФРЈ.⁴⁰² Управо стога не треба да чуди што је међу сарадницима УДБЕ активно деловао и значајан број исламског све-

.....
⁴⁰⁰ Погледати: *Imenovanje Sulejmana ef. Kemure na mjesto reisul uleme IVZ Jugoslavije - izdajom do čelne funkcije zajednice* (09/05/2023) <http://www.bosanae.info>; *Sulejman Kemura je udbaš koji je nagrađen odorom reis-a* (24/11/2022) - www.sandzakdanas.rs

⁴⁰¹ Погледати: Duranović, Amir (2021), *Islamska zajednica u jugoslovenskom socijalizmu*, Sarajevo: Udruženje za modernu historiju

⁴⁰² Погледати: *Priča o šestoj baklji u grbu Jugoslavije* (04/04/2018) <http://www.historija.info/prica-o-sestoj-baklji-u-grbu-jugoslavije>

штенства као на пример: Хазим еф. Алић,⁴⁰³ Ашић еф. Хајрудин,⁴⁰⁴ Ибрахим еф. Хавић,⁴⁰⁵ Мухамед еф. Јашаревић,⁴⁰⁶ Абдулах еф. Јолдић,⁴⁰⁷ Исмет еф. Мачковић,⁴⁰⁸ Екрем еф. Салчиновић,⁴⁰⁹ Бесим еф. Шепер,⁴¹⁰ Фадил еф. Варешлија,⁴¹¹ Смаил еф. Жужо,⁴¹² Абдулах еф. Бећиревић,⁴¹³ Хамзалиа еф. Мемић,⁴¹⁴ Енвер еф. Сурањкић,⁴¹⁵ Зухдија еф. Мулалић,⁴¹⁶ Асим еф. Нухћ,⁴¹⁷ Хасан еф. Мекић,⁴¹⁸ Ахмет еф. Мешић,⁴¹⁹ Ферид еф. Осмичић,⁴²⁰ Мехмед еф. Синановић,⁴²¹ Решид еф. Билалић,⁴²² Хусеин еф. Чорбо,⁴²³ Суљо еф. Хаљковић,⁴²⁴ Абдулгафар еф.

.....
⁴⁰³ Погледати: *Čuvvari Jugoslavije: saradnici UDBE u Bosni i Hercegovini*, I, str. 29-30

⁴⁰⁴ Пом. дело, стр. 31

⁴⁰⁵ Пом. дело, стр. 40

⁴⁰⁶ Пом. дело, стр. 52-53

⁴⁰⁷ Пом. дело, стр. 54-55

⁴⁰⁸ Пом. дело, стр. 56-57

⁴⁰⁹ Пом. дело, стр. 64

⁴¹⁰ Пом. дело, стр. 67-68

⁴¹¹ Пом. дело, стр. 72-73

⁴¹² Пом. дело, стр. 77-78

⁴¹³ Пом. дело, стр. 82-83

⁴¹⁴ Пом. дело, стр. 110-111

⁴¹⁵ Пом. дело, стр. 116-117

⁴¹⁶ Пом. дело, стр. 120-121

⁴¹⁷ Пом. дело, стр. 124-125

⁴¹⁸ Пом. дело, стр. 158-159

⁴¹⁹ Пом. дело, стр. 160-161

⁴²⁰ Пом. дело, стр. 166-167

⁴²¹ Пом. дело, стр. 175-176

⁴²² Пом. дело, стр. 193-194

⁴²³ Пом. дело, стр. 203-204

⁴²⁴ Пом. дело, стр. 212-213

Јукић,⁴²⁵ Мурат еф. Канлић,⁴²⁶ Абдулах еф. Маглајлија,⁴²⁷ Мухамед еф. Рамовић,⁴²⁸ Акиф еф. Челенка,⁴²⁹ Ахмет еф. Жуннић,⁴³⁰ Мустафа еф. Бешлић,⁴³¹ Салих еф. Чолаковић,⁴³² Рамиз еф. Јеловац,⁴³³ Адем еф. Омерика,⁴³⁴ Сеид еф. Смајкић,⁴³⁵ Ахмед еф. Затига,⁴³⁶ Дуран еф. Берило,⁴³⁷ Мухамед Делалић,⁴³⁸ Халид Хаџиабдић,⁴³⁹ Хазим еф. Хаџић,⁴⁴⁰ Мурат Хаџимешић,⁴⁴¹ Билал Хасановић,⁴⁴² Нуриф Херић,⁴⁴³ Асим еф. Хубијар,⁴⁴⁴ Мирсат Махмудовић,⁴⁴⁵ Ахмед Смаиловић,⁴⁴⁶ Несиб еф. Талић,⁴⁴⁷ Сенад Велић,⁴⁴⁸ Решид еф. Билалић,⁴⁴⁹ Музарев еф.

.....
⁴²⁵ Пом. дело, стр. 215-216

⁴²⁶ Пом. дело, стр. 219

⁴²⁷ Пом. дело, стр. 231-232

⁴²⁸ Пом. дело, стр. 247

⁴²⁹ Пом. дело, стр. 263-264

⁴³⁰ Пом. дело, стр. 271-272

⁴³¹ Пом. дело, стр. 276-277

⁴³² Пом. дело, стр. 279-280

⁴³³ Пом. дело, стр. 293-294

⁴³⁴ Пом. дело, стр. 310-311

⁴³⁵ Пом. дело, стр. 316-319

⁴³⁶ Пом. дело, стр. 335-336

⁴³⁷ Пом. дело, стр. 349-350

⁴³⁸ Пом. дело, стр. 358-359

⁴³⁹ Пом. дело, стр. 372-373

⁴⁴⁰ Пом. дело, стр. 374-375

⁴⁴¹ Пом. дело, стр. 376

⁴⁴² Пом. дело, стр. 377-378

⁴⁴³ Пом. дело, стр. 381-382

⁴⁴⁴ Пом. дело, стр. 391

⁴⁴⁵ Пом. дело, стр. 407-408

⁴⁴⁶ Пом. дело, стр. 430-431

⁴⁴⁷ Пом. дело, стр. 436-437

⁴⁴⁸ Пом. дело, стр. 442

⁴⁴⁹ Пом. дело, стр. 453

Делић,⁴⁵⁰ Шахин Ђуновић,⁴⁵¹ Фехим Халиловић,⁴⁵² Махдин еф. Јашаревић,⁴⁵³ Јусуф еф. Латифовић,⁴⁵⁴ Хасан еф. Мекић,⁴⁵⁵ Хусеин еф. Мујић,⁴⁵⁶ Џевад еф. Нумановић,⁴⁵⁷ Хасан еф. Спахић,⁴⁵⁸ Мустафа еф. Токић,⁴⁵⁹ Хусеин еф. Чајлаковић,⁴⁶⁰ Есад Дедовић,⁴⁶¹ Месуд еф. Хацимеилић,⁴⁶² Мустафа еф. Хоџић,⁴⁶³ Мухарем Омердић,⁴⁶⁴ Есад еф Слипац,⁴⁶⁵ Асим Ступар,⁴⁶⁶ Дервиш Шехагановић.⁴⁶⁷ Ове, као и низ других особа, својом сарадњом са органима безбедности СФРЈ у значајној мери пројавиће се као настављачи труда што су га својевремено започели свештеници и службеници Исламске заједнице у социјалистичкој револуцији и првим годинама постојања ФНРЈ/СФРЈ. Али, то је већ тема за један нови рад...

.....
⁴⁵⁰ Пом. дело, стр. 458-459

⁴⁵¹ Пом. дело, стр. 461

⁴⁵² Пом. дело, стр. 468

⁴⁵³ Пом. дело, стр. 478-479

⁴⁵⁴ Пом. дело, стр. 485-486

⁴⁵⁵ Пом. дело, стр. 487

⁴⁵⁶ Пом. дело, стр. 488-489

⁴⁵⁷ Пом. дело, стр. 491-492

⁴⁵⁸ Пом. дело, стр. 504

⁴⁵⁹ Пом. дело, стр. 509

⁴⁶⁰ Пом. дело, стр. 532-533

⁴⁶¹ Пом. дело, стр. 536-537

⁴⁶² Пом. дело, стр. 550-551

⁴⁶³ Пом. дело, стр. 556-557

⁴⁶⁴ Пом. дело, стр. 587

⁴⁶⁵ Пом. дело, стр. 596-597

⁴⁶⁶ Пом. дело, стр. 600-601

⁴⁶⁷ Пом. дело, стр. 604-605

БИБЛИОГРАФИЈА:

Извори:

Miljković, D. Dušan, (2011), *Stradanja u Cazinskoj krajini i antifašistička borba (1941-1945)*, Beograd: AMD, 241-242.

Pismo grupe muslimana iz Banja Luke od 22. novembra 1941. god. vladi NDH - http://www.sr.m.wikisource.org/srel/Писмо_групе_муслимана_из_Бања_Луке_од_22_новембра_1941._год._влади_НДХ [20.01.2021]

Proglas Muslimana vijećnika ZAVNOBiH-a Muslimanima Bosne i Hercegovine (1968), Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine - Dokumenti 1943-1944, Sarajevo: Veselin Masleša, I knjiga.

Sarajevski list, br. 137, Sarajevo, 4. juli 1914.

Литература:

Bandžović, Safet (2010), *Bošnjaci i antifašizam: Ratni realizam i odjek građanske hrabrosti 1941.*, Sarajevo: Autorovo izdanje.

Bandžović, Safet (2019), *Spone i sporovi: Bosna i Hercegovina u jugoslovenskoj državi (1918-1941)*, Posebna izdanja ANUBiH CLXXIX, ODN 11, OHN 46, str. 57-92

Bećirović, Denis (2019), *Ibrahim ef. Fejić - prvi reis-ul-ulema u titovoj Jugoslaviji*, Historijski pregled 2, str. 278-299

Bougarel, Xavier; Jelenković, Dunja (2019), *Za din, i za plijen? Muslimanske milicije u Drugom svjetskom ratu*, Fakti i artefakti: Zbornik radova Historijskog muzeja BiH, br. 13, str. 134-185.

Божих, Јелена (2020), *Демолирање зграда у антиисламским демонстрацијама у Сарајеву након атината 28. јуна 1914.*, Гласник Удружења архивских радника Републике Српске 12/2020, стр. 131-173

Crnovršanin, Harun; Sadiković, Nuro (2007), *Dr. Mehmed Spaho - državnik i borac u BiH*, Sandžačka riječ, Frankfurt na Majni.

Čekić, Smail (1996), *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu: dokumenti*, Sarajevo: Udruženje Muslimana za antigenocidne aktivnosti

Čuvari Jugoslavije: suradnici UDBE u Bosni i Hercegovini (2003), I-IV, Posušje: Samizdat

Damjanović, Dragan (2017), *Austro-ugarska okupacija Bosne i Hercegovine gledana očima hrvatskog slikara: „Prijelaz Save kod Broda” Ferdinanda Quiquereza*”, Radovi Instituta povijesti umjetnosti 41, str. 199-214

Дедијер, Владимир (1977), *Млагобосанци и њихова јуношловенства*, Балканика: Годишњак међуакадемијског координационог Одбора за балканологију савета Академије наука и уметности СФРЈ и Балканолошког института, Београд, стр. 461-480

Dizdar, Zdravko (1993), *Prva pobuna u nacističkoj vojsci: Pobuna Trinaestoga pionirskog bataljuna 13. SS divizije »Croatia« u Villefranche-de-Rouergueu 17. rujna 1943. godine*, Časopis za suvremenu povijest god. 23., br.2-3, str. 117-142

Duranović, Amir (2010), *Prva godina Prvog svjetskog rata: Džemaludin ef. Čaušević na stranicama „Sarajevskog lista”*, Prilozi 39, str. 175-184

Duranović, Amir (2017), *Organizaciona struktura Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini i „austrijsko naslijeđe”*, Historijska misao 3, str. 303-319

Duranović, Amir (2021), *Islamska zajednica u jugoslavenkom socijalizmu*, Sarajevo: Udruženje za modernu historiju

Đurović, Draženko (2022), *Problem nacionalnog opredjeljenja bosanskohercegovačkih muslimana 1945-1954: Između politike KPJ/SKJ i osjećaja pripadnosti „turskoj vjeri”*, Istorija 20. veka, god. 40, 2/2022, str. 423-440

Džaja, Srećko Matko (2004), *Politička realnost jugoslavenstva (1918-1991)*, Sarajevo-Zagreb: Svjetlo riječi

Filipović, Nedim (1969), *Specifičnosti islamizacije u Bosni*, Pregled, vanredni broj, str. 27-34

Forto, Fedžad (2005), *Afere i prevare u BiH 1914-1918*, Prilozi: Institut za Istoriju u Sarajevu, str. 67-78

Galešić, Đenan (2018), *Sigurnosni i drugi ključni aspekti bosanskog egzistiranja prije i za vrijeme okupacije od strane Austro-Ugarske monarhije i bosanski odbrambeni rat*, Logos 2/2018, str. 43-51

Građa o djelatnosti Komunističke partije Jugoslavije u Bosni i Hercegovini: januar 1921 - april 1941. (listovi, proglassi i leci) (1971), Sarajevo: Institut za istoriju radničkog pokreta.

Hamdžić, Mehmed (1999), *Teme iz književne historije*, Ogdalo, str. 303-304

Hamdžić, Mehmed (1930), *Jedan prilog povijesti prvih dana širenja islama u Bosni i Hercegovini*, Kalendar Narodne uzdanice, str. 29-45

Hasanović, Avdija (2018), *Arebička štampa o Balkanskim ratovima*, Novi Muallim 74/2018, str. 95-102

Hasanbegović, Zlatko (2008), *Iz korespondencije Ademage Mešića uoči uspostave Banovine Hrvatske. Pismo Društva bosansko-hercegovačkih Hrvata u Zagrebu reis-ul-ulemi Fehimu Spahi i vrh-bosanskom nadbiskupu Ivanu Šariću iz svibnja 1939.*, ČSP 3, str. 969-998

Hodžić, Mehmed (2018), *Povodom 140 godina od pogubljenja šejha Muhameda ef. Hadžijamakovića i hafiza Abdulaha ef. Kaučije*, Godišnjak Bošnjačke zajednice kulture „Preporod”, str. 385-393

Hurem, Rasim (1968), *Koncepcije nekih muslimanskih građanskih političara o položaju Bosne i Hercegovine u vremenu od sredine 1943. do kraja 1944. godine*, Prilozi 4/1968, str. 533-548

Ibrahimović, Omer (1999), *Politički sistem Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Magistrat.

Imamović, Enver (1995), *Korijeni Bosne i bosanstva*, Sarajevo.

Imamović, Enver (2018), *Korijen i život Bosanskog plemstva kroz historiju*, Sarajevo

Jahić, Adnan (2013), *Odnos bosanskohercegovačke uleme prema nacionalnom pitanju u monarhističkoj Jugoslaviji*, Historijska traganja 11, str. 145-170

Jahić, Adnan (2018), *Nacionalno-politička orijentacija muslimanskih listova u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austrougarske uprave (1906-1914)*, Historijska misao 4/2018, str. 135-148

Јевтић, Мирољуб (2022), *Политика се родила из религије*, Београд: Центар за проучавање религије и верску толеранцију

Jovanović, Vladan (2006), *Interministerijalna konferencija Kraljevine Jugoslavije o iseljenju neslovenskog elementa u Tursku (1935)*, Prilozi 35 (2006), str. 105-124

Karabegović, Ibrahim (1973), *Radnički pokret Bosne i Hercegovine između revolucionarne i reformističke organizacije*, Sarajevo: Svjetlost

Karčić, Fikret (2014), *Muslimani Balkana: „Istočno pitanje“ u XX. vijeku*, Sarajevo: Centar za napredne studije

Karić, Enes; Demirović, Mujo (2002), *Reis Džemaludin Čaušević prosvjetitelj i reformator*, Sarajevo

Kasapović, Mirjana (2021), *Bošnjačke politike povijesti: genocid kao sudbina*, Anali Hrvatskog politološkog društva 2021, str. 159-192

Katz, Vera (2016), *Bosanskohercegovačko društvo u razdoblju uspostavljanja jugoslavenske revolucionarne vlasti (1943.1945)*, Historijska misao 2/2016, str. 163-203

Kecman, Jovanka (1978), *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918-1941.*, Beograd: Narodna knjiga, Institut za savremenu istoriju

Kolanović Kisić, Nada (2004), *Muslimanska inteligencija i islam u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, god. 36., br. 3., str. 901-938

Kožar, Azem (1997), *Boj kod Gračanice - doprinos otporu austrougarskoj okupaciji BiH 1878. godine*, Gračanički glasnik 3/1997, str. 21-26

Kudelić, Zlatko (2010), *Nova analiza austrougarskog razdoblja bosanskohercegovačke povijesti u knjizi „Kroćenje balkanskog nacionalizma i habsburška civilizacijska misija u Bosni”*, CCP 66, str. 115-138

Lučić, Ivica (2023), *Izgradnja i funkcija sigurnosno-obavještajnog sustava u Bosni i Hercegovini unutar Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije od 1941. do 1974.* Hercegovina 9/2023, str. 257-305

Nešković, Radomir (2017), *Nedovršena država: Politički sistem Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Friedrich/Ebert/Stiftung

Novaković, Dragan (2012), *Versko zakonodavstvo Kraljevine Jugoslavije*, Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta Rijeka 2, str. 939-965

Novaković, Dragan (2005), *Organizacija i položaj islamske verske zajednice u Kraljevini Jugoslaviji*, Teme 3, str. 451-474

Maglajlija, Hasan, *Neki podaci o političkom radu za KPJ u NOP u Gračanici (1939.-1945.)*, Gračanički glasnik 33/17, str. 60-105

Memišević, Hamza (2020), *Bošnjaci i NDH: Moranje ili slobodan izbor* (magistarski rad), Sarajevo: Fakultet političkih nauka

Мргић, Јелена (2008), *Северна Босна 13-16. век*, Београд: Историјски институт

Mulić, Jusuf (2006), *Velika Srbija, Muslimani i Bosna*, Sarajevo

Muratović, Admir (2017), *Politika Bošnjaka za vrijeme Kraljevine SHS, odnosno Kraljevine Jugoslavije, kroz djelovanje JMO i Džemijjer el islami - koncept uspješne borbe na putu zaštite nacionalnog, kulturnog i vjerskog identiteta*, Islamska misao 10, str. 100-110

Остојић, Јована (2022), *Идеја јуџословенства у Босанској вили (1885-1914)*, Књижевна историја 54/2022, стр. 295-312

Петровић, Далибор (2016), *Аусироујарски злочин над српским свешћеницима у Фочи у Првоме свјетском рату*, Богословље 2, стр. 223-236

Поповић, Владимир (1996), *Паиње и жрјиве Срба среза Требињској 1914-1918*, Требиње: Удружење ратних добровољаца 1912-1918., њихових потомака и поштовалаца

Продић, Вања (2019), *Трајом њисма Франца Пфанера, настојањелма манасири Марија Звезда у Делибашином селу крај Бања Луке*, Видослов 77, str. 131-148

Продић, Слободан (2018), *У рову нема атеиста: Прилој ироучавању историје војној свешћенства*, Бијељина: Синај

Продић, Слободан (2020), *Рейрофууризам Хрвајске православне цркве*, Јагодина: Гамбит

Puhalo, Srđan; Abazović, Dino; Bulajić, Milkica (2016), *Selefije u Bosni i Hercegovini: Ko su oni, kako ih vide drugi i kako se izvještava o njima. Sociopsihološka studija*, Banjaluka: Pro Educa

Purivatra, Atif (1969), *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, Sarajevo: Svjetlost, str. 48

Ракић, Миле, Бериша, Хатица (2019), *Верски сукоби у Босни и Херцеговини и њихове последице по безбедност*, Политичка ревија 2/2019, стр. 53-67

Redžić, Enver (1982), *Jugoslovenska misao i socijalizam*, Sarajevo: Svjetlost

Redžić, Enver (1983), *Jugoslovenski radnički pokret i nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini (1918-1941)*, Sarajevo: Svjetlost

Salihagić, Suljaga (1940), *Mi bosansko-hercegovački Muslimani u krilu jugoslovenske zajednice*, Banja Luka

Sejarić, Azhar (2021), *Politički život Bošnjaka između dva svjetska rata* (magistarski rad), Sarajevo: Fakultet političkih nauka

Smailagić, Nerkez (1990), *Leksikon islama*. Svjetlost, Sarajevo

Solovjev, Aleksandar (1949), *Nestanak bogumilstva i islamizacija Bosne*, Godišnjak Istorijskog društva BiH I, Sarajevo

Суботић, Момчило (2018), *Југословенство и југословенска држава: Идеје и учинци једног историјског експеримента*, Национални интерес 3, стр. 75-107

Šabanović, Hazim (1959), *Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela*, Sarajevo: Oslobođenje

Šaković, Edin (2004), *Prihvatanje islama u osmanskoj Bosni: mitovi i realnost*, Sarajevo: Institut za istoriju

Шаљић Ратковић, Јована (2022), *Ислам и прозелитизам у Краљевини СХС*, Историјски часопис LXXI (2022), стр. 551-570

Šarac, Ivica (2020), „*Ustaše sa strane - s fesovima na glavi*“: Jedna problematična teza o nasiljima u istočnoj Hercegovini 1941. godine, Hercegovina 6/2020, str. 323-382

Šehić, Zijad (2006), *Vojni imami u bosansko-hercegovačkim jedinicama u okviru austrougarske armije 1878. - 1918.*, Godišnjak Bošnjačke zajednice kulture „Preporod“, str. 309-321

Škaljić, Abdulah (1989), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo

Škarić, Vladislav (1940), *Širenje islama u Bosni i Hercegovini*, Gajret - Kalendar za 1940., str. 29-33

Шоја, Слободан (2014), *Била једном једна омладина: Млада Босна између мучеништва и неразумијевања*, Политика 7/2014, стр. 107-125

Teinović, Bratislav (2019), *Nacionalno-politički razvoj Bosne i Hercegovine u posljednjem vijeku turske vladavine (1800-1878)* (doktorska disertacija), Banja Luka: Filozofski fakultet

Тодоровић, Владица (2020), *Босански Муслимани и Срби - разлози неспоразума од 1918. до данас*, Политика 19, стр. 93-114

Traljić, Mahmud (2009), *Izdavačka djelatnost muslimanskih društava u Bosni i Hercegovini do 1945. godine*, Znakovi vremena, vol. 12, br. 45/46, str. 21-42

Veladžić, Edin (2017), „Osvrt na mjere austro-ugarske uprave neposredno nakon okupacije koje su pospiješile proces sistematskog potčinjavanja bošnjačke vjerske inteligencije”, Грађанички гласник 44, стр. 21-33

Електронски ресурси

Balorda, Stefan (2006), *Bošnjaci u Prvom svetskom ratu* - <http://www.bosnjaci.net>

Begić, Dana (03/07/2019), *Peta pokrajinska konferencija Komunističke partije Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu* – <http://www.iis.unsa.ba/wp-content/uploads/2019/07/3/-Prilozi-Ćlanak-Dana-Begić-pdf>

Bukvić, Dimitrije (2019), *Muftija koji je sprečio pokolj Srba* - <http://www.politika.rs>

Cvitković, Ivan, *Zašto je došlo do promjene politike odnosa prema religiji i crkvi neposredno nakon Drugog svetskog rata* - <http://www.publications.anu.bih.ba>

Ćorović, Vladimir (2002) *Političke prilike u Bosni i Hercegovini* - <http://www.rastko.rs>

Duranović, Elvir, *Širenje islama u Bosni i Hercegovini prihvatanjem osmanske vlasti ili islamske vjere* - <http://scribd.com>

Durmišević, Enes, *Institucionalizacija islama u post-osmanskom periodu* - <http://www.medzlis-konjic.com>

Ђуровић, Драженко (2022), *Политички односи у Босни и Херцеговини 1945-1958.* (докторска дисертација) - http://www.nardus.mpn.gov.rs/bitstream/id/145512/AV_ATuk.pdf

Hadžijamakovi, Muhamed, *Porodica Hadžijamakovića*” - <http://www.anali-ghb.com>

Heleta, Slavko, *Porušen beleg srpskog stradanja* - <http://www.politika.rs>

Ivanov Dželetović, Pavle, (05. 09. 2018), *Džamija na zgarištu* - <http://www.jadovno.com>

Jahić, Adnan (), *Bošnjaci i Nezavisna država Hrvatska: od nade i lojalnosti do gorčine i otpora* <http://www.scribd.com>

Kasumović, Fahd, *Prijelazi u sidžilima sarajevskog šerijatskog suda iz prve polovine 19. stoljeća* - <http://www.knjizevnost.fandom.com>

Lavić, Osman, *Iseljavanje Bošnjaka muslimana iz BiH za vrijeme Austro-ugarske vladavine i risala Mehmeda Teufika Azapagića* - <http://www.anali-ghb.com>

Markešić, Markešić, *Vjerske i crkvene prilike u Bosni i Hercegovini nakon I. svjetskog rata* - <http://www.pilar-hr>

Mulić, Jusuf, *O nekim posebnostima vezanim za postupak prihvatanja islama u Bosni i netačnostima koje mu se pripisuju* - <http://www.anali-ghb.com>

Mutnik, Kozarac (24.10.2019), *Husein ef. Dozo - Titov najdraži Strumbannführer* - <http://www.kozarac-mutnik.com>

Радаковић, Борис, *О шуцкорима и њиховим злочинима
йисао је Иво Андрић: Власи је образовала Шуцкор од неваљалих
љугу* - <http://www.srbiubih.com>

Redžić, Amel, *Džemaludin ef. Čaušević* - <http://www.medre-sa-cazin.ba>

Šahinbegović, Emira (2022), „*Bosansko pitanje*“ u *prelomnici
historije 1856-1919* (magistarski rad) - [http://www.ff.unsa.ba/
files/zavDipl/21_22/his/Emira-Sahinbegovic.pdf](http://www.ff.unsa.ba/files/zavDipl/21_22/his/Emira-Sahinbegovic.pdf)

Šarenac, Danilo (2015), *Muslimani/Bošnjaci u odbrani Beo-
grada 1915* <http://www.internetbilten.com>

Progon srpskih sveštenika našeg kraja (2009) - <http://www.mrkonjic-grad.com>

Tito je na Kupresu rekao: Muslimanima govorite Allah je velik!
(22-05.2019) - <http://www.zenicablog.com>

Булић, Славиша (2021), *Аустроугарска окупација Босне и
Херцеговине и прве године управе (1878-1882)* (докторска дисер-
тација) - [http://www.nardus.mpn.gov.rs/bitstream/hand-
le/123456789/Disertacija_12446.pdf?sequence=1](http://www.nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/Disertacija_12446.pdf?sequence=1)

*Vjerski službenici - učesnici ZAVNOBiH-a koji su potvrdili
njegove temeljne vrednosti* (25.11.2020) - <http://www.klix.ba>

САДРЖАЈ

Уместо предговора.....	5
Уводно поглавље	11
Религија и политика: Балканска искуства.....	17
Однос муслиманског свештенства са простора Босне и Херцеговине према ратним сукобима до краја Првог светског рата.....	24
Време између два рата.....	59
„Сјеничка конференција”.....	73
Југословенска муслиманска организација	83
Муслимани у Комунистичкој Партији Југославије између два светска рата	94
Босанскохерцеговачки муслимани у Другом светском рату.....	103
Анализа „Прогласа” као документа/историјског извора..	180
Уместо поговора.....	193
Библиографија	205

Слободан Продић
ПОЛИТИЧКО - ВОЈНА АНГАЖОВАНOST МУСЛИМАНСКОГ
СВЕШТЕНСТВА У ПАРТИЗАНСКОМ ПОКРЕТУ

КРОЗ „ПРОГЛАС” ИЛИМИЈЕ
БОСАНСКЕ КРАЈИНЕ 1944. ГОДИНЕ

Издавач
Архив Војводине
Нови Сад, Жарка Васиљевића 2А
www.arhivvojvodine.org.rs
УНИВЕРЗИТЕТ „ПРИВРЕДНА АКАДЕМИЈА”
Брчко Дистрикт, Петра Кочића 6
www.pribrednaakademija.edu.ba

За издавача
Др Небојша Кузмановић, директор Архива Војводине

Лектор
Радмила Јовановић

Прелом
ГРАФИТ, Нови Сад

Штампа
САЈНОС, Нови Сад

Тираж
300 примерака

ISBN 978-86-6178-193-3

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
28-725:94(497.1)”1944”

ПРОДИЋ, Слободан, 1968-

Политичко-војна ангажованост муслиманског свештенства у партизанском покрету : кроз “Проглас” Илмије Босанске крајине 1944. године / Слободан Продић. - Нови Сад : Архив Војводине ; Брчко : Универзитет Привредна академија, 2025 (Нови Сад : Сајнос). - 214 стр. : илустр. ; 20 см. - (Библиотека Посебна издања / Архив Војводине, Нови Сад)
Тираж 300. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија.

ISBN 978-86-6178-193-3

а) Народно-ослободилачка борба 1941-1945 - Партизански покрет - Муслиманско свештенство - 1944

COBISS.SR-ID 164536585